AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

38. AASTAKÄIK 2026 NUMBER 10 (451)

"Kirglik ja sõjakas, igal ajal valmis võitluseks rahvuslikel ning sotsiaalsetel teemadel": Johann Köleri 200. sünniaastapäevaks. I

Erki Tammiksaar 1731

Teistest ruumidest

Michel Foucault 1771
Tõlkinud Ott Puumeister

Valitsustumine

Michel Foucault 1784
Tõlkinud Jüri Lipping

Saateks

Jüri Lipping 1807

Dialoogid kosmilise võrgustiku kudumisest. II

Jaan Einasto, Gert Hütsi, István Szapudi, Peeter Tenjes 1817
Tõlkinud Jaan Einasto

Luulet

Peeter Ilus 1855

Rahvuslik kasvatus Eesti koolides 1920.–1930. aastatel: Õppenõukogu protokolliraamatute alusel
Mann Loper 1860

Arvustus: Meie kirjandusuurimise piirid ja sillad. Marin Laak. *Piirid ja sillad: Artikleid kriitikast ja diasporaast*. (EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 11.) Toimetaja Kanni Labi. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2024. 341 lk.
Aivar Kull 1895

Abstracts
..... 1905

Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXXXVI
Herbert Normann 1913

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine
TASUTA: ajakirjad.kultuurileht.ee

Teosed Eesti Kunstimuuseumi graafikakogust (pildistanud Stanislav Stepaško) lk 1816, 1852, 1859, 1894, 1920:

MARJU MUTSU (1941–1980), graafik, lõpetas Eesti Riikliku Kunstiinstituudi 1969. aastal, näitustel esines 1963. aastast, isikunäitused aastast 1973, suurem osa loomingust on olnud näitustel postuumselt.

“KIRGLIK JA SÕJAKAS, IGAL AJAL VALMIS VÕITLUSEKS RAHVUSLIKEL NING SOTSIAALSETEL TEEMADEL”

Johann Köleri 200. sünniaastapäevaks

Erki Tammiksaar

SISSEJUHATUS

Käesoleva artikli “süüdlane” on Viljandi muuseumi loovjuht ja näituste kuraator Kristjan Mändmaa. 2025. aasta lõpul kutsus ta mind appi koostama näitusetekste Johann Kölerist (1826–1899). Ma ei uskunud alul, et suudan geograafi ja teadusajaloolasena nii silmapaistva eesti kunstniku eluloo ja tegevuse kohta midagi uut pakkuda. Köleri elulukku süüvides selgus, et tema vene sõpruskonnast Peterburis ei ole palju teada, sest nendest ta oma kirjades eestlastele ei kõnelenud, kui arvata välja kirjavahetus aastail 1864–1871 samuti Peterburis elanud Carl Robert Jakobsoniga (1841–1882). Köleri vene sõbrad olid enamasti Vene Geograafiaseltsi liikmed ja loodusteadlased. Nemad kujundasid paljuski Köleri maailmavaadet, tema teadmisi “vene maailmast”, vene hingest ja Vene riigi ambitsioonidest.

Eesti rahvusliku liikumise uurimise suurkuju Ea Jansen on kirjutanud, et nii Köleril kui ka Jakobsonil ei olnud otseseid

kontakte vene juhtiva rahvuslase, slavofiili ja ajakirjaniku Mihhail Katkoviga (1818–1887), kes andis välja ajalehte *Московские ведомости* (Jansen 2007: 401). Samas oli Katkoviga tihedalt seotud läti rahvusliku liikumise käilakuju Krišjānis Valdemārs (1825–1891), kes elas esialgu Peterburis ja seejärel Moskvas. Ehkki nii Hans Kruus (1957a) kui ka läti autor Romāns Pussars (1983) on analüüsinud Köleri ja Valdemārsi omavahelisi suhteid, ei ole kumbki neist esile toonud Valdemārsi osa Köleri maailmavaate kujundamisel. Selles osas on sisukam graafiku, ajakirjaniku ja tõlkija Mart Pukitsa kirja pandud Köleri-elulugu (Pukits 1936). Valdemārsi muljetavaldava tegevuse kohta nii rahvuslasena kui ka alama seisuse jaoks mõeldud merekoolide rajajana on ilmunud Lätis monograafia (Krastiņš 2021) ning välja on antud Valdemārsi kirjavahetus, sh Köleriga (Valdemārs 1997, 2007).

Jansen on õigesti sedastanud, et Köleri tegevust rahvuslasena on keeruline uurida, sest kuigi tema kirjalik pärand on Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis mahukas, on see enamasti dateerimata ja suures osas pärit 1890.–1890. aastaist (Jansen 1983: 9). Köleri märkmed ja käsikirjad on kirja pandud põhiliselt pärast 1883. aastat, mil Köleril oli konflikt meie rahvusliku liikumise ühe juhi Jakob Hurdaga (1839–1907). Köler oli äärmiselt laisk kirjadele vastaja, mille üle kaebasid nii tema vene kui ka eesti sõbrad.[1] Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803–1882) nimetas 1868. aasta 26. juuni (vkj) kirjas Jaan Adamsonile Kölerit “sulelaisaks” sõbraks (Kreutzwald 1979: 210). Köleri harv kirjavahetus Hurda ja Jakobsoniga avaldati 20. sajandi alul (Dr. J. Hurt’i… 1910; Professor… 1911; C. R. Jakobsoni… 1912–1913) ja neid kirju on uurijad sageli kasutanud. Olulist lisainfot Köleri tegevuse kohta 1860. aastatel leiab veel Kreutzwaldi kirjadest Kölerile (Kreutzwald 1979: 101–165) ning tema publitseeritud kirjavahetusest laiemalt.

[1]Nt Nikolai Semjonov Kölerile, Peterburi, 4. oktoober 1880 (vn k). — EKM EKLA (= Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv), f 69, m 6:30, l. 2/3; Danilevski Kölerile, [Mšatka, 24. märts] (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 1:27, l. 11/21. — Käesoleva artikli viidetes on mappide sisu esitatud põhiliselt siinkirjutaja sõnastuses.

Mis puudutab Köleri keelteoskust, siis kõige tugevam oli ta saksa keeles. Just selles pidas ta kirjavahetust ja pani kirja oma tekste. Saksa keele kasutamine suhtluskeelena oli toona tavaline, ka Kreutzwald, Hurt ja Jakobson suhtlesid omavahel saksa keeles. Vene keelt ei suutnud Köler elu lõpuni korralikult ära õppida. Köleri sõber, tuntud Vene geograaf Pjotr Semjonov (1827–1914) kirjutas 1887. aastal Kölerile tolle koostatud agraarpoliitilise märgukirja kohta Vene justiitsministrile Nikolai Manasseinile (1834–1895): "Ma lugesin Teie seletuskirja ja kohkusin, et selle saab Manassein. See [seletuskiri] on nii pikk, segane ja [keeleliselt] vigane, et jätab väga halva mulje."[2] Mis puudutab Köleri eesti keele oskust, siis on ta 1890. aastatel kirjutanud: "[M]a ei ole mitte kirjanik selle pärast ärgu ootagu minu poolest ilusi sõnu kõlksumisi vaid üksi liht labaselt asja seletust nii palju kui minu puuduline eesti keel seda lubab."[3]

Tihti tuginevad senised uurimused Köleri kohta tema mälestustele, mis on ilmunud 1882. ja 1886. aastal Vene ajakirjas *Русская старина* ning mis näitavad teda kui andekat, kehvadest oludest võrsunud kunstnikku ja vankumatut eesti huvide eest seisjat võitluses baltisaksa parunitega (Köler 1882, 1886). 1882. aastal ilmunud mälestuste esimene osa avaldati kiiresti ka eesti keeles (Professor… 1882). Köler kirjutas Valdemārsile 5. novembril 1886:

> Paari päeva eest avaldati *Русская старина*'s minu 1882. aastal ilmunud mälestused, mis koostati minu mitte kokku kuuluvate jutustuste põhjal. Sel moel ilmus nüüd siis ka minu mälestuste juunis koostatud lõpuosa. Kujutage ette minu üllatust, kui sain paari päeva eest ajakirja ja leidsin, et kogu tekst ilmus autobiograafiana, ilma et ma oleks seda üldse lugeda saanud, veel vähem selle ilmumiseks oma allkirja andnud. Hulk vigu tekstis oleks andestatav, kui biograafia ilmunuks kolmanda isiku, mitte minu nime all (Valdemārs 2007: 740).

[2] Pjotr Semjonov Kölerile, [Peterburi], 3. juuni 1887 (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 6:31, l. 7/11–7/11 p.

[3] Johann Köleri märkmed erinevatel rahvuslikel teemadel. — EKM EKLA, f 69, m 13:2, l. 10 p.

Paarkümmend aastat tagasi avastas Tartu ülikooli vene kirjanduse korraline professor Ljubov Kisseljova Venemaa Teaduste Akadeemia Vene Kirjanduse Instituudi arhiivist (Puškini Maja) Köleri mälestuste originaalstenogrammi, mis erineb 1886. aastal ilmunust ning lõpeb ajaliselt varem (Kisseljova 2012a). Need väärtuslikud tekstid avaldas ta koos kommentaaridega vene ja eesti keeles (Kisseljova 2012b, 2014). Köler on ise seletanud, et see puuduv osa, mis polnud enam stenogrammiga kaetud, koostati ilma tema kohalolekuta ja vaid jutustuste põhjal. “Ma ei saa lubada, et kellegi teise töö au omistatakse mulle,” kirjutas Köler.[4] Mälestuste võõras osa alates 1863. aastast, mis hõlmab 36 lehekülge, käsitles suuresti Köleri võitlust rahvuslasena baltisaksa ülemvõimu ja teoorjuse vastu ning Aleksandrikooli asutamise küsimusi (Köler 1886: 352–378).

Köleri mälestuste sissejuhatuses kirjutasid anonüümseks jäänud toimetajad, et nad otsustasid 1882. aastal Köleri poolelijäänud mälestuste avaldamisega vene publiku huvides jätkata, sest et

> tegemist on tänu haruldasele töökusele ning energiale tuntuks saanud andeka vene kunstnikuga, ning ka seepärast, et tegemist on kahtlusteta ausa, väsimatu eesti aktivistiga, kes mitte kunagi ei eralda oma rahvuskaaslaste huve üldistest Vene riiklikest huvidest (Köler 1886: 335).

Nii see muidugi ei olnud, sest Köler kritiseeris ägedalt mälestuste järgsel aastal toimunud eesti ja lätikeelsete algkoolide üleviimist venekeelsele õppele (vt siin allpool peatükki “Eesti Aleksandrikooli tüübi küsimus. Köleri ja Hurda maailmavaadete kokkupõrge”).

Kuna Köler on tuntud ennekõike kunstnikuna, siis on tema rikkalik ja kõrgel tasemel maalipärand olnud kunstiajaloolastele tänuväärseks uurimisobjektiks. Kölerist kui kunstnikust on kirjutanud monograafiad Alfred Vaga (1931), Boris Enst (1980) ja Mai Levin (2019), põhjaliku artiklikogu on avaldanud Voldemar

[4] Köleri venekeelne märkus 1886. aastal ilmunud venekeelse biograafia kohta. — EKM EKLA, f 69, m 23:27, l. 1/1.

Erm (1984), populaarse ülevaate Anu Allas ja Tiina Aibel (2001). Nendes uurimustes on võetud kokku kogu toonaseks ajaks kogunenud teave Köleri maalide ja tema Euroopa-reisi kohta, millest oli ilmunud ka omajagu üksikuurimusi (nt Hinnov 1967; Lepik 1972; Kisseljova 2017).

Eesti rahvuslikku liikumist uurinud advokaat Maks Päss (1896–1977) kirjutas 1940. aastal:

> Johann Köleri rahvuspoliitilised tõekspidamised ja tema radikaalne maailmavaateline kontseptsioon viis teda paratamatult lahku tolleaegsest saksasõbralikust kirikupoliitilisest rühmitlusest. Selles elulises asjaolus tulebki näiliselt otsida põhjust, miks meie kultuuriloos Joh. Köler on vähe tuntud (Päss 1940: 478).

Köleri rolli eesti rahvuslikus liikumises ja eriti Eesti Kirjameeste Seltsis, Eesti Aleksandrikooli liikumises, Peterburi patriootide ringis ja eestikeelse ajalehe asutamise küsimuses on uurinud Friedrich Bollmann (1896), Friedebert Tuglas (1932), Mart Pukits (1936), Hans Kruus (1939, 1957a), Ea Jansen (1983), Rudolf Põldmäe (1983) ja Voldemar Erm (1984: 63–68). Samas on tõsi see, et Kölerit pole nad oma uurimustes näinud eesti rahvusliku liikumise ühe peamise ideoloogi ning juhina.

KÖLERI TEEKOND ELUKUTSELISEKS KUNSTNIKUKS, TEMA ÄRATAMINE JA VEENDUMUSTE KUJUNEMISE ALGUS

Johann Köler sündis Viljandimaal Vastemõisa vallas kroonumõisa Kõõbra taluperemehe poja peres. Mõisa kuulumine riigile ei lubanud eramõisatele omast teoorjust talupoegade peal praktiseerida (Lust 2006, 2008). Talupojad vabastati pärisorjusest maata ning riigitalupoja maarendi tingimused olid eramõisate omadest paremad. See oli tõenäoliselt üks põhjusi, miks vanemad said noore Johanni Viljandisse saksakeelsesse kooli saata, ehkki saksa keele omandamine läks tal esialgu visalt (Kisseljova 2014, nr 1: 80). Samas sai saksa keele oskus otsustavaks tema edasisele saatusele. Ta alustas elatise teenimist Vastemõisas, kuid suundus sealt 1839. aastal edasi Võndu (Cēsisesse), kus elas ja töö-

tas saksa maalermeister Faberi juures ning tutvus Venemaal senati liikmeks tõusnud krahv Carl Gustav von Sieversiga (1772–1856). Sievers oli 13-aastaselt saadetud teenima Vene sõjaväkke, ta oli võidelnud Napoleoni vastu ja jõudnud välja kindralleitnandi auastmeni. Ta oli abielus mõjukast vene perekonnast pärit Jelena Duninaga (1789–1866), kellele lasi Võnnus 1840. aastal püstitada õigeusu kiriku, mille sisemaalingute valmimisele Köler kaasa aitas. Pärishärrale olevat Köleri töö sedavõrd meeldinud, “et ta võttis mul käe alt kinni, hellitas mind” (samas: 81).

Arvatavasti võimaldas just Sieversi soosing Köleril tutvuda Napoleoni sõdade veterani Vene kindralleitnandi Johann Georg von Lieveni (1775–1848) rikkaliku kunstikoguga Krimulda lossis Siguldas.[5] Lisaks õnnestus tal Võnnus tutvuda tuntud baltisaksa pedagoogi Albert Woldemar Hollanderi (1796–1868) perekonnapiltidega, mille oli akvarelltehnikas maalinud seal töötanud baltisaksa kunstnik August Pezold (1794–1859) (samas: 82–83). Pezoldi tööde nägemine mõjutas Kölerit sedavõrd, et teha teoks oma unistus ja minna õppima kunsti Peterburi. Seal olid hea teenistuse leidnud nii tema vend Tõnis, kelle juures oli Köler elanud juba Viljandis õppides, kui ka Sievers ja Lieven.

Vaevanõudvatel, kuid edukatel õpinguaastatel Peterburis (1846–1856) kaugenes Köler mälestuste põhjal oma kodumaast. Eesti- ja Liivimaal valitsenud oludest oli tal vähe aimu, kui välja arvata üks rahasaadetis oma vanematele ja altarimaali tellimus Võnnu luteri kiriku jaoks Siversi pojalt Emmanuelilt (1817–1909), kes töötas aastail 1856–1876 Peterburis siseministeeriumis välismaa konfessioonide osakonna direktorina (Kisseljova 2014, nr 2: 75–76). See näitab, et Siversid hoidsid Köleri kunstiõpingutel Peterburis tõenäoliselt silma peal.

Peterburis oli Köler 1855. aastal tunnistajaks Aleksander II (1818–1881) võimuletulekule, kes alustas Vene impeeriumis peagi ulatuslikke liberaalseid reforme, sh kavandati talupoegade pärisorjusest vabastamist. Köler ise viibis sel ajal aga välismaal, sest pärast Peterburi Kunstide Akadeemia suure kuldmedalita jää-

[5]Johann Georg von Lieven oli teeninud troonipärija Aleksander Pavlovitši (Aleksander I) (1777–1825) adjutandina.

mist 1857. aastal (Beglõi… 1857) otsustas ta oma teenitud raha eest ennast täiendada Saksamaal, Prantsusmaal, Šveitsis ja Itaalias. Peterburi jõudis ta tagasi 1862. aasta augusti lõpul. Teadaolevalt ei olnud ükski eestlane tolleks ajaks nii palju maailmas ringi käinud. Enne välismaale sõitmist 1857. aastal õppis ta Peterburis veidi prantsuse keelt (Kisseljova 2014, nr 1: 90) ja oli hiljem Itaalias oma sõnul "üsna hästi tuttav [ka] itaalia keelega".[6]

1930. aastateks oli saanud Köleri mälestuste põhjal (Köler 1886: 352–355) valdavaks seisukoht, et noorest kunstnikust kujunes eesti rahvuslane 1863. aasta suvel Eestis-käigu ajal (nt Vaga 1931: 22–24; Tuglas 1932: 20). Pärast seda, kui kirjandusteadlane Mart Lepik avaldas 1972. aastal Köleri Euroopast saadetud kirjad (Lepik 1972) ning kunstiteadlane Boris Enst (1980: 16, 18) tõi pärast Mart Pukitsat (1936: 290) uuesti teaduskäibesse Leopold von Pezoldi (1832–1907) mälestused, hakati nägema Euroopas elamise mõju Köleri muutumisel eesti rahvuslaseks. Köleri rahvuslust on seostatud itaallaste vabadusvõitlusega, sest ta elas 1859. aasta kevadest kuni 1862. aasta maini peamiselt Roomas (Lepik 1972: 28; Laar 2005: 372–373; Levin 2019: 127–128).

Kölerile meeldis kunstiga üleküllastatud Roomas, kust sai kunstist väsides rahulikult loodusesse matkata. Ta kirjutas 1860. aasta 19. detsembril (vkj): "Kõigist linnadest, mida ma seni tunnen, jääksin siia ma küll kõige meelsamini; siin tunnen ma end kunsti ja looduseilu kaudu enam kunstnikuna kui kusagil mujal" (Lepik 1972: 33). Ta tundis ennast Roomas mugavalt ka saksa kunstnike koloonia liikmena, samas kui vene kunstnike hulgas ei saanuks ta toona oma vene keele oskusega hakkama. Seepärast kirjutas Köler oma mälestustes: "Välismaal pidasin ma kasulikuks elada välismaa kunstnike seas, et aga Roomas olid enamasti saksa kunstnikud, siis ma liikusin saksa seltskonnas" (Kisseljova 2014, nr 2: 87).

Köleri "äratajaks" saksakeelses keskkonnas osutus Viljandis sündinud ja Võnnu lähedal Bērzaines asunud, Hollanderi juhi-

[6]Köleri autobiograafiline venekeelne märkus, daatumita. — EKM EKLA, f 69, m 23:27, l. 4/7.

tud erapansionis keskhariduse saanud liberaalne baltisaksa rahvuslane, kunstnik ning ajakirjanik Leopold von Pezold. Ta peatus 1860. aasta septembrist kuni detsembri lõpuni Roomas ning pidas sel ajal päevikut.[7] Pezold oli vaimustatud Giuseppe Garibaldi (1807–1882) võitlusest paavsti ja teda toetava Prantsusmaa vastu, ning kajastas seda oma autobiograafilises raamatukeses ning osalt ka päevikus. Autobiograafilise raamatu pealkiri *Itaalia peod* (Italienische Feste) kirjeldaski Garibaldi edu Itaalias (Pezold 1864). Pezoldile valmistas erilist pettumust, kuidas paavst kasutas oma ilmalikku võimu koos poliitilise vägivallaga, et saavutada religioosseid eesmärke, ja vastupidi, religioosset võimu ilmalike sihtideni jõudmiseks (samas: 43). Ka Pezoldi varased kirjatööd annavad tunnistust tema liberaalsest seisukohast, et eestlastel ja lätlastel peaks olema rüütelkondade maapäevadel oma esindus, et maa valitsemise küsimuses kaasa rääkida ([Pezold] 1870: 13).

Roomas Köleriga kohtunud Pezold meenutab oma mälestustes, et Köler “oli võõrsil elades peaaegu unustanud oma emakeele” (Pezold 1901: 137). Köler ei eitanud seda. Ta märgib ühes pikemas, tõenäoliselt 1890. aastal koostatud käsikirjas, milles ta kirjeldab oma tegevust rahvuslasena:

> Lugeja ei leia siin mitte ilust kõlksava sõnu vaid mehe töö kes oma lapse põlve keelt teiste rahvade keskel elades äraunetanud [---]. Kolme kümne aasta eest, Roma linnas, sain mina baltisaksa herra P[ezoldi] suust kuulda, mis asjaga tema minul, kui Eestlast, rõõmustada arvas, et balti Saksad olla kindlad nõu võtnud “Eestlasi kui Lätlasi saksastada”.[8]

Tõenäoliselt polnud Köler sellistele asjadele varem mõelnud, sest ta oli kodutalust lahkunud juba väga noores eas ning saksa keel koos tema maalimisoskusega oli aidanud tal jõuda elus

[7] Leopold von Pezold’i päevik, 3. september kuni 19. detsember 1860 (sks k). — RA (= Rahvusarhiiv), EAA.1720.1.14.

[8] Johann Köleri käsikiri tegevusest rahvuslasena pealkirjaga “Lugeja ei leia siin…”, [1890]. — EKM EKLA, f 69, m 14:9, l. 2; vrd Köleri märkmed Eesti Aleksandrikoolist jt teemadel. — EKM EKLA, f 69, m 41:1, l. 3/18.

küllalt kaugele. Ta huvitus samuti Garibaldist, kuid oli ise Peterburis ja Euroopas kasvanud kosmopoliidiks, mitte eestlaseks. Pezoldi selgitused väidetava baltisakslaste plaani kohta olid Köleri eneseteadvust riivanud. Ühel Köleri märkmelehel on kirjas: "Mis mind tegi eestlaseks? Roma linnas P[ezold]. — Gartenlaube [1862]. — Tallinnakäik [1863]."[9] Pezold aitas Köleril Roomas oma kompassi õigeks seada, tõdedes 1865. aastal Kölerile saadetud kirjas, et "meie vana vaidlust sakslastest ja eestlastest ei ole meil lihtne lõpetada", nii et vastastikune usaldus säiliks.[10] Nagu Pezold meenutab, oligi Köler Roomas pärast "äratust" "kirglik ja sõjakas, igal ajal valmis [minuga?] võitluseks rahvuslikel ja sotsiaalsetel teemadel" (Pezold 1901: 137). Riigisaksa kunstnike ja teadlastega, kellega Köler Roomas kokku puutus, tal enda sõnutsi selliseid võitlusi ei olnud. Nemad olevat rääkinud vaimustatult Saksamaa ühendamisest ja suurusest ning Köler oli paljude nende seisukohtadega nõus, nagu ka riigisakslased Köleriga, "kui mina hakkasin oma eesti asjadest rääkima nemad kahjatsesid väga et asjad nii ollid eestimaal".[11]

Kõige selle mõjul hakkas Köler üha enam tundma, et tema koht pole siiski Roomas. Ühel märkmelehel seisab:

> Ma tundsin itaallastele kaasa nende püüdlustes vabaneda võõrvalitsejate ja paavsti ilmalikust võimust, kuid itaallastele jäin ma ikka *il buon Sr. Russo* [hea härra venelane] ning ma ei suutnud ennast ka ise itaallaseks pidada.[12]

Köler hakkas üha enam huvituma eesti talupoegade olukorrast. Sellest kõneleb üks tema palju tsiteeritud saksakeelne kiri, mille ta saatis 1860. aasta 19. detsembril (vkj) Roomast Vene publitsistile Natalja Grotile (1825–1899) (Lepik 1972: 33–35). Natalja ja

[9]Johann Köleri märkmed erinevatel rahvuslikel teemadel. — EKM EKLA, f 69, m 13:2, l. 3.

[10]Leopold von Pezold Kölerile, Tallinn, 26. juuni 1865 (sks k). — EKM EKLA, f 69, m 5:11, l. 3/5.

[11]Köleri märkmed Eesti Aleksandrikoolist jt teemadel. — EKM EKLA, f 69, m 41:1, l. 3/17 p– 3/18.

[12]Köleri autobiograafiline venekeelne märkus, daatumita. — EKM EKLA, f 69, m 23:27, l. 4/7.

tema abikaasa Jakov Grotiga (1815–1897), kes oli slaavi ja skandinaavia keelte filoloog ning hiljem Peterburi Teaduste Akadeemia akadeemik, oli Köler tutvunud Peterburis juba 1850. aastate keskpaigas ja hoidis nendega lähedasi suhteid ka pärast Euroopa reisilt naasmist (Hinnov 1967; Lepik 1972).

Kõnealune kiri annab tunnistust, et Köleri teadmised nii eesti talupoegade olukorrast kui ka Vene talupoegade pärisorjusest vabastamise käigust olid väga napid. Ehkki ta oli välismaal viibimise ajal kirjavahetuses Natalja venna, pärast Vene talupoegade pärisorjusest vabastamist selle krooniku Nikolai Petrovitš Semjonoviga (1823–1904) (Semjonov 1889–1893; Mironenko 2019: 232–234), millegipärast nad omavahel talupoegade vabastamist Venemaal ei arutanud. Köler uuris selle kohta hoopis Nataljalt ja küsis, kas Nikolai Petrovitš võiks eesti talupoegade küsimuse kõrgemal pool kõne alla võtta (Lepik 1972: 28, 34). Nataljal jäi Kölerile üle vaid vastata, et tema mõlemad vennad ehk siis ka Pjotr Semjonov lõid selles aktiivselt kaasa, et kõik eeltööd olid juba ammu lõppenud ning küsimust arutas veel vaid Riiginõukogu. Läänemere kubermangude talupoegade õigusliku olukorra muutmist seal aga tema sõnul ei käsitletavat.[13]

“Lisaäratust” sai Köler Saksa populaarseimast pereajakirjast *Die Gartenlaube*[14] (vrd Kisseljova 2014, nr 2: 90), mida andis 1853. aastast välja pressivabaduse eestvõitleja Ernst Keil (1816–1878), kes oli osalenud 1848. aasta revolutsioonis ja seejärel vangis istunud. 1862. aastal, mil Köler oli veel välismaal, ilmus *Die Gartenlaube*’s artikkel, milles kritiseeriti Eestimaa talupoegade õigusetut olukorda ja nende peksmist 1858. aastal Tallinnas (Hoffmann 1862). Sealt sai ta lugeda kodumaal toimunud asjust! See kõik näitab, et kodumaaga Köleril Euroopa-ajal kontaktid puudusid. Ta tahtis need uuesti luua, olla eestlane ja eestluse eest võidelda. Ta läks tagasi Peterburi, kus

[13]Natalja Grot Kölerile, Peterburi, 28. jaanuar / 3. veebruar 1861 (sks k). — EKM EKLA, f 69, m 2:12, l. 1/2.

[14]Johann Köleri märkmed erinevatel rahvuslikel teemadel. — EKM EKLA, f 69, m 13:2, l. 3.

> peeti mind sakslaseks, kuid sakslased ei saanud mind pidada sakslaseks, sest esimesel võimalusel väljendasin ma oma veendumust saksa huvide kohta, mida ma esitasin eestlasena. Veetes [1862.–1863. aasta] talve P[eterburis], siis suvel kiskus mind vastupandamatult kodumaale.[15]

1863. aastal oligi Köler Eestimaal ja rahvuslikult meelestatuna joonistas ning maalis usinalt eesti talupoja eluolu. Etnograafia oli toona Euroopas moes. Oma ema ja isa portree kohta, mis võisid sündida juba enne Köleri Euroopasse-minekut, on Köler hiljem kirjutanud: "Oma vanemate portreid ei suutnud ma üksköikselt vaadata, muutusin melanhoolseks."[16]

Tallinnas kohtus Köler Pezoldiga ning nad kavatsesid 1864. aastal koos Eesti saartel maalida, kuid see ei õnnestunud ka 1865. aastal.[17] Pezold hindas kõrgelt Köleri talenti (-d. 1871; Pezold 1901: 137) ja soovis, et Köler oma rahvusliku sisuga maali "Legend" pärast selle valmimist Tallinnas välja paneks, "sest kui Sa tahad sakslastele nende ebaõiglust ette heita, siis on seda parem teha nii, et Sa seda neile otse ütled."[18] Pezold oli veendunud, et maal tekitab Tallinnas palju vastuseisu, kuid igal juhul tulevat selle eksponeerimine baltisakslastele kasuks. Pezold küsis Kölerilt maalist fotot, mille ta tõenäoliselt ka sai. Oma silmaga nägi Pezold maali alles 1871. aastal Riias ja oli õnnelik, et see seal välja oli pandud. Pezoldi hinnangul polnud teos siiski väga suur õnnestumine, sest kuigi see oli osavalt maalitud, polnud poliitiline sõnum ilma saksakeelse lisaselgituseta "Ärkamine — eesti saaga" arusaadav (-d. 1871).

Teisalt on Pezoldi 1871. aasta retsensiooni üks osa isiklik pöördumine oma vana sõbra Köleri poole, kelle rahvuslusse oli

[15] Köleri autobiograafiline venekeelne märkus, daatumita. — EKM EKLA, f 69, m 23:27, l. 4/7.

[16] Köleri venekeelsed märkmed. — EKM EKLA, f 69, m 25:12, l. 1/1.

[17] Leopold von Pezold Kölerile, Tori, 12. juuli 1863; Tallinn, 1. oktoober 1864 (sks k). — EKM EKLA, f 69, m 5:11, l. 1/1–1/2; 2/3–2/4.

[18] Leopold von Pezold Kölerile, Tallinn, 1. oktoober 1864 (sks k). — EKM EKLA, f 69, m 5:11, l. 2/3 p.

ta suhtunud suure poolehoiuga. Arvustuses kordab Pezold oma 1864. ja 1865. aasta kirjade sisu ning avaldab lootust, et Köleri poliitilised vaated muutuvad, eestlaste ja baltisakslaste ühised pingutused maa arengu hüvanguks on siiski võimalikud ja Köler lööb neis kaasa (samas). Köleri poliitiliste vaadete all ei pidanud Tallinnas liberaalse ajalehe *Revalsche Zeitung* toimetajana töötanud Pezold silmas mitte eestlust, vaid Köleri orienteeritust vene rahvuslusele. Ta kirjutas Kölerile 1865. aastal, et teda ja ta Peterburi sõpru olevat halvasti informeerinud tendentslikud ja halvasti Läänemere provintside olusid tundvad vene ajakirjanikud, leides, et vene liberalism on pelgalt üks despotismi uus vorm, vahend sakslaste ründamiseks, mis ei tule lõppkokkuvõttes ka eestlastele kasuks.[19] Köler polnud selle seisukohaga nähtavasti nõus, lõpetas 1865. aastal Pezoldiga suhtlemise ega taastanud seda ka 1871. aastal. Seetõttu on mõistetav, miks Pezold on oma mälestustes Köleris pettunud ja kirjutab temast kui mehest, kellest “sai Peterburis oma rahva entusiastlik preester” (Pezold 1901: 137; Sutrop 2027).

Pezoldi irooniline sõnakasutus polnud juhuslik, sest tema mälestused näitavad, et Köler oli juba Roomas kirikuõpetajate vaenaja, kirjutades, et “religioon oli talle [Kölerile] paplus ja paplus ning papid kõige jälestusväärsem vaimudespootia” (Pezold 1901: 137). Köler oli kujunenud Pezoldi jaoks nüüd ise papiks ja vale tõe kuulutajaks.

Teisalt on siiski fakt, et Köler oli kirikuõpetajate vastane ja need vaated pidid välja kujunema Roomas, kus antiikaja mälestusmärgid olid katoliku kiriku regaalidega “ära kaunistatud” ja peeti lõputuid jumalateenistusi. Nagu eespool märgitud, elas ta kaasa itaallaste võitlusele paavsti ilmaliku võimu vastu. Kindlasti aitasid Köleri kirikuõpetajate, pastorite ning köstrite vaimudespootia vastase meelsuse süvenemisele kaasa vaidlused Pezoldiga, kes märkis oma varastes teostes talurahva madalat haridustaset ([Pezold] 1870: 20). Toonase madala haridustaseme eest said vastutavad olla vaid usutegelased, kes kontrollisid valla- ja

[19]Leopold von Pezold Kölerile, Tallinn, 26. juuni 1865 (sks k). — EKM EKLA, f 69, m 5:11, l. 3/5 p.

kihelkonnakoole ning saksastasid sel moel eestlaste noort põlvkonda. Köler ongi meenutanud, et "1863 aastal kodumaal käies leidsin mina et hullumajast tõusnud mõtte "saksastamine" täieste möllamas, mis Eestlasi eksiteele pidi viima".[20] Ta on 1890. aastal kirjutanud:

> Mina olen kõikide nende kirikuõpetajate austaja kes tõeste Kristuse õpetuse järel, ligimese armastuses, oma ametit täidavad ja rahval oma ausa eluga eesmärgiks on. Paraku meie maal on aga mehed kes selle eest oma leiba saavad et noortsugu ausa teele juhatada, aga nemad pööravad noort sugu õigelt teelt ära.[21]

KÖLERI VENE-SÕBRAD

Pezoldiga eestlaste saksastamise üle vaieldes olevat Köler talle öelnud: "Minu vastust et seda [saksastamist] Veneriigi valitsus mitte lubada ei või ei saanud balti Saks mitte aru et kül õiged Germania [riigi]saksad, kes seda [samuti] kuulsid minu arvamist õigeks ja Baltlaste ettevõtmist, võimatumaks pidasivad."[22] Köleril oli põhjust olla enesekindel ja uskuda, et ta saab keisrivõimu truu toetajana olukorda riigis eestlaste kasuks muuta, sest tema sõber Jakov Grot oli aastail 1853–1859 Aleksander II poegade Nikolai Aleksandrovitši (1843–1865), Aleksandr Aleksandrovitši (1845–1894) ja hiljem ka Vladimir Aleksandrovitši (1847–1909) ning Aleksei Aleksandrovitši (1850–1908) kasvataja ja ülemõpetaja (Grot 1895: 43, 45). Lisaks oli 1859. aastal Roomas viibinud Vene õukonnaministeeriumile allunud Keiserliku Kunstide Akadeemia president, keiser Aleksander II õde Vene suurvürstinna Maria Nikolajevna (1819–1876) ostnud tema kui eesti kunstniku akvarelle (Lepik 1972: 32). Maria Nikolajevnal oli ka oluline osa selles, et 1855. aastal sai Köler kunstide akadeemialt oma maali "Herakles toob Kerberose põrguväravast" eest väikese kuldmedali.

[20] Johann Köleri käsikiri tegevusest rahvuslasena pealkirjaga "Lugeja ei leia siin…", [1890]. — EKM EKLA, f 69, m 14:9, l. 2 p.

[21] Samas, l. 11.

[22] Samas, l. 2–2 p.

Kas suurvürstinna toetus põhines Köleri kunstiandel või soovitas keegi teda suurvürstinnale? Kelle kaudu tutvus Köler Jakov Grotiga, keda ta on maalinud kolmel korral (1855, 1869, 1899), ja tema abikaasa Nataljaga, keda on maalile jäädvustanud kahel korral (1856, 1872) (Levin 2019: 378, 392–393, 409)? Kirjandusteadlane Mart Lepik on Köleri kirjade põhjal Natalja Grotile oletanud, et Köler võis olla Groti poegade Nikolai (1852–1899) ja Konstantini (1853–1894) joonistusõpetaja ja vahest isegi guvernöör (Lepik 1972: 25). Lepiku seisukohta joonistusõpetaja kohta on jaganud praegu tunnustatuim Köleri uurija Mai Levin (2019: 58). Kuid kas vaid mõneaastased lapsed vajasid tõesti kunstiõpetajat, kes oli äsja lõpetanud Peterburi Kunstide Akadeemia? Kui keegi selles peres sellist õpetajat vajas, siis oli see Natalja Grot. Ta kirjutab oma mälestustes, et oli õppinud aastail 1847–1848 Moskvas joonistamist seal juba pikka aega elanud joonistusõpetaja Timmi juures (pole selge, kas oli sugulane baltisaksa litograafi ja kunstniku Wilhelm Timmiga (1820–1895)) ning portreteerimist “suurepärase saksa portretisti” Carl Johann Laschi (1822–1888) juhendamisel (Grot 1900: 113–114).

Köleri Pariisist ja Itaaliast saadetud kirjades Nataljale ei leia ühtegi sõna naise kunstiharrastusest. Seega võis Köleri jaoks otsustava tähtsusega tutvus Grotide ja Semjonovitega tuleneda hoopis teistest asjaoludest, kui me seni teame. Näib tõenäoline, et sõprus Grotidega sai alguse hoopis Soomes sündinud arsti Carl von Haartmani (1819–1888) vahendusel (tema kohta vt Kartio 1994; Harju, Seitsalo 2007). Haartmanide perekonnaga tutvus Grot 1840. aastal kohe Helsingisse jõudes, kus ta töötas 1853. aastani Helsingi ülikoolis slaavi keelte professorina. Nagu nähtub tema kirjavahetusest lähedase sõbra, Vene impeeriumis mõjukat kirjandusajakirja *Современник* (1833–1866) välja andnud Vene kirjandusteadlase ning Peterburi ülikooli rektori Pjotr Pletnjoviga (1792–1866), käis kogu Haartmanide perekond ka Pletnjoviga läbi (Grot 1896a, 1: 77). Lisaks aitas ta 1849. aastal Peterburi kolinud noorel Haartmanil leida seal arstide hulgas kontakte (Grot 1896a, 3: 492).

Pletnjov oli olnud tulevase keisri Aleksander II kirjandusõpetaja (Grot 1895: 41) ning ta oli suurvürstinna Maria Nikolajev-

na sõber. Nad pidasid kirjavahetust ning käisid teineteisel külas (Grot 1896a, 3: 611, 687, 704). Kui Pletnjovi soovitusel sai Grotist suurvürstide õpetaja (Grot 1895: 43), siis miks ei võinud Pletnjovi vahendusel saada Haartmanist 1853. aastal suurvürstinna Maria Nikolajevna ihuarst?

Haartman oli huvitatud Madalmaade 17.–18. sajandi kunstist ja tal oli sealt pärit maalikogu (Kartio 1994: 97–122). Võimalik, et mõne kunstiküsimusega seoses tutvus Haartman Köleriga juba enne 1855. aastat, sest sel aastal toimunud kunstide akadeemia tööde näitusel küsinud Maria Nikolajevna Kölerilt, kas Haartman on tema protežee (Kisseljova 2014, nr 1: 88). Ülaltoodud asjaolusid arvestades tundub loogiline, miks Köler on maalinud 1856. aastal Haartmani portree. Tundub usutav, et reisi Soome võttis Köler 1866. aasta suvel ette samuti Haartmani ja Groti soovitusel, et ta saaks peale maalimise tutvuda sealse koolisüsteemi ülesehitusega, mis võinuks olla oluline seoses kavandatava Eesti Aleksandrikooli avamisega. Köler käis Haartmaniga läbi ka hiljem[23] ning Köleri kirjavahetus Carl Robert Jakobsoniga näitab, et viimanegi oli alates 1868. aastast Haartmaniga seotud[24] — ta oli tõenäoliselt Köleri soovitusel saanud Haartmani toona 8-aastase tütre koduõpetajaks (Põldmäe 1966: 723).

Eeltoodu valguses ei tundu juhuslik ka Pletnjovi portree maalimine 1871. aastal. Pealegi on Köleri aadressiraamatus kirjas Pletnjovi abikaasa Aleksandra Vassiljevna Pletnjova (1826–1901) nimi.[25] Võimalik, et Kölergi käis Pletnjovidega läbi ning portree tellis pärast abikaasa surma Pletnjova isiklikult, mitte näiteks Grot, ehkki tal olnuks selleks küllaldaselt põhjust (vt nende maalide kohta Levin 2019: 59, 195).

Pärast Itaaliast Peterburi naasmist taastas Köler isikliku läbikäimise Grotide ja Nikolai Semjonovi perekonnaga. Nikolai Sem-

[23] Haartmani aadress on kirjas Köleri aadressiraamatus, vt EKM EKLA, f 69, m 25:13, l. 1/5 p).

[24] Jakobson Kölerile, Tartu, 21. august 1870. — EKM EKLA, koopiad, m 17:5, l. 9.

[25] Johann Köleri aadressiraamat. — EKM EKLA, f 69, m 21:36, l. 1/7 p.

jonovit iseloomustas erakordselt hea huumorimeel ning ta olevat olnud oma sõpradele “kõige ustavam vasall üldse” (Semjonov-Tjan-Šanski, Zadneprovskaja 2012: 42–43). Nikolai Semjonovi perekonna liikmetest valmisid maalid aastail 1876–1878 (Levin 2019: 397, 399). 1862. aastal oli Peterburis tagasi ka Pjotr Semjonov, kellega Köler sõbrunes ning keda maalis 1869. aastal (samas: 391). Pjotr oli aastail 1853–1857 olnud end täiendamas välismaal ja teinud ka ekspeditsiooni Ida-Turkestani Tjan-Šani mäestikku, mille tulemusel liideti piirkond Vene impeeriumiga. Sellest ka Semjonovi keisrilt saadud austav liignimi Tjan-Šanski, mis omistati talle 1906. aastal.

1864. aastast puhkas Grotide perekond peaaegu igal suvel Krasnaja Sloboda mõisas, Nikolai perekond vanematelt päritud Urussovo mõisas ja Pjotri perekond tema abikaasa Gremjatška mõisas (kõik Rjazani kubermangus). Pole andmeid, et Köler oleks suvitanud Grotide pool, küll aga Nikolai perekonna juures Urussovos ja Pjotri juures Gremjatškas. Ta oli Urussovos esimest korda 1868. aasta suvel, mil alustas Pjotri portreed (vt Levin 2019: 193–195). Nikolai saatis pärast külaskäiku Kölerile mälestuseks foto oma perekonnast koos Köleriga (vt samas) ja kirjutas daatumita kirjas: “Tuba ootab Teid [Urussovos]. [---] Me mõtleme Teist väga sageli. Eriti armastab Teid meie Jakov Abramovitš [Urussovo mõisavalitseja]. Kõik räägivad Teist ja olete meile siin äärmiselt sümpaatne.”[26] 1872. aasta suvel ootas Nikolai Semjonov Kölerit taas Urussovosse.[27] 1881. aastal pidas Nikolai vajalikuks Kölerile kirjutada, et neil oli külas Pjotr Kropotkin (1842–1921) koos perega, mis näitab, et Köler pidi andekat Vene geograafi ja tuntud anarhisti samuti tundma. Maalide dateeringute ja kirjade põhjal saab väita, et Köler käis Urussovos ja Gremjatškas veel 1882. aastal. Neid külaskäike oli aga kindlasti rohkem, sest 1883. aastal kirjutas Pjotr Semjonov Kölerile, et

[26]Nikolai Semjonov Kölerile, [Urussovo, 31. august] (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 6:30, l. 5/9 p–5/10.

[27]Nikolai Semjonov Kölerile, Peterburi, 6. juuni 1872 (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 6:30, l. 1/1.

tema ja pere ootavad Kölerit jälle külla.[28] Ühtlasi huvitus Nikolai Semjonov Köleri rahvuslikust tegevusest. Ta kirjutas Kölerile 1881. aasta 26. juunil (vkj): "Lehtedest saime teada, et Teie [eestlaste] deputatsiooni eesotsas pidasite improviseeritud kõne [keisrile ja keisrinnale 19. juunil 1881]. Oleks väga huvitav Teie käest isiklikult kuulda, kuidas ja mis kõik toimus."[29]

Semjonovite vahendusel tutvus Köler rahandusministeeriumi nõukogu liikme Aleksander Girsiga (1815–1880). Girsi abikaasa Aleksandra Ivanovna Girs (1826–1867) oli Semjonovi vanaema Bunina venna lapselaps, keda Köler mainis 1858. aasta 5. jaanuaril (ukj) Pariisist saadetud kirjas Nataljale (Lepik 1972: 27). Girsi kõige parem sõber oli Jakovi vend, rahandusministeeriumi maksude kogumise departemangu direktor Konstantin Grot (1815–1897) (P. Semjonov-Tjan-Šanski 1917: 190).

Köleri olulisim tutvus Nikolai Semjonovi vahendusel oli loodusteadlase Nikolai Danilevskiga (1822–1885). Nikolai ja Pjotr olid Danilevskiga lähedased sõbrad juba Tsarskoje Selo lütseumis õppimise ajal (samas: 171). Pjotr Semjonov iseloomustab oma mälestustes Danilevskit nii:

> [Ta] oli äärmiselt originaalne ja sümpaatne isik, [---] kelle tema isa pani juba varases nooruses Tartusse õppima, kust ta astus Tsarskoje Selo lütseumi. Ta oli oma klassis kõige andekam ning lütseumi õpilastest kõige mitmekülgsemalt haritud. [---] Danilevski oli äärmiselt erudeeritud: me lugesime temaga peale meie erialaraamatute — loodusteadustest — hulgaliselt raamatuid ajaloost, sotsioloogiast, poliitilisest ökonoomiast ning kõigele lisaks oma aja parimaid ajalooteoseid Prantsuse revolutsioonist ja kõiki originaalteoseid sotsialistlikest õpetustest ([François Marie Charles] Fourier, [Claude Henri de Rouvroy, Comte de] Saint-Simon, Robert [Owen] jne) (samas: 180).

Danilevski ja Pjotr olid Peterburi ülikoolis õppimise ajal käinud utopist-sotsialisti Mihhail Petraševski (1821–1826) koosolekutel.

[28] Pjotr Semjonov Kölerile, [Peterburi], 29. juuli 1883 (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 6:31, l. 1/2.

[29] Nikolai Semjonov Kölerile, Urussovo, 26. juuni 1881 (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 6:30, l. 3/5.

1849. aasta lõpul Danilevski arreteeriti ja saadeti viieks aastaks asumisele (Kožurin 2020: 25).

Asumisel oleku ajal õnnestus Danilevskil liituda mitmekülgse baltisaksa loodusteadlase Karl Ernst von Baeri (1792–1876) ekspeditsioonidega Kaspia merele (1853–1857) ja Aasovi merele (1862). Sealt naasis ta 1862. aasta sügisel Peterburi. Tõenäoliselt kohe pärast Köleri tagasipöördumist Itaaliast Peterburi sai Danilevski Köleriga tuttavaks.

1864. aastal ostsid Danilevskid Krimmis Mšatka mõisa ja 1867. aastal kolisid sinna elama (samas: 10–11, 19, 28). Köler oli Nikolai Danilevski juures sageli mitme kuu kaupa külas ja samuti viibis seal Nikolai Semjonovi klassivend, filosoofist slavofiil Nikolai Strahhov (1828–1896) (Grot 1896b: 10; Kožurin 2020: 10–11, 19, 28). Erinevad andmed näitavad, et Köler veetis ajavahemikul 1872–1881 Danilevskite pool kõik suved. Samuti käis ta Mšatkas ka 1880. ja 1890. aastatel, kuid mitte igal aastal. Ta oli Mšatkas oodatud külaline.[30] Olga Danilevskaja kirjutas Kölerile ühes kirjas, et “kannatamatult ootasin Teie tulekut, Te olete meile nagu kallis sugulane”.[31] Teises kirjas aga märkis: “Kas tulete meile varsti külla, meil on ilma Teieta igav.”[32] Olga Danilevskaja kirjadest tuleb välja, et Köleril olid Mšatka mõisas oma faasanid.[33]

Semjonovite ja Danilevskite kirjad näitavad, et Köler oli väga abivalmis. Alatasa telliti temalt enne külaskäike Urussovosse või Mšatkasse näiteks prantsuskeelseid raamatuid, liimi, lampe ja muud, mida maakohas polnud saada.[34] Samuti varustas Köler korduvalt rahaga Danilevskite perekonna Peterburis elavaid lap-

[30]Pjotr Semjonov Kölerile, [Peterburi], 29. juuli 1883 (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 6:31, l. 1/2; Nikolai Danilevski Kölerile, [Mšatka, 25. september] (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 1:27, l. 10/19.

[31]Olga Danilevskaja Kölerile, [Mšatka, 22. juuli] (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 1:28, l. 8/15.

[32]Olga Danilevskaja Kölerile, [Mšatka, dateerimata] (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 1:28, l. 11/21.

[33]Samas.

[34]Nikolai Semjonov ja Nadežda Semjonova Kölerile, Urussovo, 26. juuni 1881 (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 6:30, l. 3/5 p, 3/6 p;

si,[35] kuid ka kunstihuviline Pjotr Semjonov andis talle soovitusi maalide müügiks.[36] Lisaks aitas Köler vahendada Danilevskite mõisas toodetud veini müüki Peterburis ja tema kirjavahetuses Danilevskitega oli alalõpmata juttu viinamarjadel levivast viinapuutäist, mis taimi armutult hävitas.[37] Köler saatis viinapuutäisid isegi Mšatkast Peterburi, kus neid uurisid mikroskoobiga nii Pjotr Semjonov kui ka tema kälimees, riigikantseleis töötanud Vladimir Sabler (1845–1929).[38]

Köler, Semjonovid ja Danilevski olid ligikaudu üheealised. Näib, et Köler oli Semjonovitele ja Danilevskitele oma loomult lähedane, kuigi tal polnud loodusteaduslikku haridust ega filosoofia-alast ettevalmistust, nagu enamikul tema sõpradest. See polnud aga mingi takistus. Kas Köler oleks oma 1884. aastal stenografeeritud meenutustes maininud Saksa evolutsiooniteoreetikut ja darvinisti Ernst Haeckelit (1834–1919) (Köler 1886: 348; Kisseljova 2012a: 175, 2014, nr 2: 85), kellega ta juhtus kokku 1859. aastal Napolis, kui tal polnuks teadmisi Darwini teooriast ja sõprust antidarvinist Danilevskiga? Vaevalt küll. Pealegi pühendas Danilevski vaid aasta hiljem, 1885. aastal ilmunud teose *Darvinism* "Lapsepõlve seltsimehele ja kõige sädelevamale sõbrale Nikolai Petrovitšile" (Danilevski 1885: iii).

Nikolai Danilevski Kölerile, [Mšatka, 17. august], [Mšatka, 2. juuli] (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 1:27, l. 7/13, 12/23; Olga Danilevskaja Kölerile, [Mšatka, dateerimata] (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 1:28, l. 11/21 p–11/22.

[35]Nt Nikolai Danilevski Kölerile, [Mšatka, 10. august] (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 1:27, l. 9/17; Olga Danilevskaja Kölerile, [Mšatka, dateerimata] (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 1:28, l. 12/23 p–12/24.

[36]Pjotr Semjonov Kölerile, [Peterburi], 4. märts 1887; 1./13. detsember 1889 (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 6:31, l. 6/9, 3/4–3/4 p.

[37]Olga Danilevskaja Kölerile, [Mšatka,] 12. juuli (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 1:28, l. 8/15.

[38]Nikolai Semjonov Kölerile, Peterburi, 4. oktoober 1880 (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 6:30, l. 2/3.

KÖLERI JA TEMA VENE SÕPRADE MAAILMAVAATEST

Pjotr Semjonovi mälestuste esimene köide (P. Semjonov-Tjan-Šanski 1917), Jakov Groti poegade Nikolai Groti raamat slavofiilist ja filosoofist Nikolai Strahhovist (Grot 1896b) ning Konstantin Groti raamat oma õpetajast slavofiilist, Peterburi ülikooli ajalooprofessorist Vladimir Lamanskist (1833–1914) (Grot 1915) annavad hea ülevaate Semjonovite ja Grotide tutvusringkonna ning maailmavaate kohta.

Mõlemad Semjonovid, Girs ja Danilevski olid 1840. aastate lõpust või 1850. aastate algusest kõik 1845. aastal asutatud Vene Geograafiaseltsi aktiivsed liikmed. Seejuures oli Girs aastail 1849–1851 seltsi sekretär. Nende kaudu tutvus Köler Vladimiri venna Jevgeni Lamanskiga (1825–1902), hilisema Vene riigipanga juhiga. Jevgeni Lamanski oli koos Danilevskiga osalenud Petraševski ringi tegevuses ning 1849. aasta lõpul arreteeriti temagi (Bugrov 2015: 17). Lamanski oli Vene Geograafiaseltsi sekretär aastail 1854–1859 ning tema eesistumisel võeti 1865. aastal seltsi etnograafiasektsiooni liikmeks vastu noorlätlane Krišjanis Valdemārs (Issakov 1961: 71). Köleri aadressiraamatus on kirjas Lamanski nimi.[39] Lamanskit on Köler maalinud koguni neli korda, aastatel 1869, 1874, 1876 ja 1885 (Levin 2019: 195–196). 1873. aastal värbas Köler Lamanski Keiserliku Vene Kaubalaevastiku Edendamise Seltsi Peterburi osakonna liikmeks (Valdemārs 1997: 264), mille liikmeskonda ta ka ise kuulus. Köler on maalinud veel ühte Vene Geograafiaseltsi tipptegijat — mitme geograafilise ekspeditsiooni juhti ja 1860. aastast senaatorit Jegor Kovalevskit (1809–1868). Aastail 1857–1865 oli Kovalevski seltsi presidendi ja mereministri suurvürst Konstantin Nikolajevitši (1827–1892) abiline (Semjonov 1896: 59, 156).

Semjonoveid, Lamanskeid, Grote ja Danilevskit ühendas armastus vene inimese vastu — nad olid tulised vene rahvuslased. Ühel või teisel moel olid nad kõik osalenud Vene talupoe-

[39] Johann Köleri aadressiraamat. — EKM EKLA, f 69, m 25:13, l. 1/7.

gade pärisorjusest vabastamisel ning nende soov oli Vene talupoegi "äratada". Nende hinnangul oli neid 1840. ja 1850. aastatel takistanud selles töös Vene Geograafiaseltsi juhtkond, mis koosnes baltisakslastest eesotsas Baeriga. Baer oli seltsi esimene etnograafiasektsiooni juht ja ta algatas Vene impeeriumis väikerahvaste uurimise (esimene ekspeditsioon suundus liivlaste juurde) (Suhhova 1990; Tammiksaar 2009; Tammiksaar, Kalling 2018).

Vene rahvuslaste soov oli tõugata (balti)saksa teadus juhtpositsioonilt nii geograafiaseltsis kui ka Peterburi Teaduste Akadeemias, laiemalt aga kogu Vene impeeriumis. Nende huvi ei olnud esmatähtsana uurida impeeriumi väikerahvaid, vaid hoopis "suurt vene rahvast", mis nende hinnangul oli oma "rahvalikkuses" (*народность*) uurimata. Selle suuna eestvedajad geograafiaseltsis olid Nikolai Nadeždin (1804–1865) ja slavist Izmail Sreznevski[40] (1812–1880) (Semjonov 1896: 37–47; Knight 1998, 2009). 1848. aastal sunniti Baer etnograafiasektsiooni juhi kohalt lahkuma ja tema ameti võttis üle Nadeždin. 1850. aastal toimus geograafiaseltsi juhtimises täielik pööre ja baltisaksa teadlaste asemele valiti seltsi nõukogusse vene teadlased. Semjonovil jäi vaid üle rõõmsalt sedastada, et "16 seltsi nõukogu liikme hulgas oli 1850. aastal järgi ainult neli mittevene nime" (Semjonov 1896: 59). Selts oli allutatud vene rahvuslaste kontrollile ja nüüd oli vendadel Semjonovitel ja Lamanskitel võimalik uurida "vene maailma" ja etnograafiat (Grot 1915: 8).

Peale vene rahvuslaste olid Köleri sõbrad ka slavofiilid, kes leidsid, et Venemaal on oma eriline missioon, mis erineb teiste Euroopa riikide arengumudelist. Sellise maailmavaate propageerija oli Vene Geograafiaseltsis ja Peterburi ülikoolis professorina ning alates 1861. aastast Pletnjovi järel rektorina töötanud Sreznevski. Tema õpilane oli Vladimir Lamanski, kelle õpetuse üks olulisemaid tugipunkte oli eraldada teineteisest kreeka-slaavi ja romaani-saksa maailm ning näidata Saksa ohtu

[40] Izmail Sreznevski poeg Boriss (1857–1934) oli aastail 1894–1918 Tartu ülikooli füüsikalise geograafia ja meteoroloogia õppetooli korraline professor.

kreeka-slaavi maailmale (V. Semjonov-Tjan-Šanski 1915). Näiteks astus Lamanski 1866. aastal teravalt välja impeeriumi ainsa võõrkeelse — saksakeelse Tartu ülikooli vastu, pidades seda “kunstlikuks saksastamise kasvulavaks” (Issakov 1961: 86). Lamanski sai oma seisukohtades tuge Moskva slavofiil Ivan Aksakovilt (1823–1886), kes kritiseeris Vene ajakirjanduses teravalt baltisaksa rüütelkondade privileege ning saksakeelset Tartu ülikooli (Aksakov 1887: 3–167). Lamanski oli juba koolipõlves astunud kontakti teise Moskva slavofiili Katkoviga, kes propageeris vene ühiskonnas rahvusliku poliitika vajalikkust, kritiseeris eestlaste ja lätlaste saksastamist baltisakslaste poolt ning pidas samuti võitlust saksakeelse Tartu ülikooliga Vene impeeriumis (Katkov 1869; Grot 1915: 7; Issakov 1961: 87; Kotov 2025: 146–147). Kölergi oli oma märkmete põhjal jõudnud samale seisukohale: “[R]iigi keel peab igal pool veneriikis ametlik keel olema Universitätit teistel keeles on V[ene] riigi lõhkumine kudas seda Tartu saksa suurkool näitanud ta on saksastanud eestlastest vene vastalisiks harinud.”[41]

Danilevski hindas Katkovi ja tema aastail 1851–1856 ja 1863–1887 toimetatud Moskva ülikooli poliitilist ja kirjanduslikku ajalehte *Московские ведомости* väga kõrgelt. Ta kirjutas:

> Suurima tellijate hulga ja suurima mõjuga ajaleht [Venemaal] on kahtlemata Moskovskije Vedomosti (Moskva Uudised). Kas ta kuulutab mingit uut õpetust, kas ta sunnib oma veendumusi peale publikule? Enamikul juhtudel ei tee ta seda. Ta haarab üksnes kindlas taktis seda huvi, mis ühiskonnas juba olemas on, ehkki tõenäoliselt polegi tema teenistuses läbinägelikku vaimulikku, kes teeks talle teatavaks ühiskondliku arvamuse seisundi (Danilevski 2013: 382).

Ka Kölerile tähendas Katkov palju. 1868. aastal teatas Nikolai Semjonov, et Jakov Grot on juba Peterburis ja kui ka Köler sinna läheb, näeb ta seal Katkovi.[42]

[41] Johann Köler eesti keelest. — EKM EKLA, f 69, m 14:4E, l. 3.

[42] Nikolai Semjonov Kölerile, [Urussovo, dateerimata] (vn k). — EKM EKLA, f 69, m 6:30, l. 5/10 p.

Teine Vladimir Lamanskile lähedane inimene Moskvas oli Juri Samarin (1819–1876), kes oli väga aktiivne Vene talupoegade pärisorjusest vabastamise eestvõitleja (Grot 1915: 7; Mironenko 2019: 225, 229, 231–234). Samarin tundis hästi talupoegade õigusetut olukorda Läänemere kubermangudes, sest oli Läänemeremaade Komitee[43] sekretärina aastail 1846–1849 võtnud osa eesti ja läti talurahva kohta käivate seaduseelnõude ettevalmistamisest ning pidi seejärel oma baltisaksavastase kriitika tõttu käsikirjas Riia linna kohta kaks nädalat Petropavlovski kindluses vangis istuma (Tobien 1925–1930, 1: 132; Polunov 2026: 74–75). Köler tundis Samarini töid[44] ning Samarini 1868. aastal alustatud võitlus baltisaksa privileegide vastu oli talle meelt mööda (Samarin 1868; vt Issakov 1961).[45]

Ükskõikseks ei jätnud Kölerit ka Danilevski 1869. aastal slavofiilide ajakirjas *Заря* ilmunud teos "Venemaa ja Euroopa: Slaavi maailma vaade kultuurilis-poliitilistele suhetele germaani-romaani maailmaga", mis ilmus 1871. aastal ka eraldi raamatuna (Kožurin 2020: 7). Danilevski alustas oma raamatut Euroopas kehtinud jõujoonte muutumisest seoses Saksa riikide ühendamisega Preisimaa ümber. Ta kritiseeris baltisaksa "ultrapatrioote" selle eest, et nood lootsid Preisimaaga ähvardades säilitada oma privileege Läänemere provintsides ja endiselt kontrollida eesti ja läti rahvaid (Danilevski 2013: 7, 41, 598). Saksa kunagistest vallutustest Eesti- ja Liivimaal kirjutas Danilevski nii:

> Kes olid selle maa vallutajad: kas venelased, s.t. slaavlased, kes liidus erinevate tšuudi hõimudega rajasid Vene riigi ning tõid rahulikul teel kristluse koos hariduse ideedega sellele Läänemere-

[43]Läänemeremaade Komitee oli keisri alluvuses töötanud seadusandlik kogu aastail 1846–1876, kes valmistas ette seadusandlikke akte agraarreformide läbiviimiseks Läänemere provintsides. Komitee koosseisu kuulusid Eesti-, Liivi-, Kura- ja Saaremaa rüütelkondade esindajad ning mitu ministrit. Kokku esitas komitee keisrile 36 seaduseelnõu (nt passiseadus, vallaseadus) (Tobien 1908).

[44]Vrd И. Кёлер, "О земских повинностях", [pärast 1893. aastat]. — EKM EKLA, f 69, m 15:6, l. 2/32 p.

[45]И. Кёлер, "Земство в Прибалтийском крае", [pärast 1895. aastat]. — EKM EKLA, f 69, m 15:3, l. 6 p.

> äärsele maale niisamuti nagu oma riigi ühist füüsilist tervikut moodustavatesse osadesse — või siis kutsumatud ja palumatud saksa avantüristid, kes ilmusid siia tule ja mõõgaga levitama paavstide vaimulikku võimu, pöörama pärismaalasi orjusse ning omandama võõrast vara? (Samas: 40–41.)

Köler jagas Danilevski seisukohta. 1890. ja 1891. aastal kirjutas ta, et venelased ja eestlased asutasid koos Vene riigi.[46] Selle teesi esitas Köler 19. juunil (vkj) 1881. aastal peetud kõnes 17 eesti seltsi vastuvõtul keisri ja keisrinna ees (vrd Eestirahva… 1881).[47] Teisel märkmepaberil seisab:

> Mina ei ole mitte sakslaste vastaline kellede [hulgas] mul sõpru küllalt on aga mina olen Preussi militarismus vastu kes tahab kõiki Europlasi oma alla heita — ma olen baltlaste vastaline kes oma erakasude pärast rahvast rõhuvad.[48]

Teises kohas kirjutas ta aga, et kui Saksamaa vallutaks Eesti ala uuesti, poleks sellest midagi head oodata, sest sakslased ei armasta eestlasi ega pole nende truuduse peale kindlad: siis võtaksid nad neilt maa “kas ostu viisil” jälle ära ja eestlastel ei jääks üle muud, kui “Venemaale töölisteks väljarändada kus kõik teised Eestisugu rahvad elavad.”[49]

Nii Lamanskit kui Danilevskit ühendas mõte, et kõikide slaavi rahvaste ühiseks eesmärgiks peab olema slaavlus ja lõppkokkuvõttes üks riik (Danilevski 2013: 173). Seegi mõte oli Kölerile oluline, sest eestlaste ja lätlaste maa oli jagatud kolme kubermangu vahel. 1881. aastal mindigi keiser Aleksander III vastuvõtu-

[46] И. Кёлер, “О необходимости выкупа крестянских земел в Прибалтийском крае по правительственной оценке”, [1890–1891]. — EKM EKLA, f 69, m 13:7, l. 1/1–1/1 p.

[47] И. Кёлер, “По балтийскому вопросу. Необходимость объязательного выкупа крестянских земел”, [1891]. — EKM EKLA, f 69, m 13:6, l. 20 p; И. Кёлер, “Земская реформа и решение балтийского вопроса посредством аграрного”, [pärast 1897. aastat]. — EKM EKLA, f 69, m 15:2, l. 1/13.

[48] Köleri märkmed baltlastest. — EKM EKLA, f 69, m 13:2, l. 1–1 p.

[49] Johann Köleri käsikiri tegevusest rahvuslasena pealkirjaga “Lugeja ei leia siin…”, [1890]. — EKM EKLA, f 69, m 14:9, l. 4.

le ettepanekuga ühendada eestlastega asustatud ala Eesti kubermanguks ja lätlastega asustatud ala Läti kubermanguks. Lisaks sooviti, et kohtu keel peaks olema põlisrahva keel, mida mõisnikud kõik oskavat ning mida juristid peaksid seetõttu kohustuslikus korras ülikoolis õppima (Eestirahva saadikute… 1881). Köler pidas ennast ainuisikuliselt selle ettepaneku eest vastutavaks (Päss 1940: 484). Seni on olnud ebaselge, kes oli(d) 1881. aastal keisrile esitatud märgukirja autor(id) ja üldse kogu idee taga. Küll on pakutud märgukirja koostajatena Jakobsoni, Mihkel Vesket (1843–1890), Märt Mitti (1833–1912), kuid nimetatud on ka Kölerit (Raun 1987: 65–66; Jansen 1997: 111–112, 2007: 419; Laar 1995a: 117–118, 1995b: 16–17). Köler on aga kirjutanud, et audientsi organiseeris tema — koostas märgukirja peamised punktid ja oli ka üks kõnepidajaid — ning oli selle saavutuse üle väga uhke. Märgukirja üleandmise järel "olen sagedaste eestirahva isaks nimetud,"[50] kirjutas Köler. See on tõsi, sest 17. aprillil 1899 ilmunud Köleri nekroloogi pealkirjastas ajaleht *Olevik* kui "Isa Köler" ja rõhutas Köleri tähtsust 1881. aasta märgukirja esitamisel.

Maks Päss on pidanud 1881. aastal esitatud Eesti ja Läti kubermangu nõuet 1917. aastal teostunud Eesti Maapäeva eelkäijaks (Päss 1938a). Hilisemad uurijad on samuti hinnanud 1881. aasta märgukirja kõige olulisemaks ärkamisaja poliitiliseks dokumendiks (Raun 1987: 65–66; Jansen 1997: 113–114). Köler läks oma nõudmistes aga veelgi kaugemale. 1891. aastal valitsusele koostatud märgukirja põhjal tuli anda Eesti ja Läti kubermangule teatav autonoomia, et eestlased ja lätlased saaksid arendada suures Vene riigis oma elu ja oma keelt.[51]

Eestlaste kubermangu idee siiski ei teostunud. Köler kirjutas ebaõnnestumisest nõnda: "Kui Eestirahvas ei saa ühe Gubermanguse ühentatud siis on se baltlaste süüpärast kes valitsust kartma ajasid et Eestimaa ühendamise läbi lahutust Venemaaga ta-

[50] Köleri märkmed. — EKM EKLA, f 69, m 41:5, l. 5.

[51] И. Кёлер, "По балтийскому вопросу. Необходимость обязательного выкупа крестянских земел", [1891]. — EKM EKLA, f 69, m 13:6, l. 1/24, 1/38.

hetakse.”[52] Ehkki baltisakslased tõesti rääkisid, et eestlased tahtnud oma nõudmistega eestlaste riiki ehk “Esten-Reich’i” saavutada (Kruus 1957d: 207), siis Köler seda küll ei taotlenud. Venemaast lahkulöömist ei pidanud Köler mõistlikuks, sest eestlased olevat selleks liiga väike rahvas ega suutvat suurvõimude omavahelises kempluses nagunii iseseisev olla ega oma iseseisvust rahaliselt kindlustada. Pealegi olevat “küllalt selgeks saanud et Veneriigi kasu eestlaste kasuga ühte läheb, siis on sellega ka selge et lahutus venemaast eestlastel kahjuks on.”[53] Vene jurist ja ajaloolane Boriss Nolde (1876–1948) on aga Samarini tegevust, Manasseini revisjoni ning sellele järgnenud Aleksander III impeeriumi unifitseerimispoliitikat Läänemere kubermangudes analüüsides jõudnud seisukohale, et sellise poliitika tulemuseks oli eestlaste ja lätlaste rahvustunde oluline tugevnemine ning Eesti ja Läti vabariigi sünd (Nolde 1926: 201; Kotov 2025: 150).

Pole kahtlustki, et Köleril oli oma vene sõprade kõrgintellektuaalses seltskonnas huvitav, ja see kehtis ka vastupidi: elava loomu, otsekohese ütlemisega ja oma eestluse üle uhke Köler pidi omakorda nende vaimule kosutust pakkuma. Olid nad ju kõik äratajad ehk siis enda hinnangul ühe asja eest väljas. Oma sõprade seltskonnas puutus Köler kokku Vene impeeriumi ja selle arengut ehk “vene maailma” puudutavate küsimustega. Usk keisrivõimu ja saksavastasus, mis oli Kölerile omane, ühendas teda oma vene sõpradega ja pidi teda veenma, et ta on võitluses baltisaksa privileegide vastu Läänemere kubermangudes õigel teel.

Seetõttu polegi üllatav, et Peterburi Teaduste Akadeemia erakorraline akadeemik, orientalist Anton Schiefner (1817–1879), kes käis Köleriga 1860. ja 1870. aastatel Peterburis tihedamini läbi, kirjutas 1870. aasta 18. aprillil (vkj) Kreutzwaldile: “Viimane [Köler] näeb meie eestlaste ja nende isandate vahekordi slaavi optiku käest ostetud prilli läbi” (Kreutzwald 1953: 454). Schiefneri märkuse põhjustas 1870. aasta kevadel Philipp Karel-

[52] Johann Köleri märkmed erinevatel rahvuslikel teemadel. — EKM EKLA, f 69, m 13:2, l. 24 p.

[53] Johann Köleri käsikiri tegevusest rahvuslasena pealkirjaga “Lugeja ei leia siin…”, [1890]. — EKM EKLA, f 69, m 14:9, l. 36.

li (1806–1886) juures lahvatanud tüli Köleri ja Eestimaa kubermangu tervishoiuosakonna inspektori Johann Eduard Falcki vahel (1812–1904) seoses Ferdinand Johann Wiedemanni (1805–1887) saksa-eesti sõnaraamatu ilmumisega. Kreutzwald vastas Schiefnerile 21. aprillil (vkj) ja nimetas Kölerit peorõõmu inetuks rahurikkujaks, kes ei

> t a h a fakte näha, vaid arvab olusid oma pettekujutluse järgi kõige õigemini tundvat. Kuidas K[öler] nii ägedaks sakslaste õgijaks on muutunud, pole ma iialgi selgitada suutnud, haigus peab tal veres olema ja iga päev väljastpoolt uut toitu saama, sest punased — nagu ma kuulen — härra Jakobson & konsordid olevat professoriga intiimses läbikäimises (Kreutzwald 1953: 456).

KRIŠJANIS VALDEMĀRSI, KÖLERI JA JAKOBSONI MAAILMAVAADE NING KOOSTÖÖ

Köleri "slaavi optiku prillide" ja "sakslaste õgimise" taga ei saa näha mitte ainult tema vene sõpru, vaid ka läti rahvusliku liikumise suurkuju Krišjanis Valdemārsi mõttemaailma ja põhimõtteid. Valdemārsist kujunes Köleri kõige tähtsam kaasvõitleja, kelle pädevusele ja kogemusele Köler pidevalt tugines. Valdemārsi tähtsuse kohta läti rahvuslikus liikumises on kirjutanud tema kirjavahetuse väljaandjad: "Vaieldamatult on ta kõige tähtsam läti rahva esindaja 19. sajandil. Tema saavutused ja kartmatus on läti rahvusteadvuses muutunud legendiks ja eeskujuks ning ta sümboliseerib lätlaste ja Läti hilisemat edu" (Valdemārs 1997: 970). Eesti ajalehedki märkisid Valdemārsile pühendatud nekroloogides tema olulisust läti rahvuslikule liikumisele (Kr. Valdemar… 1891; Ls. 1891). Näiteks kirjutas *Postimees* oma pikas järelehüüdes: "Rahu Sinu põrmule, Sa tüdimata ja suur töömees! Ka Eesti rahvas paneb vaimus oma tänupärgasid Su hauale ja peab Su mälestust auu sees!" (Ls. 1891, 4: 3.)

Nüüdseks on Valdemārsi sidemed Eestiga ja tema tähtsus eesti rahvusliku liikumise arenguloos vajunud paljuski unustusehõlma, ehkki tema sidemetest Köleriga on kirjutatud (Kampmann (= Kampmaa) 1910; Pukits 1936: 270–273; Kruus 1957a; Pussars 1983). Näiteks on Friedebert Tuglas oma raamatus *Eesti Kirja-*

meeste Selts märkinud, et Valdemārsi mõjul sidus Köler kokku Peterburi eesti patriootide ringi (Tuglas 1932: 21–22). Vähem on teada, et Valdemārs üritas Moskvas rahvahariduse ministeeriumi rahaga välja anda eesti-vene ja vene-eesti sõnaraamatut, kuid ei leidnud sobivat toimetajat, kes oleks võtnud nii suure töö enda kanda (Valdemārs 1997: 433).

Valdemārs oli aastail 1854–1858 õppinud Tartu ülikoolis majandusteadusi. Tartus koondas ta sealsed läti üliõpilased, hakkas korraldama “Läti õhtuid” (Ls. 1891, 2) ja andis oma rahvusest kõigile teada uksel rippuva sildiga “Siin elab läti üliõpilane Krišjanis Valdemārs” (Nazarova 2011: lõik 13). Juba väga varases nooruses oli ta innustunud meresõidust. Ülikooli ajal uuris Valdemārs Vene kaubalaevastiku arengut ja jõudis järeldusele, et selle kiire edenemine on võimalik vaid juhul, kui madalamatest seisustest noormehi merekoolides koolitatakse. See oli ka realistlik võimalus lätlasi ja eestlasi teoorjusest välja aidata, anda neile omakeelset haridust ja maksta kaubalaevastikus korralikku palka. Juba ülikooli ajal 1857. aastal avaldas ta oma esimese sellealase uurimuse ([Valdemārs] 1857).

Valdemārs oli veendunud, et ta saab lätlaste äratamisele, nende tõusule ühiskondlikul redelil ja majandusliku jõukuse kasvatamisele kõige paremini kaasa aidata Peterburis, väljaspool baltisaksa ühiskonda. Tema nekroloogis on kirjas, et Valdemārs nägi oma pooleliolevat missiooni nii:

> Loodame tulevikust rahulikumaid aegasid ja enam ühtemeelt suguvendade vahel, — siis saavad tulevased ajad Läti rahval kerged olema… [---] Suuremad tööd on alles meil ees; suurem osa rahvast uinub alles sügavas vaimu pimeduses. Aga äratajate arv kasvab ja paljude jõududega võib ka palju korda saata (Ls. 1891, 4: 3).

Valdemārs astus 1859. aastal Peterburis rahandusministeeriumi teenistusse ja kirjutas artikleid Peterburi Teaduste Akadeemia välja antud *St. Petersburger Zeitung*’ile, sh vajadusest vabastada Kuramaa talupojad teoorjusest (nt [Valdemārs] 1859), ning mereministeeriumi ajakirjale *Морской сборник* Vene kaubalaevastiku nõrkusest võrreldes teiste suurte mereriikidega. Ta märkis, et alama klassi merekoolide asutamisega üsnagi haritud lätlaste

ning eestlaste jaoks on võimalik kiiresti tõsta Vene kaubalaevastiku võimekust (Valdemārs 1860, 1862).

Vene mereminister ja Vene Geograafiaseltsi president Konstantin Nikolajevitš tundis 1860. aastal isiklikult huvi ajakirjas *Морской сборник* avaldatud Valdemārsi seisukohtade vastu (Valdemārs 1997: 79–82; Voroņins 2002). Suurvürsti ei huvitanud esijoones kaubalaevastiku, kuivõrd sõjalaevastiku reform. Ta tahtis sunniviisiliselt värbamiselt üle minna vabatahtlikule ja pidas vajalikuks uurida, kui paljud rannaäärsed elanikud Läänemere provintsides oleksid selleks valmis. Valdemārs oma alama klassi merekoolide asutamise ideega sobis selleks missiooniks ideaalselt (Nazarova 2011: lõigud 19–21; Tannberg 2023: 185–187).

1860. aastal komandeeriti Valdemārs mereministeeriumi juurde ja isiklik suhtlus suurvürstiga, kes oli olnud Vene talupoegade pärisorjusest vabastamise komitee esimees,[54] tõstis märkimisväärselt tema rahvuslikku eneseteadvust. 1860. aasta aprillist kuni augustini reisis Valdemārs läbi nii Eesti-, Liivi- kui ka Kuramaa rannikupiirkonnad ning käis 1861. aastal Saksamaal sealsete merekoolide haridusprogramme uurimas (Nazarova 2011: lõigud 19–23). Mereministri heakskiidul alustas Valdemārs alama klassi merekoolide seaduse ettevalmistamist, mis toimus rahvahariduse ministeeriumi egiidi all ja kehtestati 1867. aastal (samas: lõik 25). Esimene alama astme merekool Vene impeeriumis avati Valdemārsi algatusel Heinastes 1864. aastal, veel enne seaduse vastuvõtmist.

Seoses merekoolide seaduse ettevalmistamisega kogus Valdemārs aastail 1862–1865 rahvahariduse ministeeriumi ülesandel statistilisi andmeid kogu Vene impeeriumi, sh Läänemere provintside kõrgkoolide ja alama astme koolisüsteemi kohta (Valdemārs 1865–1866). Selles töös pidi teda aitama Jakob Hurt, kes seda aga ei teinud. Köler pani seda Hurdale väga pahaks, sest 1864. aastal käis Hurt Võrus Kreutzwaldi juures Valdemārsi ra-

[54] Pole juhus, et esimesed eesti talupoegade palvekirjad 1860. aastal oma koormiste leevendamiseks olid suunatud suurvürst Konstantin Nikolajevitšile, mitte keisrile (vrd Kruus 1957c: 13–14).

halisel toetusel (Professor… 1911, nr 1: 31, 1911, nr 3: 99–100; Valdemārs 1997: 79–82). Ka oli rahandusministeeriumis töötanud Friedrich Russowil (1828–1906) võimalik minna 1862. aastal samas ministeeriumis töötanud Valdemārsi vahendusel tutvuma rahvakoolide olukorraga välismaal (Kreutzwald 1953: 270).

Tänu tööle mereministeeriumis ja rahvahariduse ministeeriumis ning sellega kaasnenud väliskomandeeringutele oli Valdemārsil kogutud suur hulk statistilist jm materjali nii kooli-de kui ka eesti ja läti talupoegade olukorra ja koormiste kohta. Neid andmeid kasutas ta oskuslikult baltisakslaste ja nende Preisi-sõbralikkuse kritiseerimiseks oma mahukates saksakeelsetes uurimustes, ning lähendas lätlasi venelastele (nt [Valdemārs] 1862, 1871: 6–37). Valdemārsi lipukiri oli “Vaba areng kõikide jaoks!” (Valdemārs 1997: 972.)

Köler sai Valdemārsi olemasolust teada arvatavasti Kreutzwaldi käest oma 1863. aasta Võru-külaskäigu ajal. Valdemārsi tööst ja ajalehest *Pēterburgas Avīzes* (1862–1865) oli Schiefner kirjutanud Kreutzwaldile aasta varem (Kreutzwald 1953: 270, 291; Kruus 1957a: 223). Teine võimalus on, et Köleri kontakti Valdemārsiga vahendas 1864. aasta keisrile esitatud palvekirja peamine koostaja Adam Peterson (1838–1918), kelle vend Jaak käis juba hiljemalt 1862. aastal Peterburis läbi Valdemārsi jt noorlätlastega (vrd Kulbin 1936, II: 369; Metsvahi 2019: 39, märkus 21). Kölerile pidi Valdemārsi väsimatu töö eestlaste ja lätlaste äratamisel, nende teoorjusest väljakiskumisel ja majandusliku olukorra parandamisel väga imponeerima. Nagu Valdemārs, toetas ka tema eestlaste ja lätlaste lähenemist venelastele ja Venemaale vastupidi baltisakslastele, kes toetasid lähenemist Saksamaale. Köleri soovitusel luges Valdemārsi töid ka Jakobson, kes pidas neid eesti rahvusliku liikumise seisukohast väga kasulikuks ja tõlkimise väärilisteks (C. R. Jakobsoni… 1912–1913 (1912, nr 5): 192).

Kahtlusteta jagas Köler Valdemārsi ideed, et “lätlased ja eestlased on ainsad rahvad kogu mõõtmatul Vene impeeriumi territooriumil Novaja Zemljast Tajoni, kel pole maad” (Valdemārs 1867: 34). Et seda olukorda muuta, ei saanud lihtsalt oodata, tuli ise midagi ette võtta. Köler kirjutas Hurdale 1864. aasta kevadel:

> Kõrgelseisvatelt venelastelt olen ma teada saanud, et valitsus ainult siis meie rahva kasuks midagi teha võib, kui hädapärased nõudmised rahva enese poolt välja lähevad, sest siin öeldakse ikka, nad ei anna enesest midagi kuulda, järjelikult on nad rahul (Professor… 1911, nr 1: 30).

Põhimõte olla eestlaste huvide edendamisel aktiivne muutus Köleri tegevuse juhtmotiiviks.[55] Nõnda õhutaski ta 1864. aastal Vil-

[55]Näiteks Jannseni korraldatud esimene eesti laulupidu 1869. aastal ei edendanud Köleri põhimõtete kohaselt veel eestluse huve ja ta ei toetanud sellise peo läbiviimist. Baltisaksa ajakirjandus nägi Maarja kiriku õpetaja Adalbert Hugo Willigerode (1816–1893) juhatusel toimunud laulupeos tänuüritust baltisakslastele, kes vabastanud eestlased ja lätlased pärisorjusest, vene ajakirjandus aga teoorjuse ülistamist (Issakov 1961: 89–90). Heinrich Rosenthali (1846–1916) mälestused ja Rudolf Põldmäe kogutud andmed näitavad, et Köler toetas vene ajakirjanduse seisukohta laulupeo küsimuses (Rosenthal 2004: 108; Põldmäe 1969: 72–74). Veelgi olulisem oli Kölerile aga laulupeoga riigivalitsusele saadetav signaal, et reforme pole vaja Läänemere provintsides teha, kõik on seal oma eluga rahul. Köler on kirjutanud:

> Jubeli pidu "demonstration" on se nägu et rumalat eestlased tänavad ja annavad isaliku auu ja armastust neile [mõisnikele] kes neid looma värilisteks [on] alandanud ja ka mitte tulevikkus elu parandamist takkistavad riigi valitsusele suure pidu käraga näitavad kudas eestlased oma eluga rahu muudatusi ei taha. Eestlastel olla venelaste vastu paradies käe.
>
> Hoidke nende eestlaste eesvedajate eest kes seda pidu on väljamõtlenud need on rumalad kergemeelsed, edevad oma kasu otsija[d] või koguni Judased (Johann Köler, "Isalik sõna", [1894]. — EKM EKLA, koopiad, m 87:1, l. 90).

Rosenthal on ise oma mälestuste tagasivaatavas osas tõdenud:

> Venelaste ja sakslaste erinevat käitumist eesti rahva huvide suhtes [laulupeo küsimuses] tajusid väljaspool Balti provintse elavad eestlased paremini kui Eestis elavad eestlased, kes olid rohkem või vähem mõjutatud sakslaste hulgas valitsevatest vaadetest (Rosenthal 2004: 417).

Ehk kuna eestlased ei lugenud saksa- ja venekeelseid ajalehti, siis oli see Jannseni ja *Eesti Postimehe* õnn, et nad said enne laulupidu kontrollida

jandimaa meeste palvekirjade aktsiooni teorendi kaotamiseks ja talumaade mõistliku müügihinna kindlaksmääramist neutraalsete Vene ametnike poolt (Kruus 1957c: 15–17, 22). Pärast palvekirja üleandmist keisrile 9. novembril (vkj) 1864 tähistati Köleri korteris edukat päeva ning vastuvõtul osalesid ka läti sõbrad (Metsvahi 2019: 51), nende hulgas tõenäoliselt ka Valdemārs.[56]

Kui Köler aitas kaasa palvekirjade esitamisele, siis Valdemārsil oli hoopis radikaalsem idee. Nimelt oli Valdemārs ostnud kaasmaalaste aitamiseks 1863. aastal Novgorodi kubermangus u 550 hektarit maad kunagise Derevo mõisa ümbruses, kuhu ta ootas läti talupoegi maad odavalt välja ostma, et nad vabaneksid teoorjusest (Valdemārs 1867: 9). Tõenäoliselt ostnuks ka Köler 1864. aastal eesti talupoegadele maad, nagu tõestab tema hilisem elu, kuid Euroopa-reisil oli ta teinud laene ja rahvuslikku ärkamist sümboliseeriv suur maal “Ärkamine nõidusunest” põh-

peaaegu kogu eestikeelset avalikku infovoogu ja Köleriga sama meelt Jakobson ei saanud 1868. aastal Peterburis oma ajalehele trükiluba.

[56]Palju on kirjutatud “Peterburi patriootidest” ja nende tähtsusest eesti rahvuslikus liikumises. Selle mõiste võttis esimesena kasutusele Mihkel Kampmaa (1867–1943) 1910. aastal (Kampmann 1910), aluseks Köleri kirjad. Ta märkis, et eesti ajaloolased olevat unustanud, et Peterburi patriootide sünni taga 1864. aastal oli Valdemārs oma rahvusliku tegevuse ja ajalehega. Tänapäeva uurijad on tõdenud, et Peterburi patriootide tegevuse tähtsus eesti rahvuslikus liikumises langes märkimisväärselt 1870. aastatel (Karjahärm, Sirk 1997: 299). Hans Kruus on aga väitnud, et oluline tagasilöök toimus juba patriootide esimesel tegevusaastal, mil ebaõnnestus esimene palvekirjade aktsioon (Kruus 1957b: 131). Hoolimata sellest olid Peterburi patrioodid indu täis ja valmis kodumaalasi aitama nii nõu kui rahaga. Äratajaid oli kodumaal siiski veel nii vähe, et 1860. aastatel eriti kedagi abistada ei olnudki, ja peamine ettevõtmine — Eesti Aleksandrikoolile raha kogumise loa saamine — venis. Võimalik, et see oli üks põhjusi, miks kiireid tulemusi oodanud Köler eelistas üha rohkem oma vene sõpru. Peterburi patrioodid elasid oma igapäevast elu. 1869. aasta viimasel päeval kirjutas Köler Hurdale, et ehkki eesti asja mõningaid toetajaid Peterburis olevat, siis “[p]eab igaühte äratama oma ringkonnas kõike, mis võimalik, meie asja heaks tegema, kui see edenema peab” (Professor… 1911, nr 5: 185). Raha kogumise loa saamine Eesti Aleksandrikooli jaoks muutis Peterburi patrioodid jälle aktiivseks.

justas “ainult väljaminekuid, [ja mitte] mingisugusid sissetulekuid” (Professor… 1911, nr 3: 101).

Uusi ümberasujaid muudkui lisandus ja 1865. aastal hankis Valdemārs Derevo mõisas veel u 6200 hektarit maad, mis tuli ühe tükina välja osta. Vajalikuks hetkeks siiski raha kokku ei saadud ja lisaks saabus vaeseid maatahtjaid igalt poolt üle Lätimaa (Valdemārs 1867: 11). Kogu ettevõtmine lõppes baltisakslaste kahjurõõmuks Valdemārsi pankrotiga ja neid vihale ajanud ajalehe *Pēterburgas Avīzes* tegevuse lõppemisega (Tobien 1925–1930, II: 152–153; vrd Nazarova 2011: lõigud 32–36).

Valdemārs kolis 1867. aastal Moskvasse, kus elas esialgu Katkovi pool. Katkov võttis Valdemārsi *Московские ведомости* juurde tööle. Oma ajalehe veerud oli ta avanud Valdemārsile juba *Pēterburgas Avīzes*’e väljaandmise ajal. Ta pidas Valdemārsi seisukohtadele toetudes õigeks, et eestlaste ja lätlaste rahvuslik liikumine on vene rahvuslikele huvidele kasulik (Valdemārs 1997: 612; Nazarenko, Kotov 2026: 65–68).

Köleri suhteid sõbra Moskvasse kolimine ei muutunud. Oma Peterburi-käikude ajal “saabun ma loomulikult Köleri juurde”, kirjutas Valdemārs Jakobsonile (nt Valdemārs 1997: 194, 576, 588, 870) ning Köler käis oma Krimmi reisidel alati Moskvast Valdemārsi poolt läbi (nt samas: 376).

Läbikukkumine Derevos veenis Valdemārsi, et merekoolide asutamine on peaaegu ainus väljapääs Läänemere kubermangudes ikka veel kestvast teoorjusest. Uute merekoolide asutamiseks Eesti alal oli vaja teha eestlaste hulgas propagandat. Köler teadis, et ta pole selleks sobiv inimene: tal ei ole selleks aega ning ta ei oska ka piisavalt hästi eesti keelt. Siin tuli talle abiks 1865. aastal Peterburis ülemõpetaja eksamid õiendanud Jakobson (Põldmäe 1966: 714). Rudolf Põldmäe (1983: 21) hinnangul kohtusid need kaks meest kas 1865. aasta lõpul või 1866. aasta alul. Nad mõlemad olid kohal 1866. aastal Tallinnas korraldatud baltisaksa laulupeol, kuhu Köler saabus Soomest. 1867. aasta talvel oli Jakobson juba kostiline Köleri korteris.

Köler oli saksastunud Jakobsoni äratoja. Pulleritsu külakooli õpetaja ja Paistu kiriku organist Jaan Adamson (1824–1879),

Eesti Aleksandrikooli asutamise mõtte peamine algataja, kirjutas 1877. aasta 16. veebruaril (vkj) Köleri mõjust Jakobsonile, nii nagu viimane talle oli kirjutanud:

> Prohvessor Köhler on minu [s.t Jakobsoni] silmad lahti teinud, et ma nüüd oma rahva kasuks võin tööd teha, muidu ei oleks seda mulle uneski meele tulnud, ma ei tunnud enne seda, Peeterburgis, mitte üht ainust Eesti keeli raamatutgi (samas).

Köleri vahendusel lähenes Jakobson ka Valdemārsile, Köleri-Jakobsoni kirjavahetuses mainitakse teda korduvalt (C. R. Jakobsoni… 1912–1913 (1912, nr 5): 188–189, 191, 195). Jakobson oli 1866. aasta suvel suurvürst Konstantin Nikolajevitši tütre Olga (1851–1926), 1867. aastast Kreeka kuninganna, koduõpetaja (Põldmäe 1966: 714; Paatsi 2009: 121). See olnuks ilma Valdemārsi ja Köleri vahenduseta võimatu.

Ea Jansen on Jakobsoni *Eesti Postimehes* avaldatud artiklite põhjal näidanud, et Jakobsoni maailmavaade kujunes Peterburis välja 1866. aastal. Selleks ajaks oli Jakobson muutunud Köleri eeskujul lepitamatuks pappide ja saksastamise vastaseks ning eestlaste ja venelaste lähenemise eest võitlejaks. Tema jaoks oli oluline seisuste võrdsus (Jansen 1971: 66–67, 69–70, 75). Kuna Jakobson osutus aktiivseks kirjameheks, siis oli Köleril teda hea kasutada nii enda kui ka Valdemārsi eesmärkide saavutamiseks. 1868. aastal ilmus Jakobsoni eessõna ja Valdemārsi (1868a) eesti keelde tõlgitud tekstidega raamatuke kaubalaevastiku arendamisest Läänemerel ning kuidas merekoolid sellele eesmärgile kaasa saavad aidata (Valdemārs 1868b). Valdemārsi palvel saadeti raamatu *Meie Kaubalaeva-vägi Lääne meres: Hea nõu kuidas teda korda seada* 375 eksemplari Saaremaale, Hiiumaale, Suur- ja Väike-Pakrile ning Paldiskisse (Valdemārs 1997: 155, 161–162). Valdemārs lootis, et üks baltisaksa parun Saaremaalt, kes oli lugenud tema saksakeelset üleskutset merekoolide asutamiseks (Valdemārs 1868a), asutab nüüd Saaremaale koguni kaks merekooli, kuid see jäi parunil siiski tegemata (Valdemārs 1997: 157).

Moskvas ei olnud Valdemārsil esialgu võimalusi oma tööd merekoolide rajamiseks jätkata, kuni ta 1873. aastal asutas Moskva ärimeeste ja suurvürst Konstantin Nikolajevitši toetusel Kei-

serliku (s.t riiklikku toetust saava) Vene Kaubalaevastiku Edendamise Seltsi (Общество для содействия русскому торговому мореходству). Seltsi asjaajajana edendas ta, hoolimata kohatisest vastuseisust, nii riigi kui ka eraraha toel merekoolide asutamist üle kogu Vene impeeriumi (Nazarova 2011). Seltsi liikmeteks kaasas ta peale Köleri ka Karelli ja Russowi. Seltsi tegevuse ühe tulemusena alustas 1876. aastal Eestimaal õppetööd Paldiski merekool ja 1884. aastal Käsmu merekool (Valdemārs 1997: 292, 570). Köleril oli oma osa Käsmu merekooli sünnis, sest ta andis Valdemārsile tolle "väljapressimise peale" 60 rubla, et trükkida ära teine raamatuke eestikeelsete merekoolide asutamise vajalikkusest, mille oli eesti keelde samuti tõlkinud Jakobson (Valdemārs 1878). Raamatukest *Meie laevamehed ja laevameeste koolid: Kutse-kiri Eesti ranna-äärse rahvale, et nad kauge meresõitudest kaubalaevade peal osa võtma hakkaksivad* tuli jagada rannikuil Köleri nimel 7000 peres. Valdemārs oli veendunud, et 1878. aastal ilmunud eestikeelne raamat aitas otseselt kaasa Käsmu merekooli sünnile (Valdemārs 1997: 328, 330, 341, 345, 355).

Valdemārs ja Köler olid Eesti Kaubalaeva Seltsi "Linda" asutamise taga 1879. aastal ja selle liikmed (Valdemārs välisliikmena). Valdemārsi eestikeelsed raamatud ja artiklid kaubalaevastiku arendamiseks ja tema juhitava seltsi tegevus kokku kaheksa Läti ning kolme Eesti merekooli asutamisel leidis Eesti alal positiivset vastukaja (Prants [1913]: 12–13, 20–21). Köler olevat ka lubanud Peterburis rajada "Linda" haruseltsi, kuid see jäi tegemata (samas: 22, 24).

Olulisim, mis Köler Valdemārsi käest õppis, oli trükitud kirjasõna tähtsus, et lätlasi ja eestlasi äratada. Eestlastel oli küll oma ajaleht — Johann Voldemar Jannseni (1819–1890) toimetamisel ilmunud *Eesti Postimees* —, kuid Köler polnud ajalehe usulisvagadusliku suuna ja väljaandja väidetava rahaahnusega üldse rahul (Põldmäe 1983: 26). 3. aprillil 1864. aastal (vkj) kirjutas Köler Hurdale: "Jannsenile teatage võimaluse järele meie põlgtust (Verachtung), tema äraandliku tegevuse eest. Annaks Jumal, et pea võimalik oleks ühe ausa lehega Jannsenit tema auta ahnuse eest karistada" (Professor… 1911, nr 1: 30). Köler polnud

rahul sellegagi, et Jannseni leht ei kajastanud olulisi otsuseid eesti talurahva seisukohast. Ta kirjutas 1864. aasta 17. märtsil (vkj) Hurdale:

> Meie Postimees on eestlastele keiserlikust käsust (Edict) Poola talunikkudele nende maa [tasuta] pärisomanduseks andmise üle ainult sissejuhatuse toonud. Asi ise peab eestlastele vist küll saladuseks jääma. Peeterburi Läti lehes oli kõik täielikult ära trükitud (samas: 28).

Köleri seisukohast oli eestlastel vaja samasugust ajalehte kui *Pēterburgas Avīzes*, mis võitleks baltisaksa ülemvõimu vastu ja poleks omakasupüüdlik. Uus asutatav eestikeelne ajaleht vajas samasugust meest nagu Valdemārs, kes kõigest ausalt kirjutaks. Selliseks meheks osutus Jakobson. 1868. aastal Jakobson siiski *Eesti Postimehe* (usu?)pimedusele vastu seisva ajalehe “Valgus” väljaandmiseks Peterburis luba ei saanud. Valdemārs kirjutas 6. jaanuaril (vkj) 1869 Jakobsonile:

> Eestikeelse Peterburi ajalehe [trükiloa] mittekinnitamine on väga õnnetu ja mõistetamatu juhtum, eriti pärast seda, kui 12. oktoobril toimus edumeelse Riia läti ajalehe ja suure Riia lätlaste seltsi kinnitamine. [---] Praeguses olukorras on päris selge, et ainult juhuslik põhjus sai Teile takistuseks, kuid kindlasti mitte valitsuse tõsine kavatsus kui selline, eestlaste rahvuslikule arengule vastu astuda. Proovige võimalusel seda juhuslikku põhjust välja uurida. 1–2 kuu pärast olen Peterburis, kuidagi tuleb see asi jälle õigeks seada, see on kindel (Valdemārs 1997: 157).

Nii Valdemārsi kui Katkovi toetus asutatavale lehele ning kriitika *Eesti Postimehe* kohta siiski kaasa ei aidanud (Issakov 1961: 141–142).

1871. aastal tundis Valdemārs väga kaasa Jakobsoni teisele läbikukkumisele asutada Tallinnas oma ajaleht ja pakkus, et ajalehe trükiloa saamisele võiks jällegi kaasa aidata Katkov, kes pidavat Eestimaa kuberneri Mihhail Šahhovskoiga (1836–1892) isiklikult tuttav olema. Sama kordus 1872. aastal, kuid siis pöördus Jakobson abi saamiseks juba otse Katkovi poole (Valdemārs 1997: 184, 188, 193). Leht jäi sellele vaatamata trükiloata.

1876. aasta alul selgus Jakobsonile, kes elas nüüd Kurgjal, et tema Tallinna kavandatud ajalehe jaoks (siis nimega "Edasi") tuleb trükiluba hoopis Viljandisse taotleda. Ta palus Köleri abi palve ümbervormistamiseks Peterburis.[57] Sama aasta märtsis kirjutas Valdemārs Jakobsonile, et arutas Peterburis Köleriga põhjalikult tema ajalehe küsimust. Et ajaleht saaks ilmuda, pakkus Valdemārs oma lähenemist *Pēterburgas Avīzes*'e ajast, mil ta esialgu avaldas vaid valitsuse teadaandeid ja alles seejärel hakkas üha rohkem kirjutama poliitilistel teemadel, "mille vastu tsensuur ka kõige halvematel juhtudel midagi vastu väita ei saanud" (samas: 294).

1878. aastal saigi Jakobson lõpuks *Sakalale* trükiloa. Ea Jansen (2007: 411) on kirjutanud, et *Sakala* "tekitas erakordset elevust ja tõesti kujundas eesti avalikku arvamust. Mõjukuse põhjuseks olid nii toimetaja publitsistitalent kui ka see, et ajalehe temaatika vastas avalikkuse nõudlusele". Kirikuõpetajate äge kritiseerimine viis 1879. aasta mais *Sakala* trükiloa peatamiseni 1880. aasta jaanuarini. Köler ja Valdemārs kohtusid 1879. aasta septembris Moskvas ja otsisid koos võimalusi *Sakala* trükiloa taastamiseks. Valdemārs rõhutas oma kirjas Jakobsonile, et on saatnud Peterburi kaks kirja *Sakala* kaitseks, märkides neis, et lehe radikaalsus seisnes Läänemere provintside lähendamise katses Venemaale ja vene keele propageerimises eesti ühiskonnas (Valdemārs 1997: 376). Ehkki Ea Jansen (1971: 95–103) ei kirjuta sellest, et 1881. aasta teisel poolel algatati *Sakala* vastu kohtuasi mitme era- ja ametiisiku solvamise pärast ning et Jakobsonil tuli ennast senatis kaitsta, siis Köleri-Jakobsoni kirjavahetus seda siiski näitab. Abi saamiseks pöördus Köler taas Katkovi poole ja kohtus temaga Peterburis. Selle tulemustest kirjutas ta Jakobsonile: "Tema [Katkov] teeb suurima heameelega [ajakirjanduses] lärmi. Kuna ta on konservatiiv, on tema kirjutistel väga suur mõju."[58]

[57] Jakobson Kölerile, Uus-Vändra, 23. veebruar 1876 (sks k). — EKM EKLA, koopiad, m 17:5, l. 41–42.

[58] Köler Jakobsonile, Peterburi, 4. oktoober 1881 (sks k). — EKM EKLA, f 49, m 6:18, l. 2/4.

Eestlaste tihedam koostöö venelastega tähendas Jakobsonile eestlaste päästmist 600 aastat kestnud sakste orjaajast ja eesseisvast võimalikust Preisi junkrute invasioonist Läänemere provintsidesse. Seda teesi kasutas ta argumendina oma ajalehe trükiloa taastamiseks, otsides tuge vene ajalehtedelt. Neile saata kavatsetud artikli “Eesti ajakirjanduse iseloomust” sisu kirjeldas ta Kölerile nii:

> See kirjutus avab nimelt venelaste silmad meie pastorite ja nende Noor-Saksa püüete kohta. Ma näitan nende endi kirjade põhjal, et nad mitte ainult Saksamaa poole ei püüa, vaid ka Saksa keisrit ainsaks õigeks ülemuseks peavad [---]. Eesti keeles on selle erakonna häälekandja “Eesti Postimees”. Teine erakond aga tahab ühendusesse jääda Venemaaga ja tunnistab Vene keisrit õigeks ülemuseks. See on Eesti rahvusline erakond, kelle häälekandjaks on Sakala. Ma olen seda kõik põhjalikult seletanud ja kirjatükkide ning asjaolude abil tõendanud (C. R. Jakobsoni… 1912–1913 (1913, nr 1): 30).

Jakobson mõtles samamoodi kui Valdemārs. Tema kirjavahetuse väljaandjad on kirjutanud, et

> lätlaste emantsipeerumisprotsessi kiirendamiseks ja baltisaksa ühiskonna moderniseerimiseks nägi Valdemārs reaalpoliitikuna ainsat võimalust saksakeelsete Vene Läänemere provintside vene[liku]stamises. Seda vaadet rõhutas ta oma töödes (Valdemārs 1997: 972).

Köler nii radikaalne polnud. Küll leidis ta, et baltlased olid venestamise ära teeninud,[59] seda enam, et “Baltlaste püidmised ajab Riigivalitsust enam venestada kui ta muidu teeks”.[60] Ta on kirjutanud:

> Keik sugu minu peale tõstetud teotamisi ärge uskuge vale ei saa iialgi võitu tõe üle ähvardamine kui mina tahaks rahvast vene usku

[59] И. Кёлер, “Земская реформа и решение балтийского вопроса посредством аграрного”, [pärast 1897. aastat]. — EKM EKLA, f 69, m 15:2, l. 1/13.

[60] Johann Köleri märkmed erinevatel rahvuslikel teemadel. — EKM EKLA, f 69, m 13:2, l. 24.

> ajada on nisamma põhjuseta, kui üleüldse venestamine vene keelt võimalikkult [hästi] õppida on teine asi se on hädaste tarvis ma näen sagedaste kui eesti mees pealinna tuleb ja midagi toimetada ei mõista [---] Saks ka ei läha Saksamaale vaid venemaale ja õppib ka venekeelt, mis pärast päritak et Eestlane peab rumalam olema ja mitte venekeelt õppima se ei keela mitte emakeeles oma vaimu arimist, mis võeras keele mitte võimalik pole, kis suurt kooli läbi keia ei või.[61]

Vene keele õppimises nägi Köler suurt kasu. Ta on märkinud, et need, kes venekeelses ülikoolis on mõne eriala lõpetanud, "võivad nüüd igal pool kõrgeid ametit ja mitte, kudas enne, üksi Venemaal vaid [nüüd] ka oma isa maal saada, mis enne kül mitte säädusest keeltud aga siiski võimata olli".[62]

Köler ja Valdemārs tegid tihedat koostööd pärast 17 eesti seltsi 1881. aasta märgukirja esitamist keisrile. Valdemārs aitas Kölerit märgukirja koostamisel statistiliste andmetega Läänemere kubermangude kohta (Valdemārs 1997: 429, 459). Mõlemad olid õnnelikud, et märgukirjal oli mõju ja Läänemere kubermange saadeti inspekteerima senaator Nikolai Manasseini revisjon (1882–1883) (vt Polunov 2026: 75–79). Et saavutada eestlaste ja lätlaste jaoks parim tulemus, otsisid nad nende hulgast Manasseini komisjoni sobivaid isikuid ning ka leidsid neid (Valdemārs 1997: 458, 468, 475–476, 479).

Köler kiitis heaks Manasseini revisjoni ühe tulemusena 1889. aastal toimunud kohtureformi, mis lõhkus baltisaksa õiguskorra Läänemere provintsides. Samas kritiseeris ta kohtu muutmist venekeelseks, sest maarahvas seda keelt ei osanud.[63] Ta polnud nõus ka vallakoolide venekeelsele õppele üleviimisega 1887. aastal:

---

[61] Johann Köleri märkmed vene keele vajalikkusest. — EKM EKLA, f 69, m 25:1, l. 1/1–1/2.

[62] Köleri kõne IV üldlaulupeo avamisel, 15. juuni 1891. — EKM EKLA, f 69, m 24:3, l. 3/5.

[63] J. Köler, "Bemerkungen über die Gerichtspraxis in den Osteeprovinzen nach Einführung der Justizreform", 1892. — EKM EKLA, f 69, m 13:9, l. 1; И. Кёлер, "О земских повинностях", [pärast 1893. aastat]. — EKM EKLA, f 69, m 15:6, l. 2/22 p.

> Eestlased on rõõmsad vene keele õppimise üle eranditult kõikides oma koolides, kuid nad on väga pettunud selles, et madalamates, vaid talviti tegutsevates rahvakoolides, on õppekeelena kehtestatud vene keel. Vaevalt et see kedagi eesti lastest venestab, vaid pigem võtab neilt võimaluse omandada hädavajalikke teadmisi neile mõistetavas oma emakeeles. Suure tõenäosusega halveneb nii rahva üldine haridustase ja võimaldab sakslastel avalikult väita, et “meie säilitasime eesti keele kõikide sajandite jooksul, kuid nüüd tahavad venelased selle neilt vägivaldselt ära võtta”.
>
> Meie sügava veendumuse kohaselt võib venestamist kiirendada vaid võimalikult paljude kesktaseme õppeasutuste asutamine, mis on kättesaadavad eesti talupoegade lastele.[64]

See oli kaval ettepanek, mille eesmärk oli riigivõimu rahaga eestlaste haridustaseme laialdasele tõusule kaasa aidata.

(*Järgneb*)

[64] Plehwele esitatud märgukiri “О необходимости выкупа крестянских земел в Прибалтийском крае по правительственной оценке”, 25. august 1893. — EKM EKLA, f 69, m 13:7, l. 3/41–3/41 p.

TEISTEST RUUMIDEST

Michel Foucault

Tõlkinud Ott Puumeister

Teame hästi, et 19. sajandi suureks paineks oli ajalugu ühes selliste teemadega nagu areng ja seisak, kriis ja tsükkel, mineviku kuhjumine, tohutu surnutekoorem ja maailma ähvardav mahajahtumine. 19. sajand ammutas oma põhilised müüdid termodünaamika teisest seadusest. Praegust aega võiks pidada pigem ruumi ajastuks. Elame samaaegse ja kõrvutuva, lähedase ja kauge, külgneva ja hajutatu ajastul. Usun, et elame perioodil, mil maailm ei ilmne niivõrd ajas areneva suure eluna, kui võrgustikuna, mis ühendab punkte ning põimub omaenese joonestikuga. Võiks ehk öelda, et ideoloogilised konfliktid, mis hingestavad tänapäevaseid vaidlusi, rulluvad lahti vagade ajajärglaste ja truude ruumiasukate vahel. Strukturalism — või vähemasti see, mida selle veidi liiga üldise nime alla kokku tuuakse — on katse kehtestada potentsiaalselt ajas jaotuvate elementide vahele suhteid, mis näitavad neid kõrvutuvate, vastanduvate, üksteisesse kätketuna, ehk mis ilmutavad neid teatava konfiguratsioonina. Ja tõtt-öelda ei eitata siin aega: see on teatud viis käsitada ajaks ja ajalooks nimetatut.

Tuleb siiski märkida, et ruum, mis terendub tänapäeval meie probleemide, teooria ja süsteemide horisondil, ei ole midagi uut: ruumil endal on lääne kogemuses pikk ajalugu ning paratamatult oleme teadlikud aja ja ruumi saatuslikust läbipõimitusest. Kui seda ruumi ajalugu nüüd väga jämedates joontes visanda-

---

Des espaces autres. — Michel Foucault. *Dits et écrits*. Tome IV: 1980–1988. Paris: Éditions Gallimard, 1994, p. 752–762.

© Éditions Gallimard 1994.

da, siis võiks öelda, et keskaega iseloomustas kohtade hierarhiseeritud kogum: pühad ja ilmalikud kohad, kindlustatud kohad ja neile vastanduvad avatud, kaitserajatisteta kohad, linna- ja maakohad — mis kõik puudutavad inimeste tegelikku elu. Kosmoloogilises teoorias olid taevaülesed kohad vastandatud taevastele ning taevased omakorda maistele. Olid kohad, kuhu sattusid vägivaldselt teisaldatud asjad, ja siis need, kus asjad leidsid oma loomupärase paiga ja asu. Säärane kohtade hierarhia, vastandatus, läbipõimitus moodustas selle, mida üldjoontes võiksime nimetada keskaegseks ruumiks: asukoharuumiks [*espace de localisation*].

Selle asukoharuumi paiskas valla Galilei, kelle tegevuse kõige skandaalsem tagajärg polnud avastamine, või pigem taasavastamine, et Maa tiirleb ümber Päikese, vaid lõpmatu ja lõpmatult avatud ruumi moodustamine, kus keskaja ruum lahustus, kus asja koht oli üksnes punkt tema liikumisteekonnal, nii nagu asja paigalseis oli üksnes tema lõpmatult aeglustunud liikumine. Teisisõnu, alates Galileist ja 17. sajandist asendas ulatuvus asukohastamise. Aga meie päevil on ulatuvust omakorda asendamas paigutus. Paigutust määratlevad lähedussuhted punktide või elementide vahel; formaalselt võime neid kirjeldada jada, puu ja võrestikuna. Lisaks teame, kui tähtis on paigutus tänapäeva tehnikas: kuidas salvestada informatsiooni või arvutuse vahetulemusi masina mällu; kuidas korraldada diskreetsete juhusliku väljundiga elementide ringlust (näiteks autoliiklus või telefoniliini helid); kuidas tuvastada markeeritud või kodeeritud elemente hulgas, mis on kas juhusliku jaotusega või on klassifitseeritud üheselt või mitmeselt; jms. Inimeste jaoks püstitub paiga või paigutuse probleem veelgi konkreetsemal moel demograafias, ja inimpaigutuse probleem ei seisne ainult selles, kas maailmas on inimesele piisavalt ruumi — mis on ka muidugi päris oluline küsimus —, vaid ka selles, milliseid inimelementide läheduse, salvestuse, ringluse, tuvastuse, klassifitseerimise tüüpe eelistada mingis olukorras mingi eesmärgi saavutamiseks. Elame ajastul, kus ruum on meile antud paigutussuhete kujul.

Igal juhul ma usun, et meie aja mured on sügavalt seotud ruumiga, kahtlemata rohkem kui ajaga, mis ilmneb tõenäoliselt ainult

ühe võimaliku jaotamistoiminguna ruumis jagunevate elementide vahel. Aga vaatamata kõigile neile tehnikatele, mis ruumi hõivavad, ja tervele teadmisvõrgustikule, mis võimaldab seda määrata ja formaliseerida, pole tänapäevane ruum vahest veel täielikult desakraliseeritud (kahtlemata vastupidiselt ajale, mis desakraliseeriti 19. sajandil). Kindlasti on toimunud ruumi teatav teoreetiline desakraliseerimine (mida märkis Galilei tegevus), kuid võib-olla pole me veel jõudnud ruumi praktilise desakraliseerimiseni. Ja võib-olla valitsevad meie elu ikka veel mõningad vastandused, mida me ei tohi puutuda ning mida meie institutsioonid ja praktika pole veel julgenud lõhkuda — vastandused, mida tunnistame veel antustena, näiteks era- ja avaliku ruumi, pere- ja ühiskondliku ruumi, kultuuri- ja majandusruumi, puhke- ja tööruumi vahel. Neid kõiki hingestab ikka veel vaikiv sakraliseeritus.

Bachelardi (tohutu) töö ja fenomenoloogide kirjeldused on meile õpetanud, et me ei ela homogeenses ja tühjas ruumis, vaid hoopis ruumis, mis on tulvil kvaliteete ja mida ehk kummitab ka fantaasia. Meie esmase taju, uneluste ja kirgede ruumid kätkevad kvaliteete, mis on neile justkui sisemiselt olemuslikud: see on kas kerge, õhuline, läbipaistev või hoopis pime, konarlik, ummuksis ruum; kas kõrguste ja tippude või hoopis madalike mudane ruum; kas voolav nagu kärestikuvesi või hoopis jäik ja tardunud nagu kivi või kristall. Kuigi need analüüsid on tänapäeva mõtlemise jaoks ülimalt olulised, puudutavad nad eeskätt seespoolset ruumi. Mina tahan praegu rääkida väljaspoolsest ruumist.

Ruum, milles me elame, mis meid endast välja tõmbab, mis meid närib ja räsib ning milles rullubki lahti meie elu, aja ja ajaloo erosioon, on ise heterogeenne. Teisisõnu, me ei ela tühjas ruumis, mille sisse võiksime asetada indiviide ja asju, me ei ela lihtsalt eri varjundeid omandava tühjuse sees, vaid suhtekogumi sees, mis määratleb üksteisele taandamatuid ja absoluutselt mittekattuvaid paigutusi.

Muidugi võiksime ette võtta nende eri paigutuste kirjeldamise ja uurida, millise suhtekogumi kaudu saaks antud paigutust määratleda. Näiteks kirjeldada suhtekogumit, mis määratleb paigutusi liikluses, nagu tänavad ja rongid (rong on hämmastav suhetekimp, sest sellest minnakse läbi, aga selle abil saab ka min-

na ühest punktist teise, ja see on ka miski, mis möödub). Neid määratleda võimaldavate suhete kimbu kaudu saaks kirjeldada ka ajutisi peatuspaiku, nagu kohvikud, kinod, rannad. Samamoodi saaks neile omaste suhete võrgustiku kaudu määratleda suletud ja poolsuletud puhkepaiku, nagu kodu, magamistuba, voodi jms. Ent kõigi nende paigutuste hulgast huvitavad mind need, millel on kummaline omadus olla suhtes kõigi teiste paigutustega nõnda, et viimastes tähistatud, peegeldatud ja mõtestatud suhetekogum pannakse seisma, nullitakse ära või pööratakse ümber. Neid ruume, mis on seotud kõigi teistega, kuid mis ometi kõiki teisi paiku ja paigutusi kahtluse alla seavad, on kahte tüüpi.

Esiteks on utoopiad. Utoopiad on reaalse asukohata paigutused. Need on paigutused, mis on tegeliku ühiskondliku ruumiga otseses või ümberpööratud analoogiasuhtes. Utoopia on kas täiuseni viidud ühiskond või selle kõverpeegel, aga see on alati olemuslikult ebareaalne.

Teiseks on ilmselt igas kultuuris, igas tsivilisatsioonis reaalsed ja tegelikud kohad, mis piiritletakse juba koos ühiskonna asutamisega ning mis on teatud vastupaigad, tegelikult teostatud utoopiad, kus kõiki teisi kultuuris leiduvaid reaalseid paiku ühtaegu esindatakse, vaidlustatakse ja ümber pööratakse — sedasorti kohad, mis on väljaspool kõiki kohti, kuigi neid saab tegelikult lokaliseerida. Kuna nad on täiesti teistsugused kui ülejäänud paigad, mida nad peegeldavad ja millest kõnelevad, nimetan neid kohti vastanduses utoopiaga heterotoopiateks. Ning ma usun, et utoopiate ja nende täiesti teistsuguste paigutuste, heterotoopiate vahel on kahtlemata teatud segatüüpi, vahepealne kogemus, milleks võiks olla peegel. Peegel on siiski utoopia, sest see on koht ilma kohata. Peeglis ma näen end seal, kus mind pole, ebareaalses ruumis, mis avaneb virtuaalselt pinna taga; ma olen seal, kus mind ei ole, olen teatav vari, mis annab mulle mu enda nähtavuse ja võimaldab mul end vaadata seal, kust ma puudun: peegliutoopia. Ent peegel on ka heterotoopia, kuna ta eksisteerib reaalsuses, kus tal on teatud tagasitoime minu hõivatud paigale: peeglist lähtudes avastan end puuduvat kohast, kus ma olen, sest ma näen end seal mujal. Järgides pilku, mis on kuidagiviisi mulle suunatud selle virtuaalse ruumi põhjast, mis asub peegli tagaküljel, naa-

sen ma enda juurde, suunan oma silmad jälle endale ning hakkan end uuesti üles ehitama seal, kus ma olen. Peegel toimib heterotoopiana ses mõttes, et muudab minu hõivatud koha sel hetkel, kui end peeglist vaatan, ühtaegu täiesti reaalseks, koos terve seda ümbritseva ruumiga, ja täiesti ebareaalseks, sest olemaks tajutav peab ta läbima virtuaalse punkti, mis asub seal mujal.

Mis aga puutub heterotoopiatesse kitsamas mõttes, siis kuidas võiks neid kirjeldada? Mis on nende tähendus? Võiksime eeldada mitte küll teadust, sest see sõna on praegu liiga õhukeseks kulunud, vaid teatud süsteemset kirjeldust, mille objektiks oleks nende teistsuguste ruumide, teiste kohtade uurimine, analüüs, kirjeldamine, "lugemine" (nagu tänapäeval armastatakse öelda) antud ühiskonnas. Säärane kirjeldus oleks meie eluruumi ühtaegu reaalne ja müütiline küsitlemine ning seda võiks nimetada heterotopoloogiaks.

Selle esimene põhimõte on, et kindlasti pole maailmas ühtki kultuuri, mis ei looks heterotoopiaid, see on iga inimrühma konstant. Kuid ilmselgelt võtavad heterotoopiad väga vaheldusrikkaid vorme ning võib-olla ei leidu ühtki täiesti universaalset heterotoopia vormi. Siiski saame nad jaotada kahte suurde tüüpi.

Nii-öelda primitiivsetes ühiskondades eksisteerib teatud heterotoopia vorm, mida ma nimetaksin kriisiheterotoopiaks. Teisisõnu, eksisteerib kohti, mis on privilegeeritud, pühad, keelatud, mõeldud neile isikutele, kes satuvad ühiskonna ja oma inimliku keskkonna suhtes kriisiseisundisse: noorukid, menstrueerivad naised, rasedad, vanurid jne. Meie ühiskonnas on need kriisiheterotoopiad vääramatult kadumas, kuigi neist leidub veel mõningaid jäänukeid. Sellist rolli on kindlasti mänginud näiteks kolledž oma 19. sajandi kujul või sõjaväeteenistus poistele — mehelik seksuaalsus peab esmalt avalduma just "mujal" kui perekonnas. Neiudele eksisteeris kuni 20. sajandi keskpaigani traditsioon nimetusega "pulmareis" — esivanematega seotud teema. Noorik pidi süütuse kaotama "eikuskil" ning selleks sobivad mittekohad olidki näiteks rong või pulmareisihotell, geograafiliste viitadeta heterotoopiad.

Aga kriisiheterotoopiad on tänapäeval kadumas ja neid hakkavad arvatavasti asendama niinimetatud hälbeheterotoopiad, kuhu paigutatakse isikud, kelle käitumine hälbib nõutud normist või keskmisest. Need on sanatooriumid, vaimuhaiglad, aga muidugi ka vanglad, ning siia peaksime kindlasti lisama ka vanadekodud, mis asuvad kriisi- ja hälbeheterotoopia piiril, sest vanadus on siiski kriis, kuid ka hälve, sest meie ühiskonnas, kus vaba aja veetmine on normiks, kujutab tegevusetus endast teatavat hälvet.

Heterotoopiate kirjeldamise teine põhimõte on, et ajaloo vältel võib ühiskond ühe eksisteeriva ja alati olemas olnud heterotoopia panna toimima väga erinevatel viisidel: õigupoolest on igal heterotoopial ühiskonna sees väga täpne ja kindlaks määratud funktsioon, kuid üks ja sama heterotoopia võib omandada vastavalt oma kultuuri sünkrooniale ühe või teise funktsiooni.

Võtkem näiteks üks väga huvitav heterotoopia, surnuaed. Surnuaed on suhtes tavaliste kultuuriruumidega kahtlemata teine koht; ometi on sel ruumil side kõigi teiste linna, ühiskonna, küla vms paikadega, sest igal indiviidil ja perekonnal on surnuaial sugulasi. Lääne kultuuris on surnuaed peaaegu alati olemas olnud. Ent see on oluliselt teisenenud. Kuni 18. sajandi lõpuni asus surnuaed otse linna südames, kiriku kõrval. Seal oli terve kõikvõimalike haudade hierarhia. Olid ühishauad, kus laibad kaotasid viimsedki individuaalsuse riismed, olid mõned individuaalsed hauad ja olid ka hauad kiriku sees. Viimaseid oli omakorda kahte tüüpi: lihtsalt raidkirjaga hauakivid ja skulptuuridega hauamonumendid. Kiriku pühas ruumis asuv surnuaed on modernsetes ühiskondades saanud hoopis teise ilme ning huvitaval kombel seati lääne kultuuris just sel ajastul, kui tsivilisatsioon muutus väga jämedates joontes öeldes "ateistlikuks", sisse see, mida nimetatakse surnutekultuseks.

Tegelikult on üpris loomulik, et ajal, mil usuti kehade ülestõusmist ja hinge surematust, ei omistatud maistele säilmetele sügavat tähtsust. Aga just siis, kui ei olda enam päris kindel, kas ikka omatakse hinge, kas keha ikka ärkab uuesti ellu, tuleb ehk hakata suuremat tähelepanu pöörama maistele säilmetele, mis on lõppeks ainus jälg meie eksistentsist inimeste ja sõnade seas.

Igatahes on alates 19. sajandist igaühel õigus oma väikesele kastile oma väikese isikliku kõdunemise tarbeks, kuid teisalt hakatakse alles 19. sajandist surnuaedu viima linnade välispiirile. Ühes surma individualiseerimisega ja surnuaia kodanliku omastamisega sünnib uus paine surmast kui "haigusest". Arvatakse, et surnud toovad elavatele haigusi, mistõttu surnute lähedus, nende asupaik otse majade ja kiriku kõrval, peaaegu keset tänavat, levitab surma ennast. See veendumus, et haigused levivad surnuaiast saadud nakkuse kaudu, püsis 18. sajandi lõpuni ning 19. sajandil hakati lihtsalt kalmistuid äärelinnadesse ümber paigutama. Surnuaed ei ole enam linna püha ja surematu hingus, vaid "teine linn", kus igal perekonnal on oma tume puhkepaik.

Kolmas põhimõte. Heterotoopial on võime kõrvutada ühe reaalse kohaga mitut ruumi, mitut paigutust, mis on üksteisega ühitamatud. Nõnda asetatakse teatri nelinurksel laval üksteise järele terve jada ruume, mis on üksteisele võõrad. Nii on ka kino üks väga huvitav nelinurkne saal, mille tagaotsas oleval kahemõõtmelisel ekraanil näeme projitseeritult kolmemõõtmelist ruumi. Kuid vahest kõige vanem näide neist vastuoluliste paigutuste heterotoopiatest on aed. Ei tohi unustada, et idas olid aial, sel nüüd juba tuhande aasta vanusel hämmastaval leiutisel, väga sügavad ja otsekui ülestikku asetatud tähendused. Traditsiooniline Pärsia aed oli püha ruum, mis pidi oma ristküliku neli osa, mis esindasid maailma nelja osa, ühendama teistest veel pühama ruumiga, mis oli kui maailma naba tema keskel (siin asusid bassein ja purskkaev), ja kogu aia taimestik pidi selles ruumis, ses teatavas mikrokosmoses oma koha leidma. Mis puutub vaipadesse, siis need olid algselt aia reproduktsioonid: aed on vaip, milles kogu maailm jõudis sümboolse täiuseni, ning vaip on teatav ruumis ringi liikuv aed. Aed on maailma kõige pisem tükk, aga ka maailmatervik. Juba antiikaja algusest peale on aed olnud teatav õnnelik ja universaliseeriv heterotoopia (ja sealt on pärit ka meie loomaaiad).

Neljas põhimõte. Heterotoopiad on tihti seotud aja jaotamisega, teisisõnu avanevad nad sellele, mida puhtalt sümmeetria pärast võiks nimetada heterokrooniaks. Heterotoopia hakkab täielikult tööle siis, kui inimesed satuvad oma tavapärase aja suhtes

absoluutsesse katkestusse. Siit on näha, et surnuaed on tõesti äärmiselt heterotoopiline koht, sest see saab alguse ühest veidrast heterokrooniast, nimelt indiviidi elukaotusest ja sellest kvaasi-igavikust, kus ta lakkamatult lahustub ja kuhtub.

Sellises ühiskonnas nagu meie oma on heterotoopiad ja heterokrooniad üldiselt võrdlemisi keerukalt korrastatud ja korraldatud. Esmalt on olemas lõpmatuseni kuhjuva aja heterotoopiad, näiteks muuseumid ja raamatukogud, mis tänapäeval on säärased heterotoopiad, kus aeg lakkamatult kumuleerub ja omaenese tippu ronib, kuid 17. sajandil, kuni selle lõpuni, väljendasid nad veel isiklikku valikut. Seevastu idee kõik kokku koguda, idee luua teatav üldine arhiiv, tahe sulgeda ühte ruumi kõik ajad, ajastud, vormid, maitsed; idee ehitada kõigi aegade koht, mis oleks ise väljaspool aega, kaitstud ajahamba eest; projekt korraldada teatav alaline ja määramatu aja kogumine liikumatus ruumis — kõik see kuulub meie modernsuse juurde. Muuseum ja raamatukogu on 19. sajandi lääne kultuurile iseloomulikud heterotoopiad.

Aja kogumisega seotud heterotoopiatele vastanduvad need, mis seostuvad aja kõige kasutuma, mööduvama, muutlikuma tahuga, ja teevad seda pidustuse vormis. Need ei ole enam igavikulised, vaid absoluutselt ajalised heterotoopiad. Näiteks laadaplatsid, need imelised tühjad paigad linna serval, mis täituvad vaid üks või kaks korda aastas: putkad, väljapanekud, kummalised asjad, maadlejad, ussnaised, ennustajad ja nõnda edasi. Hiljuti leiutati uus ajaline heterotoopia, puhkekülad, nt need Polüneesia külad, mis pakuvad linnaelanikele kolm väikest nädalat primitiivset ja igavest alastust. Ja pealegi näete, et siin saavad kokku kaks heterotoopia vormi, pidustus ja kuhjuva aja igavik. Djerba hütid on mõnes mõttes raamatukogude ja muuseumide sugulased, sest Polüneesia elu taasavastades aeg tühistatakse, aga samas aeg leiab end siin taas ning iselaadses suures vahetus teadmises voolab kogu inimkonna ajalugu tagasi oma allikasse.

Viies põhimõte. Heterotoopiad eeldavad alati avamis- ja sulgemissüsteemi, mis neid ühtaegu eraldab ja ligipääsetavaks muudab. Tavaliselt ei saa heterotoopilisse paika lihtsalt niisama sisse marssida. Sisenemine võib olla sunniviisiline, nagu kasarmu ja vangla puhul, või peab indiviid sisenemiseks läbi tegema rituaale

ja puhastusriitusi. Sisse pääseb vaid teatava loaga ja pärast kindlate toimingute sooritamist. Eksisteerivad isegi täielikult puhastustegevustele pühendatud heterotoopiad: poolreligioosne, poolhügieeniline puhastus, nagu türgi saunades, või siis nähtavasti täielikult hügieenile keskenduv puhastus, nagu Skandinaavia saunades.

Eksisteerib seevastu ka sääraseid, mida näib iseloomustavat puhas ja lihtne avatus, ent mis enamasti varjavad kummalisi väljaarvamisi. Nendesse heterotoopilistesse paikadesse võivad kõik siseneda, aga tõtt-öelda on see vaid illusioon: arvatakse, et pääsetakse sisse, kuid sellesama sisenemise fakti enesega ollakse välistatud. Pean silmas näiteks neid kuulsaid magamistubasid Brasiilia ja teiste Lõuna-Ameerika riikide suurtes farmides. Sissepääs ei viinud kesksesse tuppa, kus elas pererahvas, ning igaühel, igal mööduval reisijal oli õigus see avada, magamistuppa siseneda ja seal öö veeta. Need magamistoad olid säärased, et seal peatuv isik ei pääsenud kunagi perekonna rüppe, vaid jäi kindlalt üksnes läbisõitvaks ja tegelikult ka kutsumata külaliseks. Seda tüüpi heterotoopiat, mis on meie ühiskondadest peaaegu kadunud, võib ehk veel leida neist kuulsatest ameerika motellitubadest, kuhu minnakse oma auto ja armukesega ning kus ebaseaduslik seksuaalsus leiab omale absoluutse varju- ja peidupaiga — ta on eraldatud, aga siiski mitte lageda taeva all.

Heterotoopiate viimane tunnusjoon on see, et neil on ülejäänud ruumi suhtes kindel funktsioon. See funktsioon võngub kahe pooluse vahel. Heterotoopiad loovad kas illusoorse ruumi, mis paljastab veelgi illusoorsemana kõik reaalsed ruumid, kõik paigad, kuhu inimelu on suletud (võib-olla mängisid seda rolli pikka aega need kuulsad avalikud majad, millest oleme praeguseks ilma jäetud). Või siis loovad nad hoopis teise ruumi, teise reaalse ruumi, niisama täiusliku, täpse ja hoolikalt korraldatud, kui meie oma on korratu, kehvasti organiseeritud ja segamini. See poleks mitte illusiooni, vaid kompenseerimise heterotoopia — ning võib küsida, kas mõned kolooniad pole mitte toiminud veidi sarnasel viisil.

Teatud juhtudel on kolooniad mänginud heterotoopiate rolli, territoriaalse ruumi üldise organisatsiooni tasandil. Pean sil-

mas näiteks 17. sajandi kolonisatsiooni esimese laine puritaanlikke ühiskondi, mille inglased rajasid Ameerikasse ning mis olid absoluutselt täiuslikud teised kohad. Pean silmas ka neid erakordseid jesuiitide kolooniaid, mis rajati Lõuna-Ameerikasse: imelised, täielikult reguleeritud kolooniad, kus sisuliselt saavutatigi inimlik täius. Paraguay jesuiidid rajasid kolooniaid, kus eksistentsi reguleeriti selle igas punktis. Küla oli range plaani järgi paigutatud ümber nelinurkse väljaku, mille tagaotsas asus kirik, ühe külje peal kool ja teisel küljel surnuaed. Kiriku eest avanes allee, millega lõikus täisnurga all teine; nende kahe telje peal oli igal perekonnal oma väike majake — nõnda taasloodi täpselt Kristuse märk. Kristlus märgistas Ameerika ruumi ja geograafia omaenda keskse märgiga. Indiviidide argielu ei reguleerinud mitte vile, vaid kell. Kõik ärkasid ja asusid tööle samal ajal; söögiajad olid keskpäeval ja kell viis; siis tuli aeg voodisse minna, ning kesköösel toimus nõndanimetatud abieluäratus, mil igaüks asus kloostrikella löökide saatel oma kohust täitma.

Lõbumajad ja kolooniad on heterotoopiate kaks äärmuslikku tüüpi, ja kui nüüd lõpuks kujutleme, et laev on hulpiv ruumitükk, koht ilma kohata, mis eksisteerib iseeneses, on iseendasse suletud ja samas avatud mere lõpmatusele ning mis suundub sadamast sadamasse, ühest maabumisest teise ja ühest lõbumajast järgmisse, kaugele kolooniate poole otsima sealsete aedade kõige hinnalisemaid peidetud aardeid, siis mõistate, miks on laev olnud — alates 16. sajandist kuni tänapäevani — peale selle, et meie tsivilisatsiooni kõige võimsam majandusliku arengu instrument (täna ma sellest ei räägi), ka kõige võimsam kujutluste varasalv. Laev on heterotoopia *par excellence*. Laevadeta ühiskondades kuivavad unistused kokku, seiklusi asendab spioneerimine ja piraate politsei.

Tõlkija tänab Mart Kangurit ja Jüri Lippingut paranduste ja täpsustuste eest.

MICHEL FOUCAULT (1926–1984) oli Prantsuse filosoof ja ajaloolane, lõpetas École Normale Supérieure'i, doktorikraad Pariisi Ülikoolist (Sorbonne), töötas õppejõuna mitmes ülikoolis, alates 1970 Collège de France'is. Teoseid: *Maladie mentale et personnalité* (1954); *Folie et déraison: Histoire de la folie à l'âge Classique* (1961, eesti k: *Hullus ja arutus: Hullumeelsuse ajalugu klassikalisel ajastul*, tlk Mirjam Lepikult, 2003); *Naissance de la clinique: Une archéologie du regard médical* (1963); *Les Mots et les Choses: Une archéologie des sciences humaines* (1966, eesti k: *Sõnad ja asjad: inimteadmiste arheoloogia*, tlk Mirjam Lepikult, 2015); *L'Archéologie du savoir* (1969, eesti k: *Teadmise arheoloogia*, tlk Kaia Sisask, 2005); *L'Ordre du discours* (1971, eesti k: *Diskursuse kord*, tlk Marek Tamm, 2005); *Surveiller et punir: Naissance de la prison* (1975, eesti k: *Valvata ja karistada: Vangla sünd*, tlk Mirjam Lepikult, 2014); *Histoire de la sexualité* (Vol. 1 (1976, eesti k: *Seksuaalsuse ajalugu. 1, Teadmistahe*, tlk Indrek Koff, 2005), Vol. 2 (1984), Vol. 3 (1984), Vol. 4 (2018)) ja kogutud artiklid *Dits et écrits* I–IV (1994). Eesti keeles on ilmunud ka Foucault' artiklite valimik *Teadmine, võim, subjekt: Valik räägitust ja kirjutatust* (2011, koost. Marek Tamm).

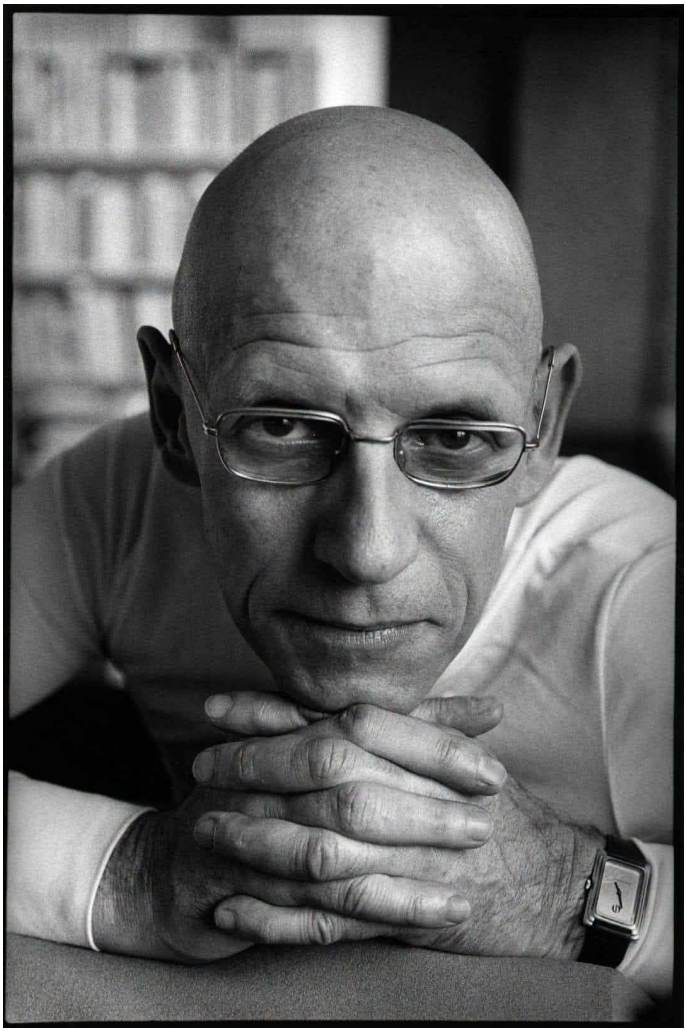
*

7. ja 21. detsembril 1966 pidas Foucault Prantsuse riigiraadios France-Culture "Utoopia ja kirjanduse" sarja raames kaks raadioloengut, "Les hétérotopies" ja "Le corps utopique". Kakskümmend aastat pärast autori surma anti need välja CD-plaadil *Utopies et hétérotopies* (Institut National d'Audiovisuel, INA-Mémoires vives, 2004) ning mõne aja pärast ka brošüürina: *Le corps utopique — Les hétérotopies* (Éditions Lignes, 2009). Kui "Utoopiline keha" jäigi Foucault' eluajal sinnapaika, siis "Heterotoopiate" saatus osutus teistsuguseks. "Kas mäletad seda telegrammi, mis meid nõnda naerma ajas, kus üks arhitekt arvas nägevat täiesti uut urbanistlikku arusaama? Aga mitte raamatukeses, vaid hoopis raadiosaates utoopia teemal. Ta küsib nüüd, kas seda saaks 13. või 14. märtsil korrata." See 2. märtsil 1967 Sidi Bou Saïdis kirjutatud kiri — aastatel 1966–1968 resideerus Foucault Tuneesias (kus kirjutas muide ka *Teadmise arheoloogia*) — on ühtlasi esimene tõend kokkupuutest arhitektuurimaailmaga. Märgatavalt ümbertehtud kujul kannabki Foucault oma heterotoopiad 14. märtsil 1967 arhitektuuriuuringute ringis (Cercle d'études architecturales) ette peakirjaga "Des espaces autres". Kuigi märkmed polnud mõeldud avaldamiseks, lubas Foucault need vahetult enne oma surma (25. juunil 1984) ühe Berliini näituse tarbeks (Idee Prozess Ergebnis, Ausstellung im Martin-Gropius-Bau 1984) avalikustada, ning tekst trükiti postuumselt ajakirjas *Architecture,*

Mouvement, Continuité, Vol. 5, octobre 1984, lk 46–49, ja hiljem ka Foucault' kogutud kirjutistes *Dits et écrits* IV, texte n° 360. Inglise keeles ilmus see pealkirjaga "Of Other Spaces", *Diacritics*, Vol. 16, No. 1, Spring, 1986, lk 22–27.

Heterotoopia mõiste on Foucault' leiutis (olgugi meditsiinis ka varem käibel), mis on hiljem muutunud tohutult populaarseks, kuigi Foucault ise kasutab seda üsna lõdvas tähenduses ja ainult paaris kohas aastatel 1966–1967 — lisaks loengule ja ettekandele veel ka (ja esimest korda) sellessamas "raamatukeses", millele ta eeltsiteeritud kirjas nii diminutiivselt viitab ja mis pole muud kui 1966. a aprillis ilmunud *Sõnad ja asjad*. Selle eessõnas nimelt, kuulsa hiina entsüklopeedia kirjelduse kiiluvees: "heterotoopiad (mida võib nii sageli kohata Borgese lugudes) kuivatavad kõne, sunnivad sõnu endasse sulguma, välistavad juba eos vähimagi grammatika võimalikkuse; nad sõlmivad müüdid lahti ning teevad oma steriilsuses lausete lüürikale lõpu" (lk 11). Selleski seigas võib näha foucault'likku irooniat: mõnikord korjatakse tulevikuline iva üles mitte suurest ja tähtsast teosest (*Sõnad ja asjad* osutus Prantsusmaal väga menukaks ja palju kära tekitanud bestselleriks), vaid kusagilt kõrvalisest üürikesest raadiohäälingust. "Kuidas oli võimalik, et see tekst jäi kahekümneks aastaks soiku?" imestas postmodernistlik linnageograaf ja ruumiteoreetik Edward Soja, "Kuidas oli võimalik, et seda ruumi ja ruumilisuse uut tähendust ei tuntud ära?", vt *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, 1996, lk 11. Igatahes nüüd, 60 aastat hiljem, avaneb võimalus seda uut ruumimõtlemist tunnistada ning selle üle imestada ka eesti lugejal. PS. Varem on heterotoopia mõistet oma post-sõnastikus tutvustanud ka Janek Kraavi, vt *Sirp*, 15. V 2015.

Jüri Lipping

MICHEL FOUCAULT
(15. oktoober 1926 – 25. juuni 1984)

VALITSUSTUMINE

Michel Foucault

Tõlkinud Jüri Lipping

Mõnede julgeolekumehhanismide analüüsimise kaudu püüdsin näha, kuidas tekkisid spetsiifilised rahvastikuprobleemid, ning neid probleeme eelmisel nädalal veidi lähemalt vaadeldes jõudsime kiiresti valitsemise probleemini. Lühidalt öeldes tegelesime esimestes loengutes jada "julgeolek-rahvastik-valitsemine" paikapanekuga. Nüüd sooviksin hakata seda valitsemise probleemi veidi lähemalt uurima.

Keskajal ja kreeka-rooma antiigis polnud muidugi puudust traktaatidest, mis püüdsid pakkuda vürstile nõu, kuidas peaks käituma, võimu teostama, oma alamate heakskiitu või austust pälvima; ka seda, kuidas peaks jumalat armastama, talle kuuletuma, jumala seadusi inimeste linnades kehtestama ja muud sellist. Pean aga üsna rabavaks, et alates 16. sajandist — laias laastus 16. sajandi keskpaigast kuni 18. sajandi lõpuni — õilmitses ja arenes terve rida kaalukaid uurimusi, mis ei esita end enam nõuannetena vürstile ega veel ka poliitikateadusena, vaid pakuvad end nende kahe vahel välja valitsemise kunstina. Arvan, et "valitsemise" üldine probleem lahvatab 16. sajandil üheaegselt seoses paljude erinevate küsimustega ning väga rohketest vaatenurkadest. Näiteks enesevalitsemise probleem. 16. sajandi naasmine stoitsismi

---

Gouvernementalité. Leçon du 1er février 1978. — Michel Foucault. ***Sécurité, Territoire, Population: Cours au Collège de France, 1977–1978*****. (Hautes Études.) Paris: Éditions Gallimard / Éditions du Seuil, 2004, p. 91–113.**

© Seuil/Gallimard, octobre 2004.

juurde keerlebki selle küsimuse ümber: kuidas ennast valitseda? Samuti hingede ja käitumiste valitsemise probleem, mis otse loomulikult oli katoliikliku või protestantliku pastoralismi* probleem. Laste valitsemise probleem, mis pedagoogika suure probleemaatikana kerkib esile ja areneb 16. sajandil. Ning alles seejärel, vahest kõige viimasena, tuleb vürstide poolt riikide valitsemise probleem. Kuidas valitseda ennast, kuidas olla valitsetud, kuidas valitseda teisi, kellel peaks laskma end valitseda, kuidas olla parim võimalik valitseja? Mulle tundub, et kõik need probleemid oma intensiivsuses ja mitmekesisuses on 16. sajandile väga iseloomulikud ning asuvad, väga skemaatiliselt öeldes, kahe liikumise või protsessi ristumiskohas. Esiteks protsess, mis feodaalseid struktuure lammutades rajab suuri territoriaalseid, administratiivseid ja koloniaalseid riike. Teiseks aga täiesti teistsugune, esimesega keerulises vastasmõjus olev liikumine — seda kõike pole siin võimalik analüüsida —, mis seab reformatsiooniga

*Pastoralism ehk pastoraalne võim (*pastoralisme*, *pouvoir pastoral*) on Foucault' mõiste, millega ta tähistab spetsiifilist võimutüüpi, mis lakkamatu hoole, püsiva tähelepanu ja pideva järelevalve kaudu juhib inimesi hingelise lunastuse ja vaimse pääste poole. See on võim, mis ühtaegu totaliseerib ja individueerib, valvab tervet kogukonda-kogudust-karja ning seirab iga üksiku ligimese-liikme-lamba salajasimaid hingesoppe, tema eesmärk pole niivõrd territooriumi enesekeskne kontroll kui rahvastiku ennastsalgav karjatamine. Need kristlikust traditsioonist päritud pastoraalsed võimupraktikad rajanevad suhtel karjase ja tema karja vahel (mis on hoopis midagi muud kui suhe suverääni ja tema alamate või linna ja selle kodanike vahel). Algupärase võimuvormina moodustab pastoralism (vrd paternalism) eriomase valitsemistehnika ja sedakaudu ka modernse riigi ühe põhilätte ja allhoovuse: "Lääne uusaegne riik on lõiminud uude poliitilisse vormi ühe vana, algselt kristlikest institutsioonidest pärit võimutehnika. Nimetagem seda võimutehnikat pastoraalvõimuks. [---] See võimuvorm ei kanna hoolt mitte ainult kogukonna kui terviku, vaid ka iga selle konkreetse üksikliikme eest hällist hauani. [---] See võimuvorm (vastupidiselt poliitilisele võimule) on suunatud lunastusele. See on ohverduslik (vastupidiselt suveräänsusprintsiibile); individualiseeriv (vastupidiselt õigusvõimule), eluga samaulatuslik ja samakestev; see on seotud tõe — indiviidi enda tõe — tootmisega" (Foucault, "Subjekt ja võim", lk 286–288). *Siin ja edaspidi tõlkija märkused.*

ning seejärel vastureformatsiooniga küsitavaks selle viisi, kuidas peaks inimest siin maa peal tema lunastuse suunas vaimselt juhatama. Ühelt poolt riikliku tsentraliseerumise liikumine, teiselt poolt religioosse dissidentluse ja pihustumise liikumine. Usun, et just nende kahe liikumise ristumispunktis kerkibki 16. sajandil erilise teravusega probleem: "kuidas olla valitsetud, kelle poolt, mil määral, mis eesmärkidel ja milliste meetoditega?" See laias tähenduses valitsemise üldine problemaatika ongi minu arvates 16. sajandi valitsemisküsimuse domineeriv joon.

Sellest ääretult mahukast — aga ka monotoonsest — valitsemise kirjandusest, mis tekib või igatahes lahvatab 16. sajandi keskpaigas ning ulatub 18. sajandi lõppu, koos teisenemisega, mida püüan järgnevalt piiritleda, soovin esile tõsta mõned märkimisväärsed punktid. Tahaksin lihtsalt keskenduda punktidele, mis puudutavad riigi valitsemise tegelikku määratlust ehk seda, mida nimetaksime, kui soovite, valitsemise poliitiliseks vormiks. Lihtsaim viis nende märkimisväärsete punktide eritlemiseks oleks kahtlemata vastandada kogu see tohutu valitsemiskirjandus ühele tekstile, mis 16.–18. sajandi vältel etendas selle valitsemiskirjanduse jaoks teatavat varjatud või varjamatut tõrjumispunkti. See põlatud tekst, mille suhtes, millele vastandudes ja mida eitades valitsemiskirjandus end määratles, on mõistagi Machiavelli *Vürst*. Selle teksti ajalugu on huvitav, või pigem on huvitav jälgida selle teksti suhteid kõigi nende tekstidega, mis talle järgnesid, teda kritiseerisid ja teda tõrjusid.

Kõigepealt tuleks meenutada, et Machiavelli *Vürsti* ei põlastatud kohe, vastupidi, tema kaasaegsed ja vahetud järeltulijad austasid teost väga, ning see kordus uuesti 18. sajandi lõpus või pigem 19. sajandi päris alguses — just siis, kui kogu see valitsemiskunsti alane kirjandus hakkas hääbuma. Machiavelli *Vürst* taasilmub just siis, 19. sajandi alguses ning eelkõige Saksamaal, kus seda tõlgivad, esitlevad ja kommenteerivad sellised autorid nagu Rehberg, Leo, Ranke ja Kellermann, aga samuti Itaalias Ridolfi. Arvan — kuigi seda tuleks lähemalt analüüsida ja sõnastan selle siin väga üldiselt —, et see toimub ühelt poolt muidugi Napoleoni, aga teisalt ka Prantsuse revolutsiooni ja revolutsiooni probleemi loodud kontekstis, teisisõnu: kuidas ja mis tingimustel

saab suverään oma suveräänsuse säilitada? Ühtlasi kerkib selles õhustikus koos Clausewitziga esile poliitika ja strateegia suhete probleem. Lisaks saab ilmseks — mida kinnitas ka 1815. aasta Viini kongress — jõuvahekordade ja nende kalkuleerimise poliitiline tähtsus rahvusvaheliste suhete mõistetavuse ja ratsionaliseerumise printsiibina. Lõpuks puudutab see ka Itaalia ja Saksamaa territoriaalse ühtsuse küsimust, sest teatavasti oli just Machiavelli üks neist, kes püüdis sõnastada Itaalia territoriaalse ühendamise tingimusi.

Selles õhustikus tõusebki Machiavelli 19. sajandi alguses uuesti esile. Kuid on selge, et vahepeale, Machiavellile 16. sajandi alguses osutatud austuse ning tema 19. sajandi alguse taasavastamise ja taasväärtustamise vahele jääb ulatuslik Machiavellivastane kirjandus. Mõnikord oli see vastandumine otsene: ilmus arvukalt teoseid, mis pärinesid enamasti katoliiklikest ringkondadest, sageli just jesuiitidelt. Näiteks Ambrogio Politi tekst pealkirjaga *Disputationes de libris a Christiano detestandis*, mis minu teada tähendab "Arutlus raamatutest, mida kristlane peab põlgama". Või siis raamat autorilt, kellel oli ebaõnn kanda nime Gentillet ja eesnime Innocent, ning kes kirjutas ühe esimestest Machiavelli-vastastest tekstidest pealkirjaga *Discours d'Estat sur les moyens de bien gouverner contre Nicolas Machiavel* ("Arutlus headest valitsemisvahenditest Nicolas Machiavelli vastu").[*] Sellesse avalikult Machiavelli-vastasesse kirjandusse kuulub ka hilisem, 1740. aastal ilmunud Friedrich Suure tekst.[**] Ent leidus ka kaudsemat kirjandust, mis vastandus Machiavellile varjatult ja vaoshoitult. Näitena võib nimetada 1580. aastal ilmunud Tho-

[*] Innocent Gentillet (u 1535–1588) oli hugenotist jurist ja poliitik, kes põgenes pärast Pärtliööd veresauna Genfi. Aastatel 1576–1655 ilmus tema raamatust 24 trükki (kümme prantsuse, kaheksa ladina, kaks inglise, üks hollandi ja kolm saksa keeles). Foucault' esitatud pealkiri (*Discours d'Estat...*) vastab 1609. aastal ilmunud Leideni väljaandele.

[**] *Anti-Machiavel* (Haag, 1740) on tegelikult Voltaire'i redigeeritud versioon Friedrich Suure tekstist *Réfutation du Prince* ("Vürsti ümberlükkamine"), mille noor Preisi troonipärija kirjutas 1739. aastal ja mis ilmus algkujul alles 1848. aastal.

mas Elyoti ingliskeelset raamatut *The Governor* (“Valitseja”),* Paruta teost *La Perfection de la vie politique* (“Poliitilise elu täius”) ning vahest ühena esimestest, millel ma järgnevalt ka peatun, Guillaume de La Perrière’i *Le Miroir politique* (“Poliitiline peegel”), mis avaldati 1555. aastal. Sõltumata sellest, kas Machiavelli-vastasus on avalik või varjatud, oluline on siin see, et selle funktsioon polnud pelgalt negatiivne ja tõkestav, tsenseeriv, vastuvõetamatuna tagasi lükkav, ning hoolimata meie kaasaegsete maitsest sedalaadi analüüsi suhtes — teate küll, silmitsi niivõrd võimsa, õõnestava ja oma ajast ees oleva mõttega on iga tavapärane diskursus sunnitud seda olemuslikult repressiivsete vahenditega tõkestama —, ei peitu minu arvates Machiavelli-vastase kirjanduse huviväärsus mitte selles. Soovin seda kirjandust vaadelda hoopis positiivse žanrina, millel on oma kindel objekt, mõisted ja strateegia.

Niisiis, vaadelgem seda otseselt või kaudselt Machiavelli-vastast kirjavara. Mida me sealt leiame? Muidugi leiame sealt negatiivses võtmes esitatud kujutise Machiavelli mõtlemisest. Luuakse või rekonstrueeritakse vaenulik Machiavelli, mida autor pealegi vajab oma sõnumi edastamiseks. Kuidas iseloomustatakse selles kirjanduses seda rohkem või vähem ümbertehtud vürsti — mõistagi jätan siin kõrvale küsimuse, mis suhtes või mil määral sarnaneb see tegelikult Machiavelli enda *Vürstiga* —, kelle vastu sõditakse või kelle vastu tahetakse öelda midagi muud?

Esiteks iseloomustab vürsti üks printsiip: Machiavelli jaoks on vürsti suhe oma vürstkonnaga ainuline ja väline, transtsendentne. Machiavelli vürst saab vürstkonna kas pärimise, omandamise või vallutamise teel, igatahes pole ta selle loomulik osa, vaid jääb selle suhtes väliseks. Pole tähtis, kas vürsti seob tema vürstkonnaga vägivald või traditsioon, või kas see side on loo-

*Sir Thomas Elyoti (u 1496–1546) raamatu *The Boke named the Governour* (praeguses mõttes “Valitseja raamat”) esimene väljaanne ilmus Londonis tegelikult juba 1531. Olles varajasim äratuntavalt uusaegses inglise proosas ja renessansiaja humanismi vaimus kirjutatud teos, käsitles see valdavalt riigimeeste õige väljaõppe küsimust ning seda peetakse ka esimeseks ingliskeelseks hariduslikuks uurimuseks.

dud lepinguliste kompromisside ja teiste vürstide kaasosaluse või heakskiidu toel — tegemist on igal juhul puhtsünteetilise seosega. Vürsti ja vürstkonna vahel puudub põhjapanev, olemuslik, loomulik ja õiguslik side. Printsiibiks on niisiis välisus, vürsti transtsendentsus. Selle printsiibi otsene järelm on muidugi see, et välise suhtena on see habras ja pidevalt ohustatud. Seda ohustavad väljastpoolt vürsti vaenlased, kes soovivad ta vürstkonda vallutada või tagasi võtta. Samuti varitseb oht seestpoolt, sest alamatel puudub aprioorne või vahetu põhjus tema võimule allumiseks. Kolmandaks tuleneb sellest printsiibist ja tema järelmist üks imperatiiv, nimelt see, et võimu teostamise eesmärgiks on muidugi selle vürstkonna säilitamine, tugevdamine ja kaitsmine. Täpsemalt öeldes tuleb kaitsta vürstkonda kui suhet, mis on vürstil oma omandiga, päritud või hangitud territooriumiga, talle allutatud alamatega, mitte niivõrd vürstkonda kui tervikut, n-ö objektiivset vürstkonda, kui soovite, mille moodustavad alamad ja territoorium. Kaitsta tuleb vürstkonda kui vürsti suhet oma alamate ja oma territooriumiga, mitte aga otseselt, vahetult, olemuslikult või esmaselt territooriumi ennast ja selle elanikke. Just seda vürsti habrast sidet oma vürstkonnaga peabki Machiavelli esitatud valitsemiskunst, vürstiks olemise kunst, silmas pidama.

See toob Machiavelli raamatu jaoks kaasa tagajärje, et tema analüüsil saab olema kaks aspekti. Ühelt poolt tuleb tuvastada ohud: kust nad tulevad, milles seisnevad, milline on nende võrreldav intensiivsus: milline oht on suurim, milline vähim? Teine aspekt on jõuvahekordade manipuleerimise kunst, mis võimaldab vürstil kaitsta oma vürstkonda kui sidet oma alamate ja territooriumiga. Laias laastus, neist kaudselt või otseselt Machiavelli-vastastest käsitlustest ridade vahelt välja loetav *Vürst* ilmneb olemuslikult traktaadina vürsti suutlikkusest oma vürstkonda hoida. Machiavelli-vastase kirjanduse eesmärk ongi minu arvates asendada see vürsti suutlikkus, see oskusteave millegi uue ja teistsugusega: valitsemiskunstiga. Suutlikkus oma vürstkonda hoida pole sugugi sama, mis valitsemiskunsti valdamine; valitsemiskunst on midagi muud. Mida see eneses kätkeb?

Uurimaks neid asju nende algsel, veel toorel kujul, võtan vaadata üht esimest teksti selles suures Machiavelli-vastases kirjan-

duses — Guillaume de La Perrière'i 1555. aastal ilmunud teost *Le Miroir politique, contenant diverses manières de gouverner* ("Poliitiline peegel, mis sisaldab mitmesuguseid valitsemisviise"). Selles tekstis, mis valmistab — eriti võrreldes Machiavelli endaga — märgatava pettumuse, visandatakse siiski mõned olulised pidepunktid. Esiteks, mida mõistab La Perrière "valitsemise" ja "valitseja" all, kuidas ta neid defineerib? Oma teksti 23. leheküljel ta ütleb: "Valitsejaks võib nimetada iga monarhi, keisrit, kuningat, vürsti, isandat, magistraati, prelaati, kohtunikku ja teisi sarnaseid." La Perrière'iga samal moel toovad teisedki valitsemiskunsti käsitlevad autorid üha esile, et räägitakse ka majapidamise valitsemisest, hingede valitsemisest, laste valitsemisest, provintsi valitsemisest, kloostri ja usuordu valitsemisest, perekonna valitsemisest.

Neis näiliselt ja ka tegelikult puhtsõnavaralistes märkustes peituvad aga olulised poliitilised kaastähendused. Vürst, nagu ta ilmneb Machiavellil või nagu teda kujutatakse mainitud kirjanduses, on määratluse põhjal ja raamatu alusprintsiibist lähtudes oma vürstkonnas ainulaadne, asudes selle suhtes välises ja transtsendentses positsioonis. Siin aga näeme, et valitsused, valitsejad ja valitsemispraktikad on ühelt poolt paljuslikud, sest inimesi, kes valitsevad, on palju: pereisa, kloostriülem, pedagoog, meister lapse või õpilase suhtes — seega on olemas palju valitsusi, mille suhtes on oma riiki silmas pidava vürsti valitsus vaid üks modaalsus. Aga teiselt poolt on kõik need valitsused ühiskonna või riigi sisesed. Just riigi sees valitseb pereisa oma perekonda, kloostriülem kloostrit ja nii edasi. Seega eksisteerib ühtaegu nii valitsemisvormide paljusus kui ka valitsemispraktikate immanentsus riigi suhtes, selle tegevuse paljusus ja immanentsus, millega ta vastandub radikaalselt Machiavelli vürsti transtsendentsele singulaarsusele.

Muidugi tuleb kõigi nende ühiskonnas ja riigis haardunud, põimunud ja takerdunud valitsemisvormide hulgast eristada üht spetsiifilist vormi: valitsemist, mis rakendub riigile kui tervikule. Nii kirjutab minu viidatud La Perrière'i tekstist veidi hiljem, järgmisel sajandil, François de La Mothe Le Vayer Prantsuse dofääni-le koostatud pedagoogiliste tekstide sarjas, kus ta püüab luua eri-

nevate valitsemisvormide tüpoloogiat, et põhiolemuselt eksisteerib kolm valitsemistüüpi, millest igaüks kuulub spetsiifilise teadusharu või mõtlemisvormi alla: iseenda valitsemine, mis kuulub moraali valda, perekonna sobilik valitsemine, mis kuulub ökonoomia alla, ning lõpuks riigi "hea valitsemise teadus", mis kuulub poliitikasse. On üsna selge, et moraali ja majandusega võrreldes on poliitikal oma ainuline iseloom, ning La Mothe Le Vayer näitab hästi, et poliitika ei ole päriselt majandus ega ka täielikult moraal. Mu arust on siin oluline see, et hoolimata sellest tüpoloogiast osutavad need valitsemiskunstid olemuslikule pidevusele ühelt teisele ja teiselt kolmandale ning lausa eeldavad seda. Sellal kui vürsti doktriin või suverääni juriidiline teooria üritavad lakkamatult markeerida katkestust vürstivõimu ja mis tahes muu võimuvormi vahel — mis hõlmab selle katkestuse selgitamist, kinnitamist ja põhjendamist —, siis siin, nende valitsemiskunstide puhul püütakse tuvastada pidevust nii üles- kui ka allapoole.

Ülespoole suunatud pidevus seisneb selles, et see, kes tahab suuta valitseda riiki, peab esiteks oskama valitseda iseennast, seejärel — teisel tasandil — oma perekonda, oma varandust ja valdust, ning alles viimases järgus jõuab ta riigi valitsemiseni. Selline tõusev joon on iseloomulik kogu sel ajastul nii olulisele vürsti pedagoogikale, mille üheks näiteks on La Mothe Le Vayer. Dofääni jaoks kirjutab ta kõigepealt moraaliraamatu, seejärel majandusraamatu ning lõpuks poliitikatraktaadi. Seega tagab just vürsti pedagoogika eri valitsemisvormide ülespoole suunatud pidevuse. Teisalt eksisteerib vastassuunaline, allapoole suunatud pidevus: kui riiki valitsetakse hästi, siis oskavad ka pereisad hästi valitseda oma perekonda, oma rikkust, vara, omandit, ning ka indiviidid käituvad korralikult. Seda langevat joont, mis pikendab head riigivalitsemist üksikisikute käitumise või perekondade juhtimiseni välja, hakatakse nüüd sel ajal nimetama "politseiks". Vürsti pedagoogika tagab valitsemisvormide tõusva pidevuse, politsei aga tagab nende langeva pidevuse.

Igal juhul on näha, et selle pidevuse olulisim ja keskne element — nii vürsti pedagoogika kui ka politsei puhul — on perekonna valitsemine, mille nimeks ongi "ökonoomia". Valitsemiskunst, nagu see terves selles kirjanduses ilmneb, peab sisuliselt

vastama küsimusele: kuidas tuua ökonoomia — see tähendab, isikute, vara ja rikkuse hoolas haldamine, nagu seda teeb perekonna rüpes hea perepea, kes oskab juhtida oma naist, lapsi ja teenijaid, oskab kasvatada oma perekonna heaolu, oskab korraldada sellele soodsaid liitusid —, kuidas kanda see pedantne tähelepanu, see isalik suhe oma perekonnaga üle riigi juhtimisse? Ökonoomia sisestamine poliitilisse praktikasse ongi minu arvates valitsemise keskne teema. Ja kui see kehtis 16. sajandil, peab see paika ka 18. sajandil. Oma artiklis "Poliitiline ökonoomia" püstitab Rousseau probleemi üsna selgelt samas laadis, öeldes umbkaudu: sõna "ökonoomia" tähistab algselt "majapidamise arukat valitsemist terve perekonna ühise hüvangu eest". Rousseau sõnul on probleem selles, kuidas sisestada see perekonna arukas valitsemine — *mutatis mutandis* ja koos katkestustega, millest räägime hiljem — riigi üldisesse juhtimisse. Riigi valitsemine tähendab seega ökonoomia rakendamist terve riigi tasandil, see tähendab elanike, rikkuse ning kõigi ja igaühe käitumise suhtes valve ja kontrolli teostamist sama tähelepanelikult, nagu seda teeb pereisa oma majapidamise ja varade üle.

Seda kirjeldab väga hästi üks 18. sajandi oluline väljend: Quesnay räägib heast valitsemisest kui "ökonoomilisest valitsemisest". Quesnay puhul — ma tulen selle juurde hiljem tagasi — leiame selle hetke, mil sünnib ökonoomilise valitsemise mõiste, mis on olemuselt tautoloogiline, sest valitsemiskunst ongi ju täpselt kunst teostada võimu ökonoomia vormis ja selle mudeli järgi. Aga kui Quesnay ütleb "ökonoomiline valitsemine", siis seda seetõttu, et sõna "ökonoomia" on — põhjustel, mida püüan peagi selgitada — juba omandamas oma tänapäevast tähendust ning sel hetkel saabki ilmsiks, et sellise valitsemise — see tähendab, ökonoomia vormis võimu teostamise kunsti — peamiseks objektiks kujuneb see, mida me nüüd nimetame majanduseks. 16. sajandil tähistas sõna "ökonoomia" valitsemisvormi; 18. sajandil aga hakkab see meie ajaloo jaoks üliolulisте ja keerukate protsessi-de tulemusel tähistama reaalsustasandit ja valitsemise sekkumisvaldkonda. Niipalju siis sellest, mis on valitsemine ja valitsetud olemine.

Teiseks, ja ikka veel Guillaume de La Perrière'i tekstist leiame järgmise lause: *Gouvernement est la droite disposition des choses, desquelles on prent charge pour les conduire jusqu'à fin convenable* ("Valitsemine on asjade õige paigutus, mis võetakse oma hoolde, et juhtida need sobiva eesmärgini"). Soovin selle lause kohta teha mõned uued märkused, mis erinevad noist, mis puudutasid valitseja ja valitsemise definitsiooni ennast. "Valitsemine on asjade õige paigutus": tahaksin veidi peatuda sõnal "asjad", sest kui vaatame, mis iseloomustab Machiavelli *Vürstis* neid objekte, millele võimu rakendatakse, siis näeme, et Machiavelli jaoks on võimu objektiks ja sihtmärgiks kaks asja: ühelt poolt territoorium ja teiselt poolt selle elanikud. Ses osas võtab Machiavelli pealegi üle — isiklikuks tarbeks ja oma analüüsi spetsiifilistel eesmärkidel — sama juriidilise printsiibi, millega iseloomustati ka suveräänsust. Keskajast kuni 16. sajandini ei teostata suveräänsust avalikus õiguses mitte asjade, vaid eelkõige territooriumi ja järelikult ka seda asustavate subjektide üle. Selles mõttes võib öelda, et territoorium on tõepoolest nii Machiavelli vürstkonna kui ka suverääni juriidilise suveräänsuse (nagu filosoofid või õigusteoreetikud seda defineerisid) põhjapanev element. Muidugi võivad need territooriumid olla viljakad või viljatud, tihedalt või hõredalt asustatud, sealsed inimesed võivad olla rikkad või vaesed, tegusad või laisad, kuid kõik need elemendid on vaid muutujad selle territooriumi suhtes, mis on vürstkonna või suveräänsuse tõeline alus.

La Perrière'i tekstis seevastu näeme, et valitsemise määratlus ei viita mingilgi moel territooriumile: valitsetakse asju. Mida La Perrière silmas peab, kui ütleb, et valitsemine valitseb "asju"? Arvan, et küsimus pole siin asjade ja inimeste vastandamises, vaid pigem soovis näidata, et valitsemine ei seostu territooriumiga, vaid inimeste ja asjade teatava kompleksiga. La Perrière'i sõnul on nendeks "asjadeks", millega valitsemine peab tegelema, inimesed oma suhetes, oma seostes, oma põimumistes selliste asjadega, nagu rikkused, ressursid, elatusvahendid, muidugi ka territoorium oma piiride, omaduste, kliima, põua ja viljakusega. Nendeks on inimesed oma suhetes teiste asjadega, nagu kombed, harjumused, tegu- ja mõtteviisid. Ja lõpuks on nendeks inimesed

oma suhetes veel kolmandate asjadega, nagu õnnetused ja ebaedu, näljahädad, epideemiad ja surm.

Seda, et valitsemine tegeleb asjadega just sellises inimeste ja asjade põimumise tähenduses, kinnitab ilmekalt neis valitsemistraktaatides alati vältimatult esile kerkiv laevametafoor. Mida laeva valitsemine tähendab? See hõlmab mõistagi vastutust meremeeste eest, aga ühtlasi ka hoolt laeva ja laadungi eest. Laeva valitsemine tähendab ka arvestamist tuulte, karide, tormide ja halva ilmaga. Laeva valitsemist iseloomustab ka seoste loomine [kaitsta tulevate] meremeeste, hoidmist vajava aluse ja sadamasse toimetamist ootava laadungi vahel, samuti nende suhteid kõikvõimalike sündmustega, nagu tuuled, karid, tormid jne. Sama kehtib majapidamise puhul: perekonna valitsemise peamine eesmärk pole niivõrd pere omandi kaitsmine; selle keskmes on perekonda moodustavad indiviidid, nende rikkus ja heaolu. See tähendab arvestamist võimalike sündmustega, nagu surmad ja sünnid; arvestamist ka asjadega, mida saab teha, nagu näiteks liidud teiste perekondadega. Kogu see üldine juhtimine iseloomustabki valitsemist, millega võrreldes on maaomandi küsimus perekonna puhul või territoriaalse suveräänsuse omandamine vürsti puhul lõppkokkuvõttes vaid suhteliselt teisejärgulised tegurid. Keskne ja tähtsaim element on seega inimeste ja asjade kompleks, kus territoorium ja omand on lihtsalt ühed muutujad.

See teema, mida nägime ilmuvat La Perrière'i veidras määratluses valitsemisest kui asjade valitsemisest, kerkib taas esile 17. ja 18. sajandil. Friedrich Suurel on teoses *Anti-Machiavel* sel teemal mitu tähelepanuväärset lehekülge, kui ta ütleb näiteks: võrrelgem Hollandit ja Venemaad. Venemaal võivad küll olla Euroopa riikide pikimad piirid, kuid millest ta koosneb? Ta koosneb enamjaolt soodest, metsadest ja kõrbetest; ta on hõredalt asustatud vaeste ja viletsate inimrühmadega, kellel puudub tegutsemistahe ja töökus. Holland seevastu on üsna väike ja samuti suures osas soine, ent tema rahvastik, jõukus, kaubandustegevus ja laevastik on teinud

temast Euroopas tähtsa riigi, milleni Venemaa alles vaevu küündima hakkab.* Valitsemine tähendab seega asjade valitsemist.

Pöördun tagasi äsja tsiteeritud teksti juurde, kus La Perrière ütles: "Valitsemine on asjade õige paigutus, mis võetakse oma hoolde, et juhtida need sobiva eesmärgini." Valitsemisel on niisiis eesmärgipära [*finalité*], ta paigutab asju minu öeldud tähenduses, ta paigutab asju [mingi eesmärgi nimel]. Siingi vastandub valitsemine minu arust väga selgelt suveräänsusele. Muidugi ei esitata suveräänsust filosoofilistes ega ka juriidilistes tekstides kunagi lihtsakoelise õigusena. Ei juristid ega ammugi teoloogid pole kunagi väitnud, et legitiimsel suveräänil on täielik õigus oma võimu teostada, ja punkt. Et olla hea suverään, peab suverään alati pakkuma välja eesmärgi, see tähendab — nagu tekstid järjepidevalt kordavad — üldise hüve ja kõigi heaolu. Näiteks ütleb Pufendorf ühes 17. sajandi lõpu tekstis: "Suveräänne autoriteet on neile antud ainult selleks, et nad pruugiksid seda avaliku kasu saavutamiseks ja hoidmiseks [---]. Suverään ei tohi mingil juhul pidada silmas omakasu, kui see pole ühtlasi kasulik ka riigile."** Milles siis seisneb see üldine hüve või kõigi heaolu, millele juristid pidevalt viitavad ja mida seatakse suveräänsuse ülimaks eesmärgiks? Mida juristid ja teoloogid üldisest hüvest rääkides sisuliselt öelda tahavad? Nad ütlevad, et üldine hüve eksisteerib siis, kui alamad kuuletuvad kõik tõrkumata seadustele, täidavad eeskujulikult neile pandud kohustusi, teevad pühendumusega oma tööd ning austavad kehtivat korda, vähemalt niivõrd, kui see on kooskõlas jumala poolt loodusele ja inimestele antud seadustega. Avalik hüve tähendab seega olemuslikult seaduskuulekust — allumist kas maise suveräänni või absoluutse suveräänni ehk jumala seadustele. Igal juhul ei iseloomusta suveräänsuse eesmärki — seda ühist või üldist hüve — lõppkokkuvõttes miski muu kui kuuletumine sellele

*Foucault' parafraas on tegelikult ebatäpne: Friedrich Suur ei öelnud, et Venemaa koosneb soodest jne, vaid maast, mis "kannab igasugust vilja".

**Viide on Samuel von Pufendorfi (1632–1694), saksa juristi, poliitilise filosoofi ja ajaloolase teosele *De officio hominis et civis iuxta legem naturalem* ("Inimese ja kodaniku kohustusest loomuseaduse järgi", 1673).

seadusele. See tähendab, et suveräänsuse eesmärk on tsirkulaarne, sest viitab tagasi suveräänsuse teostamisele. Hüve on allumine seadusele, järelikult on suveräänsuse väljapakutud hüve see, et inimesed alluvad suveräänsusele. See olemuslik tsirkulaarsus, olgu selle teoreetiline struktuur, moraalne õigustus või praktilised tagajärjed millised tahes, ei erine kuigivõrd Machiavelli väitest, et vürsti põhieesmärk peab olema oma vürstkonna säilitamine: alati jõutakse siin tagasi selle suveräänsuse või vürstkonna tsirkulaarse enesesuhteni.

La Perrière'i uue määratlusega, selle valitsemise definitsiooni uuringuga, näeme aga minu arvates esile kerkimas uut tüüpi eesmärgipära. La Perrière'i määratluses on valitsemine õige viis asju paigutada, et juhtida need mitte "ühise hüve" vormini, nagu väideti juristide tekstides, vaid "sobiva eesmärgini" — nimelt igale valitseda olevale asjale sobiva eesmärgini. See tähendab esiteks spetsiifiliste eesmärkide paljusust. Näiteks peab valitsemine tagama võimalikult suure rikkuse loomist, ta peab tagama inimestele piisava või lausa suurima võimaliku hulga elatusvahendeid, lõpuks peab valitsemine võimaldama rahvastikul paljuneda. Seega kujuneb valitsemise sihiks terve rida spetsiifilisi eesmärke. Ning nende erinevate eesmärkide saavutamiseks tulebki asju paigutada. Sõna "paigutama" on siin oluline, sest kui suveräänsusel võimaldas oma eesmärki, s.o seadustele kuuletumist, saavutada seadus ise (seadus ja suveräänsus olid täielikult ühte sulanud), siis siin, vastupidi, ei seisne küsimus inimestele seaduse pealesurumises, vaid asjade paigutamises, see tähendab pigem taktikate kui seaduste kasutamist, või siis seaduste maksimaalset kasutamist taktikatena — asjade korraldamist nõnda, et teatud hulga vahendite abil saavutada ühte või teist eesmärki.

Minu arvates märgib see olulist murrangut: kui suveräänsuse eesmärk leidub temas endas ja oma instrumendidki leiab ta enda seest seaduse vormis, siis valitsemise eesmärk asub tema juhitavates asjades — seda tuleb otsida tema juhitavate protsesside täiustamises, maksimeerimises või intensiivistamises, ning valitsemise instrumentideks saavad seaduste asemel mitmesugused taktikad. Siit ka seaduse taandareng, või täpsemini öeldes: valitsemismudeli perspektiivist pole seadus kindlasti enam peami-

ne instrument. Siin kohtame taas teemat, mis kordub üle kogu 17. sajandi ja muutub 18. sajandil ökonomistide ja füsiokraatide tekstides täiesti ühemõtteliseks, kui nad seletavad, et valitsemise eesmärke pole võimalik tõhusalt saavutada seaduse abil.

Lõpuks veel neljaski märkus või viide ikka sama Guillaume de La Perrière'i teksti kohta, aga ühe lihtsa, elementaarse ja väga kiire punkti osas. La Perrière ütleb, et see, kes oskab hästi valitseda, s.o hea valitseja, peab omama "kannatust, tarkust ja töökust". Mida ta mõtleb "kannatuse" all? Selle sõna selgituseks toob ta näiteks "mesilaste kuninga", s.o kimalase ja ütleb: kimalane valitseb taru üle — see pole küll tõsi, aga vahet pole — ilma astlata. Sellega soovis jumal "müstilisel" moel näidata, et tõeline valitseja ei peaks oma valitsemise teostamisel vajama astelt, see tähendab, taparelva ehk mõõka. Viha asemel peab tal jaguma kannatust, ning õigus tappa, õigus oma jõud maksma panna ei tohiks valitseja isiku puhul olla olemuslik. Millise positiivse sisu peaks sellele astla puudumisele andma? Selleks ongi tarkus ja töökus. Valitsejalt nõutav tarkus ei ole päris see traditsiooniline tarkus, mis väljendub inimlike ja jumalike seaduste, õigluse ja võrdsuse teadmises. Pigem seisneb see asjade tundmises, eesmärkide teadmises, mida saab saavutada ja mida selleks tuleb teha, selle "dispositsiooni" valdamises, mida nende saavutamiseks rakendada — see teadmine moodustabki suverääni tarkuse. Mis puudutab aga töökust, siis just see tagab, et suverään — või õigemini valitseja — valitseb üksnes viisil, kus ta peab ennast valitsetavate teenriks ja tegutseb sellele vastavalt. Siingi toob La Perrière pereisa näite: isa tõuseb kõigist teistest varem, läheb magama kõige hiljem ning valvab kõige üle, sest peab ennast oma majakonna teenistuses olevaks.

Siin on kohe näha, kui palju erineb see valitsemise iseloomustus vürsti omast, nagu see leidub või arvatakse leiduvat Machiavellil. Muidugi on see valitsemise mõiste hoolimata mõnest uudsest tahust endiselt väga toores. Usun, et see valitsemiskunsti mõiste ja teooria esimene väike visand ei jäänud 16. sajandil kindlasti õhku rippuma ega olnud ainult poliitikateoreetikute siseasi. On võimalik tuvastada selle vastavusi tegelikkuses. Ühelt poolt oli valitsemiskunsti teooria 16. sajandist alates seotud terri-

toriaalsete monarhiate haldusaparaadi arenguga (valitsusaparaatide ja -kanalite teke jne), ta oli seotud ka kogu selle analüüside ja teadmiste hulgaga, mis hakkas arenema 16. sajandi lõpust ja laienes veelgi 17. sajandil — sisuliselt teadmine riigist selle eri antustes, mõõtmetes, jõutegurites, mida nimetatigi "statistikaks" ehk riigiteaduseks. Kolmandaks ja lõpuks ei saa seda valitsemiskunsti otsingut jätta seostamata merkantilismi ja kameralismiga, mis olid katsed ratsionaliseerida võimu teostamist just statistika kaudu omandatud teadmiste toel, aga olid ühtlasi ka doktriin või pigem doktrinaalsete printsiipide kogum selle kohta, kuidas kasvatada riigi võimu ja rikkust. See valitsemiskunst polnud niisiis pelgalt filosoofide või vürsti nõuandjate idee, vaid see sõnastati hoopis rööpselt administratiivse monarhia suure aparaadi ja sellele vastavate teadmisvormide sisseseadmisega.

Aga tõtt-öelda ei suutnud see valitsemiskunst saavutada oma täit ulatust ja sidusust enne 18. sajandit. Ta jäi n-ö administratiivse monarhia vormide sisse kinni. Arvan, et on mitmeid põhjusi, miks see valitsemiskunst jäi nõnda mõneti endassesuletuks või igal juhul struktuuride vangi. Esiteks tõkestasid valitsemiskunsti arengut ajaloolised põhjused. Neid "ajaloolisi põhjusi" sõna ranges tähenduses on lihtne tuvastada, väga üldiselt rääkides pean ma silmas lihtsalt 17. sajandi suurte kriiside jada: esiteks Kolmekümneaastane sõda oma laastamise ja hävinguga; teiseks sajandi keskel suured talupoegade ja linnarahva mässud; ning lõpuks finantskriis ja ka toiduainete kriis, mis 17. sajandi lõpus koormas kõigi lääne monarhiate poliitikat. Põhimõtteliselt sai valitsemiskunst levida, peegelduda, oma mõõtmeid kasvatada ja paljundada vaid laienemisperioodil, see tähendab väljaspool 17. sajandit otsast otsani pidevalt vaevanud suuri sõjalisi, majanduslikke ja poliitilisi hädavajadusi.

Valitsemiskunsti piirasid niisiis kaalukad ja elementaarsed ajaloolised põhjused. Ma arvan, et seda 16. sajandil formuleeritud valitsemiskunsti piirasid 17. sajandil ka teised põhjused, mida võiks nimetada sõnadega, millest ma suurt ei hooli, institutsionaalseteks ja mentaalseteks struktuurideks. Igal juhul võime öelda, et põhjapanev tegur valitsemiskunsti piiramisel oli suveräänsuse teostamise probleemi esileküündivus, nii teoreetilise

probleemina kui ka poliitilise korralduspritsiibina. Seni kui suveräänsus püsis peamise probleemina, kuni suveräänsuse institutsioonid olid põhjapanevad institutsioonid, kuni võimu teostamist käsitati kui suveräänsuse teostamist, ei saanud valitsemiskunst spetsiifilisel ja autonoomsel moel areneda, ning just merkantilism pakub selle kohta ilmeka näite. Merkantilism oli selle valitsemiskunsti esimene katsetus — tahtsin öelda, esimene sanktsioon — ühtaegu nii poliitiliste praktikate kui ka riigi teadmiste tasandil. Ses mõttes võib küll öelda, et merkantilism tähistab selle valitsemiskunsti esimest ratsionaalsusläve, mille suhtes La Perrière'i tekst väljendas lihtsalt mõningaid pigem moraalseid kui realistlikke printsiipe. Merkantilism on võimu teostamise esimene ratsionaliseerimine valitsemispraktikana, see on esimene kord, kui hakati kujundama riigi teadmist, mida sai kasutada valitsemise taktikates. See on absoluutselt tõsi, kuid minu arvates tõkestus ja peatus merkantilism just seetõttu, et seadis oma eesmärgiks mille? Suverääni võimsuse: kuidas teha nii, et mitte ainult riik poleks rikas, vaid ka suverääni käsutuses oleks rikkust, et tal oleks vara, millega luua sõjajõude oma poliitika elluviimiseks? Merkantilismi eesmärgiks on suverääni võimsus. Ja millised on selle instrumendid? Need on seadused, ediktid, eeskirjad, see tähendab, suveräänsuse traditsioonilised relvad. Eesmärk: suveräänsus; instrumendid: suveräänsuse tarvikud ise. Merkantilism püüdis teadliku valitsemiskunsti pakutavaid võimalusi sisestada suveräänsuse institutsionaalsesse ja mentaalsesse struktuuri, mis seda takistas. Nõnda tammus valitsemiskunst terve 17. sajandi ja kuni merkantilistlike teemade suure likvideerimiseni 18. sajandi alguses justkui paigal, olles lõksus kahe asja vahel. Ühel pool oli suveräänsuse kui probleemi ja kui institutsiooni liiga lai, liiga abstraktne ja liiga jäik raamistik. Valitsemiskunst püüdis suveräänsusteooriaga ühenduda, proovides suveräänsuse uuendatud teooriast tuletada valitsemiskunsti juhtprintsiipe. Siin sekkuvadki 17. sajandi juristid, kes sõnastavad või soojendavad üles lepinguteooria. Lepinguteooria — teooria asutamislepingust ning suverääni ja alamate vastastikusest sidumusest — kujuneb omamoodi raamiks, millest lähtudes püütakse ühendada valitsemiskunsti üldpõhimõtteid. Aga kuigi see suverääni ja alamate suhteid mõtestav lepinguteoo-

ria mängis avaliku õiguse teoorias väga tähtsat rolli, siis tegelikkuses — nagu Hobbesi näide selgelt tõestab — jäi see alati avaliku õiguse üldprintsiipide sõnastamise tasandile, ja seda vaatamata tõsiasjale, et leida taheti ju lõpuks valitsemiskunsti juhtprintsiipe.

Niisiis, ühel pool suveräänsuse liiga lai, liiga abstraktne, liiga jäik raamistik, teisel pool aga liiga kitsas, liiga nõrk ja ebajärjekindel perekonna mudel. Valitsemiskunst püüdis kas ühenduda suveräänsuse üldvormiga või — täpsemalt öeldes, samal ajal — taandus paratamatult sellele tervikmudelile, milleks oli perekonna valitsemine.* Kuidas tagada, et valitseja saaks valitseda riiki sama hästi, sama täpselt ja hoolikalt kui perekonda? Ja samal moel tõkestas seda toonane arusaam ökonoomiast, mis viitas ikka veel üksnes perekonnast ja majapidamisest koosneva väikeüksuse juhtimisele. Surutuna ühelt poolt majapidamise ja pereisa ning teiselt poolt riigi ja suveräänsuse vahele, ei suutnud valitsemiskunst leida oma päris mõõdet.

Kuidas valitsemiskunst sellest ummikseisust vabanes? See vabanemine nagu ka varasem paigalseis tuleks asetada rea üldisemate protsesside konteksti: selleks oli 18. sajandi demograafiline kasv, mis oli seotud rahaküllusega, mis omakorda oli seotud põllumajandustootmise laienemisega viljavaheldusprotsesside kaudu, mida ajaloolased hästi teavad ja millel ma seetõttu ei peatu. Seda üldist raamistikku silmas pidades võib täpsemalt öelda, et valitsemiskunsti vabanemine oli minu arvates seotud rahvastikuprobleemi esilekerkimisega. Või ütleme nii, et siin on üsna peen protsess, mida tuleks püüda detailselt rekonstrueerida ja millest ilmneb, kuidas valitsemisteadus, ökonoomia ümberkeskendumine perekonnalt millelegi muule ja lõpuks rahvastikuprobleem on kõik omavahel seotud. Just valitsemisteaduse areng võimaldas suunata ökonoomia fookuse teatavale reaalsustasandile, mida me nüüd nimetame majanduseks, ning jällegi just valitsemisteaduse

*Loengu käsikirjas lisatakse: "Sest just perekonna valitsemine vastab kõige paremini sellele otsitavale valitsemiskunstile: võim, mis on ühiskonnale immanentne (isa kuulub perekonna hulka), võim "asjade", mitte aga territooriumi üle, võim paljude eesmärkidega, mis kõik puudutavad perekonna heaolu, õnne ja rikkust, rahumeelne, valvas võim."

areng võimaldas piiritleda rahvastiku eriomase probleemi. Kuid samahästi võib öelda, et just rahvastiku eriomaste probleemide tajumine ning majanduseks nimetatava reaalsustasandi eristamine võimaldas lõpuks mõtelda, arutada ja arvestada valitsemise probleemi väljaspool suveräänsuse juriidilist raamistikku. Ning seesama statistika, mis merkantilismi raames sai ainuüksi toimida monarhilise administratsiooni sees — mis ise toimis suveräänsuse vormis — ja teatud mõttes tema hüvanguks, muutub nüüd selle valitsemiskunsti vabanemise peamiseks (või vähemalt üheks peamiseks) tehniliseks teguriks.

Kuidas rahvastikuprobleem siis valitsemiskunsti vabanemise võimalikuks tegi? Rahvastiku perspektiiv, rahvastikule omaste nähtuste reaalsus võimaldas lõplikult hüljata perekonna mudeli ja keskendada ökonoomia mõiste millelegi muule. Statistika, mis oli seni toiminud haldamise raames ja seega suveräänsuse funktsioneerimise tingimustes, avastab ja näitab nüüd järk-järgult, et rahvastikul on oma korrapärad: suremus, haigestumus, õnnetusjuhtumite sagedus jne. Samuti näitab statistika, et rahvastikuga kaasnevad spetsiifilised koondmõjud, mille ilminguid ei saa taandada perekonna omadele: suured epideemiad, endeemiliste haiguste levik, töö ja rikkuse spiraal. Veel näitab statistika, et oma liikumise, käitumise ja tegevuse kaudu on rahvastikul spetsiifilised majanduslikud tagajärjed. Võimaldades kvantifitseerida rahvastikule omaseid nähtusi, toob statistika ilmsiks eripära, mida ei saa taandada perekonna pisikesse raami. Kui jätta kõrvale mõned jääkteemad, nagu näiteks kõlbelised või usulised küsimused, kaob perekond valitsemismudelina täielikult.

Seevastu kerkib perekond nüüd esile ühe elemendina rahvastiku sees ja fundamentaalse vahelülina rahvastiku valitsemisel. Teisisõnu, enne rahvastikuprobleemaatikat sai valitsemiskunsti mõtestada ainult perekonna mudeli põhjal ehk siis ökonoomia kaudu, mida mõisteti perekonna juhtimisena. Kui aga rahvastik ilmneb perekonnale täiesti taandamatu entiteedina, langeb perekond kohe rahvastiku suhtes madalamale tasandile ning ilmneb ühe elemendina rahvastiku sees. Seega pole ta enam mudel, vaid üks segment, mis on lihtsalt privilegeeritud seetõttu, et kui rahvastikult tahetakse midagi teada saada näiteks seksuaalkäitumise, demo-

graafia, laste arvu või tarbimise kohta, siis tuleb selleks kasutada perekonda. Ent perekond muutub mudelist instrumendiks — rahvastiku valitsemise privilegeeritud instrumendiks, mitte enam hea valitsemise kimäärseks mudeliks. See perekonna teisaldumine mudeli tasandilt instrumentaalsuse tasandile on täiesti põhjapanev. Ja tõepoolest, alates 18. sajandi keskpaigast ilmnebki perekond rahvastiku suhtes säärase instrumentaalsusena, mis avaldub kampaaniates suremuse, abielu, vaktsineerimiste, kaitsepookimiste jne teemal. Rahvastik võimaldas valitsemiskunsti vabanemise just perekonna mudeli kõrvaldamise tõttu.

Teiseks, rahvastik kerkib eelkõige esile valitsemise lõpliku sihina, sest mis see siht on? Kindlasti mitte valitsemine ise, vaid rahvastiku olukorra parandamine, selle jõukuse, eluea ja tervise kasvatamine. Ning instrumendid, mida valitsemine nende eesmärkide saavutamiseks pruugib, on teatud mõttes rahvastiku väljale immanentsed — see on tegutsemine otseselt rahvastiku peal kampaaniatega, või siis kaudselt, näiteks tehnikatega, mis inimeste endi teadmata võimaldavad ergutada sündimust või suunata rahvastikuvoolusid ühte või teise piirkonda või tegevusse. Rahvastik ei ilmne enam niivõrd suverääni võimsusena, kui valitsemise eesmärgi ja instrumendina — vajaduste ja püüdluste subjektina, aga ka valitsemise kätes oleva objektina. Valitsusega silmitsi ilmneb rahvastik teadlikuna oma soovidest, aga ka teadmatuna sellest, mida temaga tehakse. Huvi kui iga rahvastikku moodustava indiviidi teadlikkus ning huvi kui rahvastiku huvi tervikuna, sõltumata teda moodustavate indiviidide üksikutest huvidest ja püüdlustest — selline saab oma kahemõttelisuses olema rahvastike valitsemise põhjapanev sihtmärk ja instrument. See on uue kunsti või igal juhul täiesti uudsete taktikate ja tehnikate sünd.

Lõpuks, rahvastikust saab punkt, mille ümber koondub see, mida 16. sajandi tekstides nimetatakse "suverääni kannatuseks". See tähendab, et rahvastikust saab objekt, mida valitsemine peab oma vaatlustes ja teadmistes arvesse võtma, et valitseda tõhusalt ja ratsionaalselt läbimõeldud viisil. Valitsemist puudutava teadmise kujunemine on täiesti lahutamatu teadmise kujunemisest kõigi nende protsesside kohta, mis keerlevad rahvastiku ümber selle laiemas tähenduses, mida nüüd nimetatakse majanduseks.

Eelmisel nädalal ütlesin, et poliitilise ökonoomia teke sai võimalikuks hetkel, kui rikkuse erinevate elementide seast kerkis uue subjektina esile rahvastik. Selle pideva ja paljusliku suhetevõrgustiku haaramine rahvastiku, territooriumi ja rikkuse vahel ongi see, mis kutsub samaaegselt esile nii "poliitilise ökonoomia" uue teaduse kui ka valitsemisele iseloomuliku sekkumistüübi, milleks saab sekkumine majanduse ja rahvastiku valda.* Ühesõnaga, see üleminek valitsemiskunstilt poliitikateadusele, üleminek suveräänsuse struktuuride poolt domineeritud režiimilt valitsemistehnikate poolt domineeritud režiimile keerleb 18. sajandil rahvastiku ja järelikult ka poliitilise ökonoomia sünni ümber.

Ma ei taha sellega sugugi öelda, et valitsemiskunsti muutumisel poliitikateaduseks kaotas suveräänsus oma rolli. Ütleksin pigem vastupidi, et suveräänsuse probleem ei tõusnud kunagi varem üles nii teravalt kui sel hetkel, sest enam ei üritatud valitsemiskunsti tuletada suveräänsusteooriatest, nagu seda tehti 16. või 17. sajandil, vaid valitsemiskunsti olemasolu ja rakendumise taustal küsiti hoopis, milline juriidiline ja institutsionaalne vorm, milline õiguslik alus tuleks anda riiki iseloomustavale suveräänsusele.

Lugege kaht Rousseau teksti — neist kronoloogiliselt esimene on *Entsüklopeedia* artikkel "Poliitiline ökonoomia" — ning te näete, kuidas Rousseau tõstatab valitsemise ja valitsemiskunsti probleemi, märkides täpipealt (tekst on sellest vaatepunktist vägagi iseloomulik), et sõna "ökonoomia" tähistab olemuslikult pereisa poolset perekonna varade juhtimist, aga seda mudelit ei peaks enam aktsepteerima, isegi kui see minevikus kehtis. Rousseau ütleb, et teatavasti ei tähenda poliitiline ökonoomia tänapäeval enam perekondlikku ökonoomiat, ning viitamata otseselt füsiokraatiale, statistikale või rahvastiku üldisele probleemile tuvastab ta selgelt selle katkestuse ning tõsiasja, et "ökonoomial", "poliitilisel ökonoomial", on täiesti uus tähendus, mida ei saa enam taandada vanale perekonnamudelile. Igatahes võtab Rousseau selles artiklis enesele valitsemiskunsti defineerimise ülesan-

*Loengu käsikirjas täpsustatakse: "Füsiokraadid: valitsemisteadus on teadus rikkuste ja rahvastiku vahelistest suhetest."

de. Hiljem kirjutab ta *Ühiskondliku lepingu*, kus probleemiks on nimelt see, kuidas saaks selliste mõistetega nagu "loodus", "leping" ja "üldine tahe" sõnastada valitsemise üldprintsiipi, mis hõlmaks korraga nii suveräänsuse juriidilist printsiipi kui ka elemente, mille kaudu määratleda ja kirjeldada valitsemiskunsti. Suveräänsus ei kao seega üldsegi uue valitsemiskunsti esilekerkimisega, mis on nüüd ületanud poliitikateaduse läve. Suveräänsuse probleem ei kao; vastupidi, see muutub teravamaks kui kunagi varem.

Mis puutub distsipliini, siis ei kao ka see kuhugi. Muidugi on selle korraldus ja rakendus, institutsioonid, milles distsipliin 17. sajandil ja 18. sajandi alguses õilmitses — koolid, töökojad, armeed —, kõik see on osa suurte administratiivsete monarhiate arengust ja on mõistetav ainult sellest lähtuvalt. Kuid distsipliin polnud kunagi olulisem ega hinnatum kui hetkel, mil üritati hallata rahvastikku: rahvastiku haldamine ei tähenda pelgalt nähtuste kollektiivse massi haldamist või nende haldamist lihtsalt nende üldiste tulemuste tasandil. Rahvastiku haldamine tähendab selle haldamist ka süvitsi, kõigis selle detailides ja peensustes.

Idee valitsemisest kui rahvastiku valitsemisest muudab niisiis suveräänsuse aluse probleemi veelgi teravamaks — siin on meil Rousseau —, ning muudab veelgi teravamaks ka distsipliini arendamise vajaduse — ja siin on kogu see distsipliinide ajalugu, mida olen üritanud analüüsida mujal. Seega ei tuleks mõista asju nõnda, et suveräänsusühiskond asendub distsipliiniühiskonnaga ja distsipliiniühiskond seejärel, ütleme, valitsemisühiskonnaga. Tegelikult on siin kolmnurk: suveräänsus, distsipliin ja valitsuslik juhtimine — s.o juhtimine, mille peamiseks sihtmärgiks on rahvastik ja olemuslikuks mehhanismiks julgeoleku dispositiivid. Igatahes soovisin teile näidata sügavat ajaloolist seost esiteks liikumise vahel, mis kummutab suveräänsuse konstandid johtuvalt valitsemise heade valikute suurest probleemist, teiseks liikumise vahel, mis paneb rahvastiku ilmuma antusena, sekkumisväljana ja valitsemistehnikate eesmärgina, ning kolmandaks liikumise vahel, mis eraldab majanduse spetsiifilise reaalsusvallana ja eraldab poliitilise ökonoomia ühtaegu nii teadusena kui ka valitsuse sekkumistehnikana sellesse reaalsusvalda. Need kolm liikumist —

valitsemine, rahvastik, poliitiline ökonoomia — moodustavadki minu arvates 18. sajandist alates tugeva jada, mida pole kindlasti lammutatud isegi tänapäeval.

Lisaksin veel vaid ühe sõna. Põhimõtteliselt, kui oleksin tahtnud anda oma selle aasta kursusele täpsema pealkirja, poleks mu valikuks kindlasti olnud "Julgeolek, territoorium, rahvastik". See, mida tahaksin nüüd teha, kui ma seda tõesti tahaksin, oleks miski, mida nimetaksin "valitsustumise" ajalooks. Selle sõnaga pean ma silmas kolme asja. Esiteks mõistan ma "valitsustumise" all tervikut, mille moodustavad institutsioonid, protseduurid, analüüsid ja mõtisklused, kalkulatsioonid ja taktikad, mis võimaldavad selle väga eriomase, kuigi äärmiselt keerulise võimuvormi teostamist, mille peamiseks sihtmärgiks on rahvastik, peamiseks teadmisvormiks poliitiline ökonoomia ja olemuslikuks tehniliseks instrumendiks julgeoleku dispositiivid. Teiseks mõistan ma "valitsustumise" all suundumust, jõujoont, mis pika aja vältel on terves läänes lakkamatult viinud meid selle "valitsemiseks" nimetatava võimutüübi ülekaaluni kõigi teiste võimutüüpide, suveräänsuse, distsipliini jne suhtes, mis omakorda on toonud ühelt poolt kaasa terve rea spetsiifiliste valitsemisaparaatide arengu, teiselt poolt aga terve rea teadmiste arengu. Kolmandaks arvan ma, et "valitsustumise" all tuleks mõista protsessi või pigem selle protsessi tulemust, mille kaudu keskaegne kohturiik, mis muutus 15. ja 16. sajandil haldusriigiks, seejärel järk-järgult "valitsustus".

Teame, millist lumma tekitab tänapäeval riigi armastus või õudus; teame, millist kaalu omistatakse riigi sünnile, selle ajaloole, arengule, võimule ja kuritarvitustele. Minu arvates avaldub see riigi probleemi ülevääртustamine peamiselt kahes vormis. Vahetu, afektiivne ja traagiline vorm: see on meie vastas seisva külma koletise lürism. Aga on ka teine viis riigi probleemi üle väärtustada, mis on paradoksaalne just oma näilise reduktiivsuse tõttu. See analüüs seisneb riigi taandamises teatud hulgale funktsioonidele, nagu näiteks tootlike jõudude arendamine või tootmissuhete taastootmine, ent see taandatud roll millegi muu suhtes muudab riigi ometigi absoluutselt tarvilikuks sihtmärgina, mida rünnata, ja nagu te hästi teate, privilegeeritud positsioonina, mida hõivata. Aga riigil pole ei oma ajaloos ega kahtlemata ka tänapäeval

kunagi olnud sellist ühtsust, individuaalsust, ranget funktsionaalsust, ja julgeksin ka öelda, tähtsust. Lõppude lõpuks on riik võib-olla vaid liitreaalsus ja mütiseeritud abstraktsioon, mille tähtsus on palju väiksem, kui arvatakse. Võib-olla. Meie modernsuse, see tähendab, meie aktuaalsuse jaoks pole järelikult tähtis mitte ühiskonna riigistumine, vaid pigem see, mida nimetaksin riigi "valitsustumiseks" [*gouvernementalisation*].

Me elame 18. sajandil avastatud valitsustumise ajastul. Riigi valitsustumine on iseäranis keerukas nähtus, sest kui valitsustumise probleemid ja valitsemise tehnikad ongi muutunud sisuliselt ainsaks poliitiliseks panuseks ja ainsaks tõeliseks poliitilise võitluse ja piigimurdmise areeniks, on riigi valitsustumine ometi olnud nähtus, mis on võimaldanud riigil ellu jääda. Tõenäoliselt on riik oma praegusel kujul olemas just tänu sellele valitsustumisele, mis on riigi suhtes ühtaegu nii väline kui ka seesmine, sest just need valitsemistaktikad võimaldavad igal hetkel määratleda seda, mis peaks või ei peaks kuuluma riigi pädevusse, mis on avalik ja mis privaatne, mis on riiklik ja mis mitte. Seega tuleks riigi püsimajäämist ja piire mõista, kui soovite, valitsustumise üldistest taktikatest lähtudes.

Ja võib-olla saaksime täiesti üldisel, rohmakal ja seetõttu ka ebatäpsel viisil rekonstrueerida lääne suured võimuvormid, suured võimuökonoomiad järgmisel moel. Esiteks kohturiik, mis sündis feodaalset tüüpi territoriaalsuses ning vastas laias laastus seaduse, s.o tavaõiguse ja kirjapandud õiguse ühiskonnale koos kogu selle kohustuste ja kohtuvaidluste vastasmänguga. Teiseks haldusriik, mis ei sündinud mitte enam feodaalset, vaid frontaalset tüüpi territoriaalsuses 15. ja 16. sajandil, mis vastab regulatsioonide ja distsipliinide ühiskonnale. Ja lõpuks valitsemisriik, mida ei määratle enam olemuslikult tema territoriaalsus, hõivatud pindala, vaid mass: rahvastiku mass oma mahu ja tihedusega ja muidugi ka territooriumiga, mida ta katab, aga mis on teatud mõttes vaid üks tema komponente. Ning see valitsemisriik, mis keskendub olemuslikult rahvastikule ning taotleb ja tarvitab instrumendina majandusteadmist, vastaks siis ühiskonnale, mida kontrollivad julgeoleku dispositiivid.

Need olid siis mõned märkused selle minu arvates olulise valitsustumisnähtuse paikapaneku kohta. Nüüd üritaksin näidata, kuidas see valitsustumine sündis esiteks kristliku pastoralismi arhailisest mudelist, teiseks toetudes diplomaatilis-militaarsele mudelile või õigemini, tehnikale, ning kolmandaks ja lõpuks, kuidas see valitsustumine sai oma praegused mõõtmed omandada üksnes tänu hulgale väga spetsiifilistele instrumentidele, mille kujunemine langeb täpselt kokku valitsemiskunstiga ja mida nimetatakse selle sõna vanas, 17. ja 18. sajandi tähenduses politseiks. Arvan, et pastoralism, uus diplomaatilis-militaarne tehnika ja lõpuks politsei olid need kolm suurt toetuspunkti, mille alusel sai tekkida see lääne ajaloo fundamentaalne nähtus — riigi valitsustumine.

SAATEKS

Jüri Lipping

Järgnev tekst on kirjutatud tosin aastat tagasi, 2014. aastal, ning kuigi teemat võiks tänaste teadmiste valguses mitmeski mõttes laiendada ja tunduvalt edasi arendada (Foucault' käsikirjalise pärandi väljaandmise põnev ajalugu, mis kestab siiani; tema vaimne kriis 1976. aastal ja pööre mõtlemises, mille üheks väljundiks saabki valitsustumise uus mõiste ja valitsemise problemaatika üldiselt; valitsemise määratlemine "käitumiste juhtimisena" ning selle seosed valgustuse, vastupanu ja vastukäitumise strateegilise käsitusega; nende analüüside haakumine 1970. aastate teise poole sotsiaalriigi kriisi ja neoliberalismi tõusuga; valitsustumise uuringute plahvatuslik kasv ja hargnemine üle kogu sotsiaalteaduste välja; jne), pean aja- ja ruumipuudusel paraku piirduma vaid mõne lause kohendamisega.

Governmentality (pr *gouvernementalité*, sks *Gouvernementalität*, sm *hallinnallisuus*) — 'valitsustumine'. Selle mõiste võttis esimesena kasutusele Prantsuse poststrukturalistlik filosoof MICHEL FOUCAULT (1926–1984) oma hilisel loomeperioodil, loengukursuste käigus Collège de France'is. Juba varem oli Roland Barthes selle "barbaarse, kuid vältimatu neologismiga *valitsustumine* [eestikeelses tõlkes *valitsuslikkus*]" osutanud mehhanismile, mis pöörab pahupidi põhjuse ja tagajärje ning esitab valitsust ühiskondlike suhete looja ja edendajana: "meie

ajakirjandus käsitleb Valitsust lausa efektiivsuse Olemusena" (Barthes 2004: 254). Barthes'iga üksvahe tihedalt lävinud Foucault vabastab nüüd selle "koleda sõna" tema semioloogilisest kontekstist, kus märkide müütiline manipuleerimine varjab ja moonutab tegelikke suhteid, ning kasutab seda mitmesuguste praktikaväljade ja tegutsemisvormide tähistamiseks, mille sihiks on indiviidide ja kollektiivide igakülgne suunamine.

Mõiste kõige tuntum määratlus pärineb kursuse "Julgeolek, territoorium, rahvastik" (1977–1978) neljandast loengust (1. veebruar 1978), kus Foucault paneb ette uurida "valitsustumise" ajalugu, tehes seda "modernse riigi genealoogia" raames. Valitsemine on spetsiifiline võimuvorm (mis erineb teistest võimutüüpidest nagu suveräänsus, distsipliin jne), "mille esmaseks sihtmärgiks on rahvastik, peamiseks teadmisvormiks poliitiline ökonoomia ja olemuslikuks tehniliseks instrumendiks julgeoleku dispositiivid". Foucault' arvates on riigi tähendust tublisti üle hinnatud ja selle tähtsusega tugevasti liialdatud. Oluline pole tänapäeval mitte niivõrd ühiskonna riigistumine kui riigi valitsustumine — just viimane ongi taganud modernse riigi püsimise tema tänapäevasel kujul. Riik on pelgalt nominaalne entiteet ja müütiline abstraktsioon; seda tuleks pigem mõtestada üldise valitsemistaktikana, riigi suhtes ühtaegu seesmise ja välisena, sest just see võimaldab lakkamatult (ümber) määratleda, mis asub riigi piirides ja mis mitte, mis on avalik ja mis privaatne, mis kuulub keskvõimu pädevusse ja mis ei kuulu jne.

Foucault peab riigi valitsustumist lääne poliitilise ajaloo põhjapanevaks nähtuseks, mille juured peituvad kristlikus pastoralismis, s.o võimutehnoloogias, mis varauusajal hakkab tasahilju teisenema ilmalikuks valitsemiskunstiks — seda teisenemist markeerib nihe koguduselt rahvastikule ja kiriklikult hingehoolduselt poliitilisele kehahügieenile —, ning arendab 16.–17. sajandi vältel välja uue ratsionaalsustüübi: *ratio status* ehk *raison d'État* ehk *Staatsräson* (diplomaatilis-militaarne süsteem pluss politsei selle sõna tollases laias tähenduses[1]). Alates 16. sajandist tähistab "valitsemine" (kõige avaramas tähenduses) indiviidide või rühmade käitumise suunamise viisi — laste, hingede, kogukondade, perekondade, haigete jne valitsemist: "Valitsemine selles tähenduses on teiste võimaliku tegutsemisvälja struktureerimine. Võimule eriomast suhtelaadi [tuleks seetõttu otsida] selle ainulaadse tegevuslaadi juu-

[1] Vrd: "Ärgem unustagem, et 18. sajandil ei leiutatud politseijõude mitte üksnes seaduse ja korra järele valvamiseks ega abistamaks valitsusi nende võitluses oma vaenlaste vastu, vaid ka selleks, et tagada linnade varustamine, hoolitseda hügieeni ja tervise eest ning kindlustada kõigi nõuete täitmine, mida peeti vajalikuks käsitöö ja kaubanduse arengule" (Foucault 2011: 289).

rest, mis pole ei sõjaline ega juriidiline, vaid moodustab valitsemise" (Foucault 2011: 300). Valitsemise problemaatika tõstatamine kujutab seega teoreetilist liikumist teispoole lepingute ja konsensuse (juriidilist) paradigmat nagu ka võitluste ja vägivalla (sõjalist) paradigmat: kuidas valitseda ennast ja kuidas valitseda teisi? Kuid ühtlasi ja eelkõige on see mõeldud riigi mõiste neutraliseerimiseks.

Foucault' ettevõtmiseks saabki modernse riigi genealoogia, mille metodoloogiline eeldus on riigi institutsionaalse, funktsionaalse ja objektiveeriva vaatepunkti hülgamine ning selle asetamine laiemasse konteksti, kus ta ilmneb üldiste võimusuhete ühe spetsiifilise avalduse või toimena. Riigil puudub olemus; riik ei ole totaalne struktuur ega universaalne printsiip, ei ajatu abstraktsioon ega klassirõhumise instrument, ei autonoomne võimuläte ega "külm koletis" (Nietzsche), teda ei saa vaadelda kõikehõlmava instantsina ega kriitilise analüüsi lähtepunktina. Riik pole muud kui mitmesuguste valitsustumiste koostoime dünaamiline tagajärg. Tuleb liikuda väljapoole ja käsitada riigi probleemi (riigi tekkimist ja arenemist) "lähtudes valitsustumise praktikatest" ning "valitsusliku mõistuse [*raison gouvernementale*] ajaloo põhjal". Siit ka Foucault' teoreetiline väljakutse: kas on võimalik liikuda väljapoole riiki? Kas on võimalik leida kõikehõlmav vaatepunkt, kus riik osutuks n-ö lokaalseks ja limiteeritud nähtuseks? "Kas on võimalik asetada modernne riik võimu üldisesse tehnoloogiasse, mis tagaks tema muutumise, arenemise ja toimimise? Kas me saame rääkida millestki sellisest nagu "valitsustumine", mis oleks riigi suhtes sama, mis eraldamise tehnikad olid psühhiaatria suhtes, distsipliini tehnikad karistussüsteemi suhtes ning biopoliitika meditsiiniasutuste suhtes?" (loeng 8. veebruaril 1978, Foucault 2007: 120).

Selleks väljaspoolsuseks (s.o analüütiliseks aluseks, ehk nagu Foucault ütleb, üldiseks ainulisuseks, *généralité singulière*) saabki nüüd valitsustumine kui võimusuhete strateegiline väli, ühesõnaga, inimeste valitsemise üldine tehnoloogia. Võimusuhete eripära seletades ütleb Foucault, et võimu teostamine tähendab "käitumiste juhtimist" (*conduire des conduites*), see on "tegevusi mõjutav tegevus" (*une action sur des actions*), ning väidab seejärel, et põhiolemuselt võim ongi "valitsemise" küsimus. Vrd loeng 7. märtsil 1979: "Võim tähistab pelgalt suhete sfääri, mida tuleb veel täielikult analüüsida, ning see, mida tahaksin nimetada valitsustumiseks, s.o teatud viisiks suunata inimeste käitumist, pole midagi muud kui nende võimusuhete analüüsimise võrestik" (Foucault 2008: 186). Siin on mängus oluline muutus: ei valitseta kunagi riiki, territooriumi, poliitilist struktuuri kui sellist; valitsetakse inimesi, indiviide või inimrühmi, nende omavahelisi suhteid, nende suhteid ümbritsevate asjadega, valitsetakse nende väljavaateid, nende

võimalusi ja nende vabadust. Näitena tsiteerib Foucault üht fraasi Guillaume de La Perrière'i traktaadist *Le Miroir politique* (1567): "Valitsemine on asjade õige paigutus, mis võetakse oma hoolde, et juhtida need sobiva eesmärgini." Võimu sihtmärgiks pole niisiis territoorium, vaid teatav inimestest ja asjadest koosnev suhetekompleks. Poliitiline praktika teiseneb pasliku majandamise küsimuseks: kuidas sisestada seda hea ja targa isa pedantset tähelepanu oma perekonna suhtes, seda lakkamatut tööd kõigi heaolu nimel — kohelda õigesti oma naist, lapsi, teenreid; korrigeerida nende käitumist, kontrollida ja korrektselt hallata oma vara, rikkust, asju, hüvesid — riigi üleüldisesse ja igapäevasesse juhtimisse? Valitsemiskunstide vohamine 16. sajandi lõpust alates on kahtlemata seotud uue ratsionaalsusmaatriksi — *raison d'État*, mida võiks eesti keelde tõlkida kui riigihuvi, riigihüve, aga ka riigimõistus — esilekerkimisega, mis seab oma eesmärgiks riiklike jõudude (s.o mitte niivõrd territooriumi kui elanikkonna) igakülgse arendamise ja tugevdamise (vrd merkantilism, kameralism); sellega seoses kujuneb välja politsei kui teatav "riiklike jõudude tehnoloogia" (Foucault 2007: 376).

See *raison d'État* või politsei ratsionaalsus teiseneb põhjapanevalt 18. sajandil, mil sünnib uus valitsustumise vorm, mis seab riigi silmitsi millegagi, mida hakatakse nimetama tsiviilühiskonnaks; ühes sellega asendub *raison d'État* välise piiramise õiguslik printsiip seesmise piiramise printsiibiga majanduse kujul. Siin pole küsimus enam valitsemise mudeldamises suveräänse indiviidi ratsionaalsuse põhjal, kes võib öelda "Riik, see olen mina", vaid hoopis nende inimeste ratsionaalsuse põhjal, keda valitsetakse kui majandussubjekte. Teisisõnu: valitsetavate ratsionaalsus, nende ratsionaalne käitumine peab toimima regulatiivse printsiibina valitsemise ratsionaalsusele. Kui 18. sajandi keskpaigas pruugib füsiokraat François Quesnay hea valitsemisega seoses väljendit "ökonoomiline valitsemine", siis on see õigupoolest tautoloogiline, sest valitsemiskunst polegi muud kui kunst teostada võimu majanduse vormis ja majandusliku mudeli alusel. Ent Quesnay ajal on "majandus" omandamas oma tänapäevast tähendust: see, mis 16. sajandil tähistas valitsemisvormi, hakkab 18. sajandil märkima reaalsustasandit ehk sekkumisvälja, mis terve rea keerukate protsesside kaudu seatakse lõpuks valitsemise enese peamiseks sihiks; selle elementideks saavad ühiskond, majandus, rahvastik, turvalisus ja vabadus.

Tsiviilühiskond ei ole sugugi loomulik ja vahetu reaalsus, mis justkui funktsioneerib üheaegselt nii riiklike struktuuride ja poliitiliste institutsioonide aluspõhjana kui ka vastupanukoldena (nagu see oli veel John Locke'i puhul, kes samastab tsiviilühiskonna juriidilis-poliitilise struktuuriga, vrd 7. ptk pealkirja: "Poliitilisest ehk tsiviilühiskonnast",

Teine traktaat valitsemisest, 1689; vt Locke 2007). Tsiviilühiskond (nagu ka *homo oeconomicus*) on õigupoolest valitsemistehnoloogia korrelaat; ta kuulub olemuslikult liberaalse valitsustumise tehnoloogiasse: "Tsiviilühiskond on nagu hullumeelsus ja seksuaalsus — ma nimetan neid transaktiivseteks reaalsusteks [*réalités de transaction*]. Teisisõnu, need ülekandelised ja üleminekulised figuurid, mida nimetame tsiviilühiskonnaks, hullumeelsuseks jne, mis oma ajutisele eksistentsile vaatamata on ometi reaalsed, sünnivad just selles vastasmängus võimusuhete ja neile alatasa tabamatuks jääva vahel, nii-öelda valitsejate ja valitsetavate liitekohas [*à l'interface des gouvernants et des gouvernés*]" (loeng 4. aprillil 1979, Foucault 2008: 297). See teeb võimalikuks valitsemiskunsti ja valitsemispraktika enesepiiramise (*autolimitation*), mis ei riku ei majandusseadusi ega õigusprintsiipe, lõimides kokku juriidika ja ökonoomika heterogeensed sfäärid. Alates sellest hetkest (s.o 18. sajandi teisest poolest) tõuseb poliitilise mõtlemise keskmesse riigi ja tsiviilühiskonna vahekorra probleem.

Üldlevinud arusaama järgi seab liberalistlik mõtlemine kunstliku ja kitsendava riigi vastamisi loomuliku ja spontaanse, isereguleeruva ühiskonnaga. Foucault seevastu ei ürita liberalismi analüüsida mitte teooria ega ideoloogiana, veel vähem "ühiskonna" eneseesitusviisina, vaid praktikana, s.o "asjade tegemise viisina" (*manière de faire*) — teisisõnu, valitsemise teostamise ratsionaliseerimise printsiibi ja meetodina, mis juhindub maksimaalse ökonoomia seesmisest reeglist: "Kuidas valitseda vähem?" Liberaalne mõtlemine ei lähtu mitte riigi eksistentsist ega selle imperatiividest, vaid hoopis ühiskonnast, mis asub riigiga seesmuse-välisuse keerukas ja paradoksaalses vahekorras. Säärane idee ühiskonnast võimaldab arendada valitsemise tehnoloogiat põhimõttel, et riik on alati ülemäärane, et teda on alati "liiga palju", mistõttu tema vajalikkus ja kasulikkus on alati küsitav. Ühiskonnast saab valitsemise enesepiiramise printsiip ning liberalismist — valitsemispraktika kriitilise mõtestamise vorm.

Põhjalikuma ja ulatuslikuma käsitluse liberaalse valitsustumise mõistest pakub Foucault' loengukursus "Biopoliitika sünd" (1978–1979), kus liberalismi uuritakse biopoliitika üldise raamistikuna ning kus vaadeldakse kriitiliselt kahte neoliberalismi väljapaistvat koolkonda: saksa ordoliberalismi (Freiburgi koolkond) ja ameerika anarholiberalismi (Chicago koolkond, eeskätt selle inimkapitali teooria). Neoliberaalse valitsustumise analüüs näitab, et nn "riigi taandumine" pole tegelikult muud kui valitsemise pikendus: neoliberalism ei märgi poliitika lõppu, vaid selle teisenemist, mis päädib võimusuhete ümberkujundamisega ühiskonnas. Nii sai võimalikuks tõlgendada turupõhiseid lahendusi ja ettevõtlusmustrite juurutamist mitte riikliku suveräänsuse vähen-

damisena, vaid valitsuslike tehnikate ümberkorraldamisena. Teisisõnu, erinevus riigi ja ühiskonna, poliitika ja majanduse vahel ei funktsioneeri mitte teatava aluspinna või piirjoonena, vaid spetsiifiliste neoliberaalsete valitsemistehnoloogiate elemendi ja efektina. Sellest lähtuvalt väidabki Foucault, et tänapäeva liberalismi kriis (sh heaoluühiskonna ja sotsiaalse turvasüsteemi jms lammumine) on tegelikult "valitsustumise üldise dispositiivi kriis". Foucault' lähenemise atraktiivsus ongi tema võime teha neoliberalism nähtavaks uutel viisidel, mõista tema problemaatikat uue nurga alt: valitsemine ise muutub teatud laadi ettevõtluseks, mille ülesandeks saab konkurentsi universaliseerimine ja turusarnaste süsteemide leiutamine indiviidide, kollektiivide ja institutsioonide tegutsemise tarbeks. Seega on neoliberalism — kui liberaalsete tehnoloogiate innovatiivne ümberkujundamine — märksa algupärasem nähtus, kui vasakpoolne kriitiline kultuur seda tunnistada söandab (ja mille poliitilist väljakutset ta on võimetu mõistma, eriti et Foucault' väitel puudub sotsialismil oma eripärane valitsemiskunst sootuks).

Kas selles üleüldises valitsustumises leidub veel kohta poliitikale, ja kui, siis millises tähenduses? Foucault ise kinnitab, et valitsustumisprotsesside analüüs on lahutamatu neid saatvate ja vaidlustavate vastupanuvormide ehk "vastukäitumiste" (*contre-conduites*) analüüsist. Ning samuti: "Mis puutub võimusuhetesse, siis nende olemusest aru saamiseks peaksime võib-olla uurima neile vastupanemise vorme ja püüdeid, mida on tehtud nende suhete lagundamiseks" (Foucault 2011: 282). Seega võib kaudselt öelda, et "kõik on poliitiline" — seda mitte loomu poolest, mitte konflikti kõikjalolu tõttu, vaid hoopis kõige politiseerimise võimalikkusena: "Poliitika pole midagi enamat ega vähemat kui see, mis sünnib koos vastupanuga valitsustumisele, esimene ülestõus, esimene vastasseis" (Foucault 2007: 390). Foucault nimetab seda kriitiliseks hoiakuks ning seostab selle täpselt küsimusega: kuidas mitte olla valitsetud — mitte olla valitsetud *sel viisil*, mitte sääraste meetoditega, mitte nende põhimõtete või väärtuste nimel, mitte selliste inimeste poolt, mitte neid eesmärke silmas pidades ega noid vahendeid kasutades jne? Sel hoiakul on teisigi nimesid, millesse siin pole enam võimalik laskuda: problematiseerimine, meie endi kriitiline ontoloogia, vabaduse määratlemata töö…

Käesolev loeng on mitmes mõttes tähepanuväärne. See tähistab pööret Foucault' mõtlemises, suunamuutust tema vaimses hoiakus, uue perspektiivi, uue problemaatika esilekerkimist. See märgib ühtlasi ka väljapääsu kriisist, kuhu Foucault' uurimistöö oli 1976. aastaks jõudnud, nagu ta tollal tunnistab: "Me tammume paigal, kordame samu asju, see kõik ei vii kuhugi." Valitsustumise mõiste võimaldas nüüd Foucault'l

paigutada võimuküsimus laiemasse konteksti, aidates tal nõnda ületada mõned varasemaid analüüse pärssinud kitsaskohad, andes neile uue mõõtme ja motiivi — teoreetilise idee uurida võimusuhteid ja sotsiaalseid vahekordi "käitumiste juhtimise" (*conduct of conduct*) strateegilisest vaatepunktist, et distantseeruda ühtaegu nii seaduse kui ka sõja paradigmast.

Eri põhjustel oli valitsemise võtmetemaatika (ja hilise perioodi looming üldisemalt) Foucault' retseptsioonis kaua tundmatu maa, see oli materjal, millest selle piiratud leviku tõttu teati üsna vähe. Teatavasti hakati Foucault' loengukursusi välja andma alles paarkümmend aastat pärast tema surma (näiteks siin ülevaates mainitud "valitsustumise ajalugu" käsitlevad kursused "Julgeolek, territoorium, rahvastik" ja "Biopoliitika sünd" ilmusid originaalis alles 2004 ning inglise keeles 2007 ja 2008). Selleski suhtes on "Valitsustumise" loeng erandlik, olles pikka aega sisuliselt ainus kättesaadav kirjutis sel teemal, esmalt itaaliakeelsena ("La governamentalità", *Aut Aut*, 167–168, september-december 1978) ning sealt kohe ümbertõlgituna (tõlkijaks hiljem posthumanismi teoreetikuna tuntuks saanud Rosi Braidotti) ka ingliskeelsena — briti marginaalselt mõjukas ajakirjas *Ideology and Consciousness*: "Governmentality", *I & C*, No. 6 (Autumn 1979), lk 5–21. (Muide, itaalia keelest tagasitõlgituna ilmus see Prantsusmaal alles Foucault'le pühendatud erinumbris *Actes*, No. 54 (été 1986), lk 7–15, ning uuesti 1994. aasta koondkogumikus *Dits et Écrits III*, lk 635–657.)

Tõeliseks plahvatuseks tärkavale uurimisvaldkonnale eeskätt angloameerika akadeemilises maailmas osutus aga kogumiku *The Foucault Effect* ilmumine aastal 1991, mis sisaldas paari teise Foucault' teksti kõrval ka valitsustumise loengu uustõlget. Lisaks mahukale sissejuhatusele koondas see hulga tekste nii Foucault'ga otseselt seotud inimestelt (Daniel Defert, François Ewald, Jacques Donzelot, Robert Castel, Pasquale Pasquino, Giovanna Procacci) kui ka angloameerika taustaga uurijatelt (Colin Gordon, Graham Burchell ja Ian Hacking) — konkreetseid analüüse ja rakendusi, mis demonstreerisid selgelt Foucault' mõistestiku viljakat potentsiaali.

Valitsustumise uuringutest — *governmentality studies* — on nüüdseks saanud terve omaette valdkond või õieti ebamäärane võrgustik, mis rakendab valitsustumise mõistet ja n-ö valitsemiskunsti üldist perspektiivi mitmesugustes teoreetilistes suundades, hõlmates nii sotsiaalse riski mõistet, kindlustustehnikaid ja turvamehhanisme kui ka personalijuhtimist ja organisatsiooniteooriat. Uuritakse "käitumiste juhtimise" mooduseid, tehnoloogiaid ja ratsionaalsusi laste kasvatamisest ettevõtte töötajate kohtlemiseni, igapäevastest kontrollipraktikatest avali-

kes ruumides valitsemismustriteni sellistes riigiülestes institutsioonides nagu Euroopa Liit või ÜRO. Analüüsid keskenduvad sageli küsimusele, kuidas valitsemispraktikad ja nende praktikate mõtestamine teineteist vastastikku moodustavad või vaheldumisi tõlgenduvad. Sel moel arenenud ratsionaalsused on mõtteviisid, mis muudavad tegelikkuse käsitatavaks ja seega käideldavaks, s.o rehkendamisele ja teisendamisele allutatavaks. Teisisõnu, valitsemise ratsionaalsused ja tehnoloogiad, mõtlemisviisid ja sekkumisvormid on lahutamatult seotud ja produtseerivad teineteist vastastikku.

Ekslikult on arvatud, et "valitsustumise" mõiste ühendab endas valitsemist (*gouvernement*) ja meelsust ehk mentaliteeti (*mentalité*) — nõnda on nt saksa keeles pruugitud ka väljendit *Regierungsmentalität*. Ka EKI sõnaveebi on poliitika ja valitsemise sõnastikku sattunud *governmentality* vastetena valitsemismentaalsus ja valitsemismeelsus. Tegelikult moodustub see üsna loomulikul moel adjektiivist *gouvernemental* (valitsusse ja valitsemisse puutuv, valitsuslik) sarnaselt sõnadega musikaalne-musikaalsus (*musical-musicalité*) või ruumiline-ruumilisus, ning on üsna tõenäoline, et Foucault pruugib seda uudissõna vastumõistena suveräänsusele (*souveraineté*). (Rääkimata sellest, et mentaalsus pole kunagi olnud Foucault' lemmikteema — ta on oma ettevõtmist ikka iseloomustanud kui mõtte ajalugu, eristades seda järjekindlalt nii mentaliteedi- kui ka ideedeajaloost.) "Valitsuse" puhul on eesti keeles seda tuletust paraku keeruline teostada, seda enam, et väljend peaks ühtaegu tähistama nii seisundit kui ka protsessi, teatava olukorra diagnoosi (suhted, süsteem on valitsustunud, vrd riigistama, erastama) ja tulevaste arengute prognoosi (ühiskond valitsustub üha enam; liikumine toimub valitsustumise sihis). Võimalik kandidaat oleks "valitsustumus", mis üksikjuhtudel ilmselt ka sobiks, aga mõneti on see ummiksõna, mille formaalne täpsus ei kaalu üles möödapääsmatult kohmakaid keelendeid. Neid kaalutlusi arvestades tundubki *valitsustumine* ehk kõige selgema ja kõnekama tõlkevariandina.

Kirjandus

B a r t h e s, Roland 2004. *Mütoloogiad*. Tlk Mirjam Lepikult, Ott Ojamaa. Tallinn: Varrak

D e a n, Mitchell 1999. *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London: Thousand Oaks; New Delhi: Sage Publications

F o u c a u l t, Michel 2007. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977–78*. Transl. Graham Burchell. M. Senellart (ed.). New York: Palgrave

F o u c a u l t, Michel 2008. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–79*. Transl. Graham Burchell. M. Senellart (ed.). New York: Palgrave

F o u c a u l t, Michel 2011 [1982]. Subjekt ja võim. Tlk Triinu Pakk. — *Teadmine, võim, subjekt: Valik räägitust ja kirjutatust*. Koost. M. Tamm. (Avatud Eesti raamat.) Tallinn: Varrak, lk 277–309

F o u c a u l t a n d P o l i t i c a l Reason: Liberalism, Neo-Liberalism and Rationalities of Government. 1996. A. Barry, Th. Osborne, N. Rose (eds.). London: UCL Press

G o v e r n m e n t a l i t y: Current Issues and Future Challenges. 2010. U. Bröckling, S. Krasmann, Th. Lemke (eds.). London: Routledge

H a n d b o o k on Governmentality. 2023. W. Walters, M. Tazzioli (eds.). Elgar

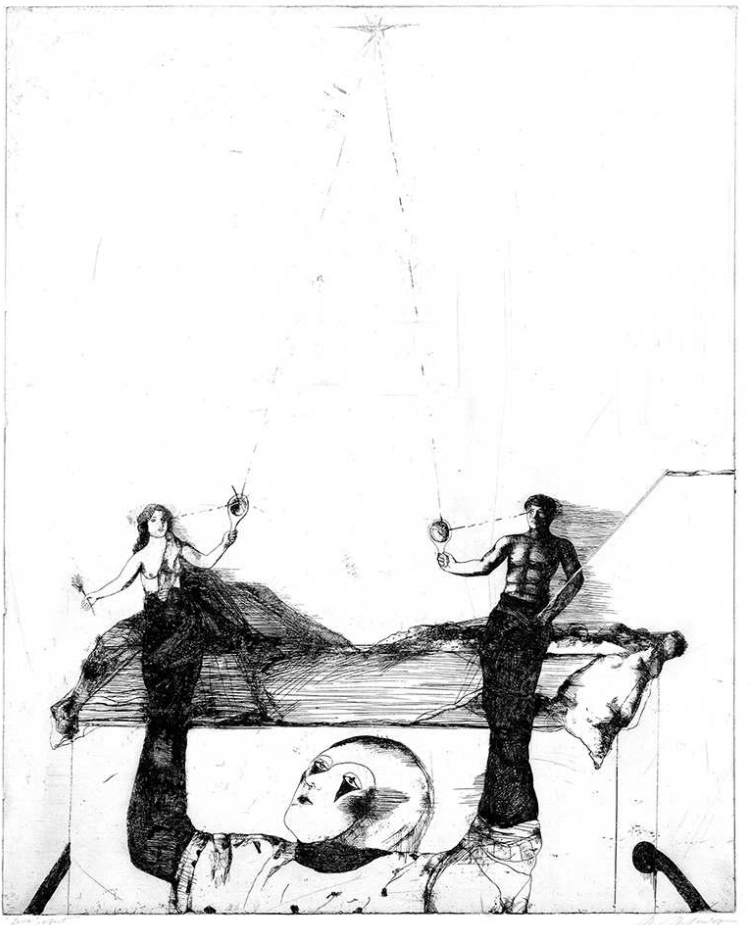
L e m k e, Thomas 1997. *Eine Kritik der politischen Vernunft — Foucaults Analyse der modernen Gouvernementalität*. Berlin und Hamburg: Argument Verlag

L e m k e, Thomas 2019. *Foucault's Analysis of Modern Governmentality: A Critique of Political Reason*. Transl. Erik Butler. London: Verso

L o c k e, John 2007 [1689]. *Teine traktaat valitsemisest: Essee tsiviilvalitsuse tegelikust algusest, ulatusest ja eesmärgist*. Tlk Alar Kilp. Tallinn: Kultuurileht

R o s e, Nikolas, Pat O ' M a l l e y, Mariana V a l v e r d e 2006. Governmentality. — *Annual Review of Law and Social Science*, Vol. 2, pp. 83–104

T h e F o u c a u l t E f f e c t: Studies in Governmentality. 1991. G. Burchell, C. Gordon, P. Miller (eds.). Chicago: University of Chicago Press

MARJU MUTSU. Lava (ofort, 1977)

DIALOOGID KOSMILISE VÕRGUSTIKU KUDUMISEST

Jaan Einasto,
Gert Hütsi,
István Szapudi,
Peeter Tenjes

Tõlkinud Jaan Einasto

KORRELATSIOONIFUNKTSIOON

RHEA: Galaktikate kaardistamisel on tõenäosus leida väikesest ruumalast galaktika võrdeline galaktikate tihedusega. Kui me asume galaktikast kaugusel r, siis määrab teise galaktika leidmise tõenäosuse tegur, mida nimetatakse korrelatsioonifunktsiooniks.

ARIEL: Nagu see paar meie kursusel — nad teevad kõike koos. Kui näed üht, näed tõenäoliselt ka teist. Nad on korreleeritud.

RHEA: Ja kas nad meeldivad sulle?

ARIEL: Ma olen nendega antikorreleeritud.

RHEA: Antikorreleeritud kõlab natuke õelalt.

ARIEL: Lahkus on otsekui lõplik olekumasin. Ausalt öeldes olen ma veidi häiritud, et nad on alati kahekesi ega tee teistest väljagi. Ilmselt olin ma alguses nende suhtes sõbralikum,

Algus eelmises numbris.

aga pärast mõningaid kohtumisi tekkisid mul teatud mälestused. Ma pigem väldiksin neid väljaspool tunde.

RHEA: Olgu... Aga mõnikord olete kõik ikkagi klassis koos sõltumata teie kaksikpunkti interaktsioonidest. Selline keerukus tuleb mittegaussilikkusest. Näiteks on kogu klass ühte punti koondunud — nagu galaktikad parvedes. See väline potentsiaaliauk kirjutab üle kõik paaridevahelised meeldimised ja mittemeeldimised ning tekitab mittelineaarsed N-punkti interaktsioonid.

ARIEL: Saan täiesti aru. Korrelatsioonifunktsioonid on vaistlikult mõistetavad, aga võnkespektri puhul ma sama lugu rääkida ei oskaks. Kas need on siis sisuliselt samad asjad?

RHEA: Fourier' moodid[81] on lihtsalt andmete lineaarne teisendus ja võnkespekter on nende moodide korrelatsioonifunktsioon. Seega on nad tõesti samad asjad.

CALLISTUS: Aga kui neid lähemalt vaadata, siis on nad erinevad. Nad pakivad infot erinevalt. Võnkespekter on korrelatsioonifunktsiooni Fourier' teisendus.[82] Mõelge näiteks Diraci delta[83] impulsile — terav tipp reaalses ruumis. Fourier' ruumis vastab sellele tasalaine[84] ehk info hajub laiali. Ja vahel pole see üldse see, mida me tahame.

ARIEL: Selge. Sellepärast olekski mul raske oma kursuse "korrelatsioone" Fourier' ruumis mõtestada: klassis oleme ju

[81]Fourier' moodid — lainete individuaalsed ehituskivid, millest moodustuvad keerulised perioodilised signaalid või ruumilised lainemustrid. Iga üksik mood esindab kindlat sagedust või ruumilist lainearvu. Nimetatud Prantsuse matemaatiku ja füüsiku Jean Baptiste Joseph Fourier' (1768–1830) järgi.

[82]Või täpsemalt öeldes, Hankeli teisendus tasapinnalises ruumis ja Legendre'i polünoomi teisendus taevas. *Aut*.

[83]Diraci deltafunktsioon — Inglise füüsiku Paul Diraci (1902–1984) kasutuselevõetud üldistatud funktsioon või jaotus. Diraci deltafunktsioon võrdub kõikjal nulliga, välja arvatud argumendi 0 korral, kus ta väärtus on lõpmatus.

[84]Tasalaine — välja või laine erijuht, mille korral füüsikalise suuruse väärtused on normaalvektoriga määratud tasandil igal hetkel võrdsed.

ruumiliselt väga lokaliseeritud, aga Fourier' ruumis kaoks see lokaliseeritus ära.

CALLISTUS: Kuna me astronoomias teeme mõõtmisi reaalses ruumis...

RHEA: Endise raadioastronoomina jään siinkohal eriarvamusele.

CALLISTUS: Tunnistan oma viga. Aga enamik optiliste teleskoopidega tehtud astronoomilisi mõõtmisi kaardistab ikkagi objekte reaalses ruumis — tähti, galaktikaid, kvasareid. See tähendab, et info on ruumis lokaliseeritud ja korrelatsioonifunktsioonidega on mugavam töötada. Peale selle ilmnevad kõik vaatluste süsteemsed iseärasused — näiteks heledate tähtede ümber tehtud väljalõiked, sakilised servad või Linnuteega seotud parandused — just reaalses ruumis. Seega on neid efekte korrelatsioonifunktsiooni puhul lihtsam parandada.

RHEA: Jah, see peab paika. Vaatluslikke keerukusi on tõesti lihtsam mõista ja arvesse võtta reaalses ruumis. Teooria seevastu elab Fourier' ruumis, mis on ka mugavalt korreleerumatu. On olemas meetodeid, mis ühendavad mõlema lähenemisviisi tugevad küljed; näiteks saab korrelatsioonifunktsiooni mõõtmistulemuste järgi hinnata võnkespektrit, kasutades SpICE'i tarkvara (Szapudi jt 2001). Minu jaoks tähendab see, et lõppkokkuvõttes on need mis tahes praktilisi eesmärke silmas pidades samaväärsed.

CALLISTUS: Praktilise kasutuse ja tõlgendamise lihtsuse mõttes on nad siiski erinevad.

ARIEL: Te vaidlete liiga viisakalt. Sellest ei saa mingit TikToki materjali. Tahaksin näha natuke kirglikumat antikorrelatsiooni.

CALLISTUS: Ei, kell on juba hiline — aeg on minna pubisse kolleegidega korreleeruma.

RHEA: Olen täiesti nõus.

ARIEL: Kas ka mina võin teiega korreleeruda?

CALLISTUS: Kas te olete 21 aastat täis? Muidugi olete. Lähme!

KOSMILISE VÕRGUSTIKU FRAKTAALOMADUSED

ARIEL: Okei. Käisin nädalavahetusel kosmoloogiakonverentsil. Kõik sujus, kuni keegi mainis fraktaale. Oi-oi-oi.

RHEA: Jah, see *f*-sõna.

CALLISTUS: Vastuseis sellele teemale on mulle siiani mõistatus.

ARIEL: Ma ei saanud arugi, et see nii hull on.

RHEA: Universum ei ole ju matemaatiline fraktaal.

CALLISTUS: Keegi ei väidagi seda… enam.

ARIEL: Me nägime, et aju ja galaktikate võimsusspektrid on keerukamad kui lihtne astmeseadus.

CALLISTUS: Matemaatiline fraktaal on lihtsalt objekt, mis näeb igal skaalal välja ühesugune.

ARIEL: Universum näeb Päikesesüsteemi skaalal kindlasti teistsugune välja kui galaktilisel või intergalaktilisel skaalal.

CALLISTUS: Me oleme näinud, et fraktaale on looduses kõikjal: rannajooned, pilved, puud ja isegi mõned inimkoed, näiteks kopsud. Aga matemaatilisi fraktaale looduses ei eksisteeri. Need on alati ainult lähendused, kehtivad alumise ja ülemise äralõike vahel. Skaalainvariantsus kehtib vaid nende piiride sees.

RHEA: Maht kasvab astmeliselt ja see aste on väiksem kui taeva või ruumi kaks või kolm mõõdet.

CALLISTUS: Fraktaalne geomeetria annab universumi olemusest päris hea pildi. See tuleneb algtingimuste ja gravitatsiooni skaalainvariantsusest. Aga siin on mõned olulised agad. Homogeensusskaala ulatuses — mõnisada megaparsekit — on universumit parem kirjeldada ühtlase mudeliga kui lõputult areneva fraktaalina. Ja kui fraktaalsus tuleb gravitatsioonist, siis väikeses skaalas see kindlasti laguneb või muutub, sest seal saavutab ülekaalu kurikuulus "gastrofüüsika".[85]

[85] Kanada astrofüüsiku ja kosmoloogi Dick Bondi (snd 1950) loodud sõna, mis kirjeldab gaasi ja tumeaine keerukat vastastikmõju galaktikate tekkes. *Aut*.

RHEA: Universum on fraktaalne mõistliku skaalavahemiku ulatuses, kus astmeseadus annab korrelatsioonifunktsioonile hea lähenduse. Sellega ma suudan leppida.

ARIEL: Miks siis see *f*-sõna nii hirmutav on?

CALLISTUS: Omal ajal viisid mõned teadlased fraktaalteooria äärmusse, väites, et me ei saa kunagi mõõta galaktikakataloogi keskmist tihedust ja leiame alati sirgjoonelise, astmeseadusele vastava korrelatsioonifunktsiooni. Selline teooria on vastuolus üldrelatiivsusega ja Friedmanni võrrandiga.[86] Niipea kui galaktikavalimid ulatusid üle gigaparseki, lükati puhas fraktaalne geomeetria selgelt tagasi.

RHEA: Mingil moel on sõnast "fraktaal" saanud äärmusliku versiooni sünonüüm. Puhas matemaatiline fraktaal, mida looduses eksisteerida ei saa.

ARIEL: Sa ütled, et kosmoloogia leiutas tühistamiskultuuri enne, kui see üldse olemas oli.

CALLISTUS: See kultuur on igivana. *Cultura deleticia*.

ARIEL: Päriselt?

RHEA: Sa lihtsalt tõlkisid selle ladina keelde.

CALLISTUS: *Quidquid latine dictum sit, altum videtur*.[87]

KOSMILISE TIHEDUSVÄLJA KUJU

CALLISTUS: Ariel, jaotuse *keskmine* on. . .[88]

RHEA: Ta *mõtleb* sind proovile panna.

ARIEL: *Keskmise* testimine? See oleks küll *keskmiselt* alatu.

CALLISTUS: See tähendab hoopis midagi muud.

RHEA: Nad *mõtlevad* seda heas mõttes.

CALLISTUS: Mina *mõtlen* teile hea hinde panna, aga te peate mu küsimustele vastama. Alustame algusest: mis on jaotus?

[86] Friedmanni võrrandi kohta vt märkus 44.

[87] Lad "Ladina keeles öelduna kõlab iga asi sügavmõtteliselt."

[88] Selle lõigu võlu originaalis on mäng sõnaga *mean*, mis inglise keeles on nii "keskmine", "alatu", "tähendama" kui ka "mõtlema, kavatsema". *Tlk*.

RHEA: Vaatame näiteks galaktikate tihedusvälja.

ARIEL: Kui ma jagan välja piksliteks, loen igas pikslis galaktikad kokku ja võtan nende arvu keskmise — see ongi keskmine. Teisalt, kui ma teen kõigist neist loenditest histogrammi,[89] siis on see jaotus. Selle jaotuse esimene moment[90] on seesama keskmine mis enne. Füüsiliselt tähendab see lihtsalt galaktikate keskmist arvu. Võiks öelda ka "tüüpiline arv".

CALLISTUS: Kui uurime galaktikate tihedusvälja, siis vaatleme tavaliselt kõikumisi — seega on keskmine null.

RHEA: Ma olen sinu "tüüpilise" mõttega veidi rahulolematu. See kehtib ainult siis, kui jaotus on tugevalt tipu ümber koondunud.

ARIEL: Tõepoolest, kui jaotuse dispersioon on suur, saame väärtusi, mis erinevad keskmisest. Hinnang dispersioonile *sigma* tuleb jaotuse teisest momendist. See vastab histogrammi laiusele. Gaussi jaotuse puhul leiaksime väärtusi ühe *sigma* ulatuses umbes 68% juhtudel.

Rhea kallutab pead.

RHEA: Kosmiline võrgustik on aga tugevalt mittegaussilik. Seega on see...

ARIEL: ... viltune.

CALLISTUS: Ja mida see viltusus siis tähendab?

ARIEL: See arvutatakse jaotuse kolmanda momendi järgi.

CALLISTUS: *Omne trium perfectum*.[91] Minu lemmikmoment.

ARIEL: Sümmeetrilise jaotuse korral on kolmas moment null: üle ja alla keskmise jäävad väärtused tühistavad üksteist. Seega näitab selle olemasolu asümmeetriat.

CALLISTUS: Miks on kosmoloogiline jaotus siis asümmeetriline?

---

[89] S.t tulpdiagrammi.

[90] Momendid on siin arvulised näitajad, mis iseloomustavad juhusliku suuruse jaotuse kuju, asukohta ja omadusi (nt keskväärtus, hajuvus, asümmeetria, järsakus).

[91] Lad "Kõik, mis tuleb kolmekaupa, on täiuslik." *Tlk*.

ARIEL: Gravitatsioon.

RHEA: See oli küll napp vastus.

ARIEL: Rikkad saavad rikkamaks, vaesed vaesemaks. Nagu kapitalismis. Ja et teie järgmist küsimust ennetada: *kurtosis* on neljas moment. Mul pole aimugi, mida see tähendab, sest iga allikas räägib ise juttu.

RHEA: *Kurtosis* tuleb kreeka keelest ja tähendab punnisust või kumerust.

CALLISTUS: Levinud eksiarvamus on, et *kurtosis* tähendab lamedust. Aga mis juhtub siis, kui lisame jaotuse keskele lõpmata kõrge ja lõpmata kitsa tipu?

ARIEL: See ei annaks ühelegi momendile midagi juurde, ka mitte *kurtosis*'ele. Kui see pole lamedus, siis mis see on?

CALLISTUS: See räägib meile sabade mõjust: *kurtosis* on väga tundlik jaotuse sabade suhtes. Me kasutame seda seepärast, et kosmiline võrgustik on asümmeetriline ja pika sabaga.

RHEA: See on peaaegu lognormaalne.[92]

ARIEL: Nagu ühiskonna sissetulekute jaotus. Kas me läheme nüüd *kurtosis*'est veel kõrgemale?

RHEA: Vahel vaadatakse ka viiendat, kuuendat või isegi kõrgemaid momente.

CALLISTUS: Mõned nimetavad neid *superviltususeks* ja *superkumeruseks*, aga see pole eriti levinud terminoloogia.

RHEA: Kui meil on vaja momente, mis oleksid kõrgemad kui neljas, siis võib sama hästi kasutada lokaalset mittelineaarset teisendust, näiteks logaritmilist kujutust (Neyrinck jt 2009) — et jaotus ligikaudselt gaussilikuks muuta.

ARIEL: Seega on *viltusus* ja *kumerus* mõttekad nõrgalt mittelineaarses, s.t vähese häirituse režiimis, aga tugevalt mitte-

[92]Lognormaalne jaotus on pidev tõenäosuste jaotus, kus juhusliku muutuja logaritm järgib normaaljaotust.

lineaarses olukorras on kasulikumad muud, mitte häiritusteooria[93] meetodid.

Callistus vaatab kella.

CALLISTUS: Ma ei taha teiega vaielda ega kõlada viltuselt või kumeralt, aga mul algab loeng.

Callistus lahkub.

ARIEL: Kas ma sain läbi?

RHEA: Suure tõenäosusega. Kas sa seletaksid mulle, mis vahe on matemaatilisel ja kosmoloogilisel viltususel ja kumerusel?

ARIEL: See on lihtne. Matemaatikas jagame n-nda momendi dispersiooni n-nda astmega. Kosmoloogias kasutame häiritusteooriast tulenevat skaleerimist ja jagajaks on dispersioon astmes $2n - 2$.

RHEA: Kui sa mulle ka ära seletad, miks see nii on, siis garanteerin sulle vaheeksamil hinde A+.

ARIEL: Häiritusteooria juhtivas järgus käsitleme mittelineaarset kõikumist δ algse lineaarse Gaussi δ_L funktsioonina ja loeme, mitmenda astmega δ_L-i liikmed esinevad. *Viltusus* on kolmas moment, mis lineaarse järgu puhul on null, sest Gaussi jaotuse sümmeetria tühistab kõik kolmanda astme liikmed. Juhtiv järk tuleb sellest, kui üks kolmest lõplikust δ-st arendatakse teise järguni; kokku annab see δ_L-i neljanda astme. Seega on loogiline jagada neljanda astme *sigma*'ga, et dispersioon välja skaleerida. *Kumerusel* on üks σ^2 rohkem ja sama muster jätkub kõrgemate momentide puhul.

Rhea naeratab.

RHEA: Callistus on kuulus selle poolest, et ei anna kellelegi A+. Aga ma arvan, et seekord teeb ta erandi.

ARIEL: Võib-olla siis, kui sa küsid talt seda ladina keeles.

[93] Häiritusteooria hõlmab meetodeid, mis võimaldavad leida ülesande ligikaudse lahenduse, alustades sellega seotud, kuid lihtsama ülesande täpsest lahendusest ja tehes järk-järgult väikseid muudatusi.

ARIEL: Miks on nii paljud jaotused looduses lognormaali lähedal? Isegi sissetulekute jaotus USAs — kuigi see on loodusest üsna kaugel.

RHEA: Põhjuseks on Gibrat' seadus[94] — keskpiirteoreemi[95] multiplikatiivne versioon.

CALLISTUS: Lognormaalse suuruse logaritm on Gaussi jaotus. Seega kehtib keskpiirteoreem logaritmi kohta.

ARIEL: Logaritmide summa vastab algsete arvude korrutisele. Nii nagu sõltumatute jaotuste summa kipub Gaussi poole (*teatud matemaatiliste tingimuste korral*), nõnda kipub sõltumatute protsesside korrutis lognormaali poole.

RHEA: See ongi Gibrat' seadus. Inimesed väidavad, et haridus, anne, perekondlik taust, olemasolev varandus ja elukoht mõjutavad sissetulekut kõik multiplikatiivselt — ja see seletaks, miks sissetulekute jaotus on lognormaali lähedal.

ARIEL: Aga need tegurid pole ju sõltumatud. Kui sa tuled jõukamast perest, saad tõenäoliselt parema hariduse mainekamas ülikoolis ja elad ihaldusväärsemas kohas.

CALLISTUS: Tegelik sissetulekute jaotus polegi päris lognormaalne. Saba sobitub küll hästi, aga kahjuks on vaeseid inimesi rohkem, kui lognormaal ennustab. Sageli modelleeritakse jaotust lognormaali sugulasega — Pareto jaotusega.[96]

ARIEL: Ma pakun, et korrelatsioonid on just väiksemate sissetulekute juures olulisemad: vaesusest on raskem välja mur-

[94] Nimetatud Prantsuse inseneri Robert Gibrat' (1904–1980) järgi.

[95] Keskpiirteoreem ehk tsentraalne piirteoreem — statistiline reegel, mille kohaselt piisavalt suure valimi korral järgib valimi keskmine alati normaaljaotust hoolimata sellest, milline on andmete algne jaotus.

[96] Pareto jaotus — empiiriline tõenäosusjaotus, mis muu hulgas iseloomustab paljusid sotsiaal-majanduslikke nähtusi; üks nn Pareto printsiibi ehk 80 : 20-reegli väljendusviise (nt 80% rikkustest kuulub 20%-le inimestest). Nimetatud Itaalia majandusteadlase ja sotsioloogi Vilfredo Pareto (1848–1923) järgi.

da, sest vaesus käib käsikäes teiste sissetulekut piiravate teguritega. Aga mis on need sõltumatud tegurid kosmilises tihedusväljas, mis viivad selle lognormaalse jaotuseni?

CALLISTUS: Suurt saba on kvalitatiivselt lihtne mõista. Tihedus võib olla väga suur, aga alla nulli ta minna ei saa.

ARIEL: Nagu sissetulek: võid olla miljardär, aga alla nulli sa teenida ei saa.

RHEA: Sul võib küll olla laen, mille tagasimakse ületab sissetuleku, aga see on haruldane.

ARIEL: Ole nagu kosmiline tühik ja kuuluta välja pankrot.

CALLISTUS: Kui mõõdame tihedusvälja fluktuatsioone nii, et keskmine on null, siis kõige väiksem võimalik väärtus on -1. Samal ajal võivad suured tihedused tõusta kuni umbes 200-ni. Sfäärilise kollapsi virialiseerumine[97] seab sellele ülemise piiri. Ja muidugi on olemas ka absoluutne piir, mis vastab mustade aukude Schwarzschildi raadiusele.[98]

ARIEL: Oeh. 200 on ikka pööraselt suur võrreldes miinus ühega. Ma saan aru, miks logaritmiline teisendus neid erinevusi tasandab. Aga ma ei näe endiselt, kuidas Gibrat' seadus siia sobitub.

RHEA: Kosmoloogilise tihedusvälja lognormaalsus ei tulene mitte paljudest sõltumatutest teguritest, nagu sissetulekute puhul, vaid hoopis füüsikast — täpsemalt pidevuse võrrandist. Selle võib kirjutada kujul, kus logaritmilise tiheduse ajatuletis võrdub kiirusvälja (negatiivse) divergentsiga (Coles, Jones 1991). Kuna algsed kiirused on Gaussi

[97] Virialiseerumine on astrofüüsikas ja kosmoloogias protsess, mille käigus aineosakesed (näiteks tähed, gaas või tumeaine) jõuavad vastastikuse gravitatsiooni mõjul stabiilse dünaamilise tasakaaluni. Selles olekus on süsteemi kineetiline ja potentsiaalne energia omavahel püsivas tasakaalus.

[98] Schwarzschildi raadius — mittepöörleva musta augu sündmuste horisondi raadius. Selle piirini surutud aine muutub mustaks auguks, kust isegi valgus ei pääse enam välja. Nimetatud Saksa füüsiku ja astronoomi Karl Schwarzschildi (1873–1916) järgi.

jaotusega, muutub logaritmiline tihedusväli samuti Gaussi jaotuse sarnaseks.

ARIEL: Nii et tiheduste lognormaalne jaotus tuleneb sellest. Väga elegantne.

CALLISTUS: Muidugi on lognormaalne jaotus vaid ligikaudne. See on sageli üsna täpne projitseeritud 2D-jaotuse puhul, kuid 3D-jaotus on veelgi jämedama sabaga. Seda kirjeldab hästi üldistatud äärmusväärtuste jaotus (Repp, Szapudi 2018).

RHEA: Naiivselt võiks arvata, et pikslis domineerivad kõige äärmuslikumad kõikumised ja määravad selle lõpliku väärtuse. Aga kui pikslisisesed tihedused oleksid sõltumatud, annaks keskpiirteoreem ikkagi normaaljaotuse.

ARIEL: Aga pikslisisesed tihedused on ju tugevalt korreleeritud!

CALLISTUS: On näidatud, et korreleeritud muutujate summad annavad sageli äärmusväärtuste jaotusi isegi siis, kui algsed protsessid ise pole äärmuslikud (Bertin, Clusel 2006).

ARIEL: Järjekordne näide sellest, kuidas täiesti erinevad füüsikalised protsessid võivad kujundada ühesuguseid jaotusi.

BIAS KOSMOLOOGIAS

RHEA: Ikka see *bias*, *bias*... nii laetud sõna.

ARIEL: Ausalt öeldes olen ma sellest päris segaduses. See võib tähendada nii paljusid asju.

CALLISTUS: Sõltub kontekstist. Argikeeles tähendab *bias* sageli eelarvamust või kallutatust kellegi või mingi rühma suhtes. Näiteks mina olen teie kahe suhtes meeldivalt kallutatud.

RHEA: Ma loodan seda. Statistikas tähendab *bias* aga moonutust. Meil võib olla mingi hinnang keskmisele. Statistiline viga võib küll väheneda $1/\sqrt{N}$ võrra, aga ükskõik kui palju mõõtmisi me teeme, ikka võime natuke mööda panna. See jääkmoonutus ongi statistiline *bias*.

CALLISTUS: Kosmoloogia ruumilises statistikas kasutame mõistet *bias* veel ühes tähenduses. Meie inflatsioonilised

kooskõlamudelid piiravad aine fluktuatsioone;[99] peamiselt käib see tumeaine kohta, millele lisandub väike barüonkomponent. Aga tavaliselt me näeme galaktikatest tulevat tähevalgust.[100] Lihtsaimates teooriates oleks galaktikate arv võrdeline tumeaine hulgaga.

RHEA: Naljakas on fakt, et see *bias*'i tähendus tuleb varajastest müramõõtmistest telefonivõrkudes. Kui võimendus on b, siis müra võimsus kasvab b^2 võrra. Samamoodi võib galaktikate tiheduskõikumist vaadelda kui tumeaine kõikumise võimendatud versiooni. Kui galaktikate ületihedus[101] on b korda tumeaine ületihedus, siis võimsusspekter suureneb b^2 võrra. Ideaalmaailmas oleks $b = 1$ ja me ütleksime, et galaktikate jaotus järgib tumeaine oma.

ARIEL: See tundub üsna lihtsustatud teooria; me oleksime uskumatult õnnelikud, kui galaktikate ületihedus oleks lihtsalt võrdne tumeaine omaga. Mul on halb eelaimus, et tegelikkus on hullem.

CALLISTUS: Kas tahate kõigepealt häid või halbu uudiseid?

ARIEL: Mina tahan alati alustada headest uudistest!

CALLISTUS: Hea uudis on see, et kui eeldada lineaarset moonutust — s.t kui galaktikate ületihedus on lihtsalt võrdeline tumeaine ületihedusega —, siis gravitatsiooniline areng viib moonutuse aja jooksul väärtuse $b = 1$ poole (Tegmark, Peebles 1998).

ARIEL: Oi-oi. Te ütlesite lineaarne. See tähendab, et kuskil on lõks...

[99] S.t aine mingi omaduse ajutist ja korrapäratut kõikumist keskväärtuse ümber. Kosmoloogias mõistetakse selle all algse aine tiheduse väikesi erinevusi varajases universumis.

[100] S.t nähtav valgus annab meile teavet nähtamatu tumeaine paiknemise kohta.

[101] Ületihedus on seisund, kus (tume)aine hulk on mingis ruumiosas keskmisest suurem. Galaktikad ja galaktikaparved tekkisid universumi alguses just ületihedates piirkondades, kuhu gravitatsiooni mõjul koondus üha rohkem ainet.

RHEA: Halb uudis on mittelineaarne lokaalne moonutus. See tähendab, et galaktikate ületihedusväli on mittelineaarne funktsioon galaktikate tihedusest.

CALLISTUS: Me võime seda modelleerida mingi konkreetse mittelineaarse funktsiooniga, näiteks eksponendiga, või arendada Taylori ritta[102] ja defineerida *bias*'i kordajad $b_1, b_2, \ldots$

ARIEL: Ja ma järeldan, et mittelokaalne *bias* tähendab seda, et galaktikate tihedus ühes punktis sõltub ka tihedusest mõnes teises punktis. Kas on veel häid uudiseid?

CALLISTUS: Kahjuks on veel halbu uudiseid. Galaktikate arv ühes ruumielemendis ei ole kunagi täpselt määratud tumeaine tihedusega — ei lokaalselt ega mittelokaalselt. Galaktikate teke on juhuslik protsess. Lihtsaim selline mudel on Poissoni protsess,[103] kus tumeaine tihedus määrab Poissoni jaotuse keskmise.

RHEA: Sellisel juhul tekib Poissoni *bias* dispersioonis, mis on pöördvõrdeline keskmise galaktikate arvuga $1/N_g$. Järgmine lihtne eeldus on, et kõik suured halod sisaldavad üht keskset galaktikat, samal ajal kui halode äärealadel moodustuvad galaktikad Poissoni protsessi tulemusena. See lihtne idee seletab, miks tegelikes andmetes on hajuvus mõnikord väiksem kui Poissoni oma.

CALLISTUS: Veidi kõrgemal tasemel on semianalüütilised mudelid ehk SAMid, mis võtavad arvesse halodes moodustuvate galaktikate ühinemiste ajalugu.

---

[102] Taylori rida on funktsiooni esitus etteantud punkti ümbruses astmereana, mille kordajateks on funktsiooni tuletised selles punktis. Nimetatud Inglise matemaatiku ja kohtuadvokaadi Brook Taylori (1685–1731) järgi, kes selle 1715. a välja töötas.

[103] Poissoni protsess koosneb juhuslikest sündmustest, mille arv teatud ajavahemikus järgib Poissoni jaotust ehk jaotust, mis kirjeldab kindla arvu sündmuste toimumise tõenäosust kindlas ajavahemikus või ruumipiirkonnas, kui sündmused toimuvad teadaoleva vahega ja sõltumatult eelmise sündmuse toimumisest. Nimetatud Prantsuse matemaatiku, inseneri ja füüsiku, parun Siméon Poissoni (1781–1840) järgi.

ARIEL: Ma pakun, et järgmine ja ilmselt kõrgeim tase oleks hüdrodünaamiliste simulatsioonide analüüsimine, mis jäljendaksid galaktikate teket, sisaldades lahutusvõimest väiksemate skaalade füüsikat, nagu kiirgusülekanne ning supernoovade[104] ja mustade aukude tagasiside.

RHEA: Täielikkuse mõttes tuleb mainida, et on olemas ka Lagrange'i *bias*, mis kirjeldab seda, kuidas galaktika algne ümbruskond mõjutab tema kujunemist, ning Laplace'i *bias*,[105] mis arvestab loodeväljade[106] mõju.

CALLISTUS: Mõnikord annab lihtne füüsika kõige parema pildi. Võime mõelda ainejaotusest nii, et osa sellest — mingi murd F_c — on kuhjunud nagu galaktikad ja ülejäänu on jaotunud ühtlasemalt. Siis on *bias* lihtsalt selle kuhjunud osa pöördväärtus — $1/F_c$.

ARIEL: Millist teooriat ma siis kasutama peaksin?

CALLISTUS: See sõltub teie eesmärkidest ja andmete täpsusest.

RHEA: Pea meeles: ühe inimese *bias* on teise inimese galaktikate tekke teooria. Loodus on galaktikate skaalal keeruline ja mittelineaarne.

CALLISTUS: On veel üks väga elegantne idee — Isingi[107] *bias* (Repp, Szapudi 2019). Võime sellest järgmine kord rääkida. Lühidalt: mõelge oma alamhalodele — igaüks kas

[104] Supernoova on oma arengu lõppjärku jõudnud täht, mis plahvatuse tagajärjel muutub neutrontäheks või mustaks auguks; plahvatuse energiahulk on võrreldav Päikese poolt kogu tema eluea jooksul kiiratava energia hulgaga. Viimase tuhande aasta jooksul on meie galaktikas vaadeldud kolme palja silmaga nähtavat supernoovat, viimati 1604. a.

[105] Vastavalt Itaalia-Prantsuse matemaatiku, mehaanikateoreetiku ja astronoomi Joseph-Louis Lagrange'i (1736–1813) ning Prantsuse matemaatiku, astronoomi ja füüsiku Pierre-Simon Laplace'i (1749–1827) järgi.

[106] Loodeväljad — gravitatsioonijõudude erinevused ruumis, mis venitavad ja suruvad kokku ainet galaktikatevahelises ruumis ja määravad galaktikaparvedest, -filamentidest ja -lehtedest ning tühikutest (tühimikest) koosneva kosmilise võrgustiku kujunemise.

[107] Ernst Ising (1900–1998), Saksa füüsik.

sisaldab mingi kindla tõenäosusega galaktikat või ei sisalda.

ARIEL: Kas see küsimus tuleb ka eksamil?

CALLISTUS: Kosmoloogid on kõigi nende ideede väljamõtlemisel tõesti vähe tähelepanu pööranud sellele, millist kaudset kahju tekitavad need doktorantidele, kes valmistuvad lõpueksamiteks.

RHEA: Kõike seda teeb sulle loodus ise, mitte kosmoloogid.

ARIEL: Selge. Kuuldud ja mõistetud.

FÜÜSIKALISED KONSTANDID

RHEA: See kala ja friikate lugu tundub kuidagi kahtlane.[108]

ARIEL: Nojah. Thirteen[109] oli kunagi imeline koht. Küll täielik urgas, aga nende toit. . .

RHEA: Kolmteist oli mu õnnenumber. Siiamaani. Midagi on muutunud.

CALLISTUS: *Panta rhei*.[110] Sinu lemmikrestoran on lihtsalt oma sisemisi parameetreid muutnud ja sa avastasid selle empiiriliselt. *Sic vita est*.[111]

RHEA: *Amicus meus*,[112] su mitmekeelne tarkus on sügav nagu alati. Peaaegu Facebooki-kõlblik, kui vaid keegi seda mõistaks. Aga see ei kahanda mu pettumust selle üle, et meil oli lihtsalt kohutav, vastik lõuna.

CALLISTUS: *Te video*.[113] Elad üle.

---

[108] Ingl *fish* — "kala", *fishy* — "kahtlane, kahtlustäratav, mäda". *Tlk*.

[109] Ingl "kolmteist".

[110] Kr "kõik voolab" (Herakleitos). *Tlk*.

[111] Lad "selline on elu". *Tlk*.

[112] Lad "mu sõber". *Tlk*.

[113] Lad "ma näen sind". *Tlk*.

ARIEL: *I will survive*.[114] Ja see on film,[115] mitte video. Aga ikkagi kurb, et selles universumis pole enam miski püsiv.

CALLISTUS: Hm. Universum ei ole restoran.

RHEA: Oota nüüd, kas sa välistad võimaluse, et näiteks füüsikalised konstandid võivad muutuda?

ARIEL: Füüsikaseaduste muutumine ajas ja ruumis? Mulle see meeldib. Lõppude lõpuks — *panta rhei*.

CALLISTUS: Occami järgi oleks kõige lihtsam eeldus, et füüsikaseadused annavad meie kosmoloogiale püsiva raamistiku.

RHEA: Kas ma tajun siin teoreetiku soovmõtlemist?

CALLISTUS: Võib olla. Me oleksime heas seltskonnas, kui mõtleksime muutuvatele füüsikalistele konstantidele. Dicke[116] ja hiljem Dirac oletasid, et gravitatsioonikonstant võib ajas muutuda. Nende idee sai tõuke Weyli,[117] Eddingtoni[118] ja teiste varasematest tähelepanekutest — "suurte arvude kokkusattumustest". Elektroni massi ja tema gravitatsioo-

[114] Ingl "Elan üle".

[115] 2023. a dokumentaalfilm USA diskolauljast Gloria Gaynorist, kelle samanimeline laul 1978. aastast saavutas ülemaailmse tuntuse.

[116] Robert H. Dicke (1916–1997), USA füüsik, kosmoloog ja astronoom, Princetoni ülikooli professor; sõnastas 1969. a tasasusprobleemi (vt märkus 35).

[117] Hermann Weyl (1885–1955), Saksa matemaatik, füüsikateoreetik, loogik ja filosoof, üks 20. sajandi mõjukamaid matemaatikuid ja viimaseid universaale. Oli 1904–1908 Göttingeni ülikoolis õppides David Hilberti õpilane ja 1913–1930 Zürichi Tehnikakõrgkoolis professorina töötades lühikest aega Albert Einsteini kolleeg. Toetas ühena esimestest Einsteini üldrelatiivsusteooriat ja juurdles võimaluste üle ühendada see elektromagnetismi seadustega.

[118] Sir Arthur Eddington (1882–1944), Inglise astrofüüsik ja matemaatik, jõudis teoreetiliste arutluskäikude varal esimesena tõeste arusaamadeni tähtede sisemuses toimuvatest protsessidest (tuumasünteesist kui tähtede energiaallikast). Esimese maailmasõja aastatel tutvustas ja selgitas Kuningliku Astronoomiaseltsi sekretärina esimesena ingliskeelsele maailmale üldrelatiivsusteooriat.

nilise omaenergia suhe[119] on sama suur kui universumi mõõt elektroni raadiustes.

RHEA: Ühest universumi servast teiseni ulatuva rea moodustamiseks oleks vaja ligikaudu 10^{40} elektroni. See on tohutult suur arv. Aga noh, see oli enne, kui me teada saime, et vaakumienergia tihedus on umbes 10^{120} korda suurem kui selle loomulik väärtus kvantväljateoorias.[120]

ARIEL: Ma ei näe, kuidas need suured arvud peaksid ajendama meid füüsikaseadusi muutma.

CALLISTUS: Gravitatsioon on umbes 10^{40} korda nõrgem kui elektromagnetiline jõud. Ühikutes, kus valguse kiirus ja elektroni raadius on üks, on universumi vanus 10^{40}.[121] Seepärast eeldas Dirac, et suur G[122] on pöördvõrdeline universumi vanusega — mis võib-olla seletabki, miks gravitatsioon nii nõrk on.[123]

ARIEL: Väga elegantne idee.

---

[119] Elektroni gravitatsiooniline omaenergia on tema gravitatsioonivälja talletatud potentsiaalne energia. Kuna see on tühiselt väike isegi elektroni massiga võrreldes, on massi ja gravitatsioonilise omaenergia suhe väga suur, ligikaudu 10^{42}.

[120] Kosmose vaakumienergia tihedust nimetatakse kosmoloogiliseks konstandiks (tähis Λ). Seda seostatakse tumeenergiaga ning see määrab aegruumi kõveruse ja arengu. Kvantmehaanika arvutuslik, teoreetiline vaakumienergia tihedus erineb vaatluslikust kosmoloogilisest konstandist ligi 10^{120} korda. Seda nimetatakse ka kosmoloogilise konstandi probleemiks ja vaakumikatastroofiks ning peetakse füüsika suurimaks lahendamata mõistatuseks. Vt ka märkus 29.

[121] Teisisõnu, kui võtta ühikpikkuseks elektroni raadius (u $2{,}8 \times 10^{-15}$ m) ja ühikkiiruseks valguse kiirus (u 3×10^{8} m/s), saame seda pikkust kiirusega jagades ühikajaks u $9{,}3 \times 10^{-24}$ s. Nii palju aega kulub valgusel elektroni läbimiseks. Jagades universumi vanuse (praeguse üldtunnustatud arusaama järgi 13,8 miljardit aastat ehk u $4{,}35 \times 10^{17}$ s) selle mikroskoopilise ühikajaga, saame tulemuseks u $4{,}7 \times 10^{40}$.

[122] S.t gravitatsioonikonstant — jõud, millega tõmbuvad kaks teineteisest 1 m kaugusel asuvat 1 kg massiga keha.

[123] Dirac oletas (1937. a), et universumi vanuse kasvades gravitatsioon nõrgeneb. Hilisemad mõõtmised on näidanud, et G väärtus ei ole aja jooksul kuigivõrd muutunud.

CALLISTUS: Kõigi seni tehtud vaatlustega vastuolus.

ARIEL: Oh. Kahju.

RHEA: Veel üks parameeter, mida aastate jooksul on kitsamatesse piiridesse surutud, on peenstruktuuri konstant,[124] tuntud kui 1/137. See on seotud Rydbergi konstandiga,[125] ja kui see piisavalt muutuks, nihutaks see kaugete objektide spektrijooni. Seda pole aga tuvastatud, mistõttu selle varieerumine peab olema väiksem kui üks miljondik (Chand jt 2004).

CALLISTUS: Seda kinnitavad ka CMB[126] mõõtmistulemused, barüogeneesi[127] analüüs ja isegi Oklo looduslik tuumareaktor.[128] Teine huvitav idee on valguse kiiruse muutumise teooria (Albrecht, Magueijo 1999). Kui lasta valguse kiirusel kosmilise ajaloo jooksul muutuda, saab jäljendada inflatsiooni.

RHEA: Ja on veel terve hulk füüsikalisi konstante, mille muutumise võimalikkust on kaalutud (Uzan 2003).

CALLISTUS: Tulevased suured kosmoloogilised vaatlusprogrammid kujutavad endast sisuliselt kallist panust sellele, et vähemalt üks konstant tõesti muutub — nimelt kosmoloogiline konstant ehk vaakumienergia. Kuigi mina ise kahtlen selles.

---

[124] See konstant, arvulise väärtusega 1/137, määrab elektromagnetilise vastastikmõju tugevuse elementaarosakeste vahel. 1916. a võttis selle kasutusele Saksa füüsik Arnold Sommerfeld (1868–1951).

[125] Rootsi füüsiku Johannes Rydbergi (1854–1919) järgi nimetatud füüsikakonstant aatomite energiataseme ja spektrijoonte valemites.

[126] Vt märkus 21.

[127] Barüogenees on varajases universumis (ajavahemikus u 10^{-34}–10^{-32} sekundit pärast Suurt Pauku) toimunud hüpoteetiline protsess, mille käigus tekkis aine (barüonide) väike ülekaal antiaine (antibarüonide) suhtes, mis põhjustas praeguse universumi barüonasümmeetria.

[128] Oklo on geoloogiline piirkond Lääne-Aafrikas Gabonis, kus 1972. a avastati mitu uraanimaagi leiukohta, mis sisuliselt kujutasid endast kunagisi looduslikke tuumalõhustumisreaktoreid. Uraani radioaktiivne lagunemine toimus seal arvatavalt u 1,7–1,8 miljardit aastat tagasi mõnesaja tuhande aasta jooksul.

RHEA: See on panus, mis näib end ära tasuvat (Abdul Karim jt 2025).

ARIEL: See on siiski ainult umbes 4σ't.[129] Mina panustaksin pigem sellele, et Thirteen muutub jälle normaalseks restoraniks.

RHEA: DESI[130] kogub veel andmeid, aga mina ei kavatse Thirteenis enam kunagi süüa.

CALLISTUS: Olgu. Aga kas me saame vähemalt nõustuda, et Panta Rhei on kõigi aegade parim Ungari progeroki bänd?

RHEA: Lubage mul kiiresti vahele öelda, et mina eelistan…

ARIEL: Me teame. Aga kas tema[131] bändis mängib kitarri mõni kuulus kosmoloog?[132] Ega vist.

CALLISTUS: *Bene dictum*.[133]

---

[129] Sigmaga (σ) tähistatakse standardhälvet, mis on ruutjuur dispersioonist. Dispersioon omakorda näitab juhusliku suuruse hajuvust ümber keskväärtuse. Piiriks, kust alates peetakse vaatlustulemust "tõendiks", on tavapäraselt kolm sigmat, kokkuleppeline "avastuse" lävend on viis sigmat.

[130] Dark Energy Spectroscopic Instrument (tumeenergia spektroskoopiline instrument) on kosmiliste vaatluste seade, mis alustas USAs Arizona osariigis Kitt Peaki observatooriumis tööd 2021. a mais eesmärgiga luua kolmemõõtmeline kaart universumist. Selle abil loodetakse paremini mõista tumeenergia mõju maailmaruumi paisumisele. 2026. a aprillis lõppes esimene kavandatud viieaastane töötsükkel. Selleks ajaks oli DESI läbi uurinud ligikaudu kolmandiku taevast ning kaardistanud üle 47 miljoni galaktika ja kvasari.

[131] Mõeldud on USA lauljat ja laulukirjutajat Taylor Swifti, kelle salajane fänn öeldakse Rhea olevat (vt lk viii siinse tõlke esimese osa allikaviites nimetatud teosest).

[132] Aastail 1974–1982 tegutsenud ansamblis Panta Rhei mängis kitarri Alex Szalay, kes kaitses samal ajal (1975) Budapesti Loránd Eötvösi ülikoolis doktoriväitekirja astrofüüsika alal ja tõusis seal hiljem professoriks (1987; 2008 audoktor). 1989. aastast on ta Johns Hopkinsi ülikooli professor, kannab seal praegu Bloombergi silmapaistva professori (*Distinguished Professor*) tiitlit nii füüsika-astronoomia kui ka arvutiteaduse valdkonnas. 2023. aastast USA Riikliku Teaduste Akadeemia liige.

[133] Lad "hästi öeldud". *Tlk*.

KONSTANTIDE MUUTLIKKUS

ARIEL: Kas te olete Thirteeni näinud? Peaaegu tühi, ei mingeid pikki järjekordi.

RHEA: Selle kohaga on kõik. Mina sinna enam tagasi ei lähe. Kuulsin, et nad panevad kõigele meeletult soola. Nagu see midagi paremaks teeks.

CALLISTUS: Kas te räägite ikka veel sellest restoranist? Restorane on palju — mõned panevad rohkem soola, mõned vähem. Need, kes ei leia kuldset keskteed, lähevad pankrotti. Nagu universumid.

RHEA: Mitmuses?

ARIEL: Ja miks ma kuulen sõnu "peenstruktuuri konstant", kui teie ütlete "sool"?

RHEA: Ka mina kuulsin seda. Kuigi ta võis mõelda ka kosmoloogilist konstanti. Ma kardan, et ta üritab meie gastronoomilise õnnetuse muuta antroopsusprintsiibi[134] õppetunniks.

ARIEL: Miks see… antroopsuse printsiip sulle nii vastukarva on?

CALLISTUS: Ükski lugupeetud kosmoloog ei armasta seda.

RHEA: Aitäh.

CALLISTUS: Aga Rhea lausa vihkab seda. Minu meelest on see liig.

RHEA: Olgu protokolli huvides öeldud: ma ei küsinud sinult.

CALLISTUS: *Cum grano salis*.[135] Tunded, mida universum või restoranid sinus tekitavad, võivad su otsustusvõimet hägustada.

ARIEL: Lõpetage, palun. Kuidas on sool seotud peenstruktuuri konstandiga?

---

[134] Austraalia päritolu füüsiku ja astrofüüsiku Brandon Carteri (snd 1942) 1973. a sõnastatud printsiip, mille järgi meie universumi omadused peavad olema sellised, mis võimaldaksid inimese kui vaatleja olemasolu.

[135] Lad "soolaterakesega", s.t mitte päris sõna-sõnalt. *Tlk*.

CALLISTUS: Me jõudsime ühisele arusaamale, et ükski vaatlustulemus ei viita füüsikakonstantide muutumisele. Aga mis siis, kui universumeid on palju ja igaühel on oma sool? Ma mõtlen, konstandid.

ARIEL: Uhh. Stringiteooria loengus räägiti meile kõigist võimalikest teooria kompaktifikatsioonidest[136] — neid nimetatakse Calabi-Yau muutkondadeks. Neid võimalusi on umbes 10^{500} või koguni eksponentsiaalselt rohkem. Meie ülesanne on leida sellelt stringiteooria maastikult õige teooria, mis kirjeldaks meie maailma.

CALLISTUS: Jõudu selleks.

RHEA: Seni on see olnud lootusetu ekslemine.

CALLISTUS: Oletame hetkeks, et kõigil neil teooriatel on võrdne võimalus mõnes universumis realiseeruda.

RHEA: Nüüd räägime juba paljudest universumitest. Et sa aru saaksid — kõik peale meie oma on vaadeldamatud. Siin me eemaldume teadusest valgusaastate võrra.

CALLISTUS: Luba mulle see *Gedankenexperiment*.[137]

RHEA: Saksa keeles ütlemine paneb sind end Einsteinina tundma.

ARIEL: Soenguga tuleb teil veel tööd teha.

CALLISTUS: Võtame kosmoloogilise konstandi (Λ). Selle "loomulik" väärtus võiks olla 10^{120} korda suurem kui praegune. Aga kas me üldse saaksime elada universumis, kus Λ oleks nii meeletult suur?

ARIEL: Selline universum plahvataks kohe ja "paisuks minema".

RHEA: Poleks galaktikaid, poleks tähti, poleks elu. Ja me ei saaks kunagi teada, kas sellised universumid eksisteerivad.

CALLISTUS: Olen Rheaga nõus. See pole teaduslik argument, sest seda ei saa mõõtmistega kontrollida. Pigem on see vii-

[136] Stringiteoorias tähendab kompaktifikatsioon teooriaks vajalikust kümnest mõõtmest kuue "ärakaotamist" eriliste võtete abil, nii et alles jääks meile tajutavad neli mõõdet.

[137] Sks "mõtteeksperiment".

mane võimalus seletada, miks kosmoloogiline konstant nii väike on.

RHEA: Kuni leiame parema seletuse.

CALLISTUS: Sama kehtib peenstruktuuri konstandi kohta. 1/137 on just paras; kui see oleks üle 1/80 või alla 1/180, laguneksid prootonid ja elu poleks võimalik (Barrow, O'Toole 2001).

RHEA: Ma arvan, et see argument sobib paremini restoranide kohta.

ARIEL: Ma räägin sellest Thirteeni uuele omanikule. Restoranide antroopsusprintsiip ütleb. . .

CALLISTUS: . . . et nad peavad head toitu pakkuma.

KEEMILISTE ELEMENTIDE TEKE

CALLISTUS: Kuidas kevadvaheaeg möödus?

ARIEL: Ah, töötasin oma projekti kallal.

CALLISTUS: Nojah, nagu oligi arvata.

RHEA: Ma ootasin midagi stiilis "tantsisime, nagu oleksime tehtud tähevalgusest".

ARIEL: Pole loogiline. Me oleme tehtud ju tähetolmust, kas pole?

CALLISTUS: Nagu teie, millenniaalid,[138] ütlete: *complicatus*.[139]

ARIEL: *Gen. Z.* Ja Harry Potteri fännid ütleksid pigem *it's complicated*.

CALLISTUS: Olgu peale. Meie kehas on palju vesinikku. Enamik sellest tekkis Suure Paugu esimestel minutitel.

ARIEL: Aga ülejäänu tuleb supernoovade plahvatustest, eks?

RHEA: Tuumasüntees on siiani väga aktiivne uurimisvaldkond. Jah, enamik eluks vajalikke elemente tekkis tähtedes, nii et

[138] Põlvkond, kelle sünniaeg jääb vahemikku 1980ndate algusaastatest 2000ndate algusaastateni; nimetatud ka Y-põlvkonnaks. Vrd märkus 8.

[139] Lad "keeruline; mitmekihiline".

see on tõsi, et osa meist on olnud ühes või teises supernoova plahvatuses, mõne parseki kaugusel Päikesesüsteemist.

CALLISTUS: Teie süsinik ja lämmastik võib pärineda mõnest hääbuvast väikese massiga tähest. Enamik teie kehas olevast veest sisaldab hapnikku, mis tõenäoliselt pärineb mõne massiivse tähe plahvatusest.

RHEA: Nende protsesside mitmekesisus ja keerukus on hämmastav — alates kosmiliste kiirte lõhustumisest kuni plahvatavate valgete kääbuste[140] ja kokkusulavate neutrontähtedeni.[141]

CALLISTUS: Kuld on kallis, sest selle tegemiseks tuleb kaks neutrontähte kokku põrutada. Teemant seevastu on lihtsalt süsinik.

RHEA: See tuleb tavalistest tähtedest, aga särab ikkagi.

ARIEL: Lepime kokku, et mõlemad on paremad kui Bitcoin.

ELU

ARIEL: Mul on täna kuidagi eksistentsiaalne tunne.

RHEA: Kuidas nii?

ARIEL: Asteroid, millel oli 3%-ne tõenäosus Maad tabada…

CALLISTUS: *Hannibal ante portas!*[142] Aga seda hinnangut parandati kohe ja nüüd on oht sisuliselt olematu.

RHEA: Meiega on kõik korras. See poleks Maad niikuinii hävitanud.

[140] Valge kääbus on väikeste mõõtmetega (Maast veidi suurem), väikese heledusega ja väga suure tihedusega täht (keskmiselt 60% Päikese massist), milles termotuumareaktsioone enam ei toimu ja mis seetõttu aeglaselt jahtub. Kui valgel kääbusel on kaaslastäht, võib ta sellelt endasse ainet (gaasi) imeda ja lõpuks plahvatada. Valged kääbused moodustavad 10% meie galaktika tähtedest, kuid ükski neist pole palja silmaga nähtav.

[141] Supernoova plahvatuse tulemusena tekkiv ülisuure tihedusega täht. Selle raadius on 10–15 km ja mass 1,4 Päikese massi. Neutrontähtedest on suurema tihedusega ainult mustad augud.

[142] Lad “Hannibal on värava ees”; ülekantult: “oht on lähedal”. *Tlk*.

CALLISTUS: Ja kas pole tore, et me suudame selliseid asju ette näha? Võib olla saame siis end kuidagi ka kaitsta.

RHEA: Saada Bruce Willis appi!

ARIEL: Armageddon! Aga kuulake nüüd. See asteroid pani mind mõtlema, et võib-olla me suudaksime asteroidi tabamuse isegi üle elada; vahest ka tehisaru apokalüpsise või koguni tuumasõja. Ma mõtlen inimkonda. Elu. Aga mis siis, kui meie lähedal plahvatab supernoova?

RHEA: Kas sa jooksid oma projektiga ummikusse?

ARIEL: Mis mõtet mu projektil üldse on, kui supernoova võib meid lihtsalt minema pühkida?

RHEA: Jäta nüüd — mis selle tõenäosus üldse on?

ARIEL: Kui me oleme tähtedest tehtud, siis pidi üks neist kunagi meie lähedal plahvatama, et luua eluks vajalikud elemendid. Seda on juhtunud. Ja see võib uuesti juhtuda. Võib-olla kohe praegu…

CALLISTUS: Olgu, võtame seda hetkeks tõsiselt.

RHEA: Aga see on lihtsalt ettekääne projektist kõrvalehiilimiseks, kas pole, Ariel?

ARIEL: Kui lähedal see supernoova peab olema, et meid hävitada?

CALLISTUS: Kui see on kümne parseki sees, siis hästi see ei lõpe.

RHEA: Peale valguse tabaks meid ka intensiivne gamma- ja röntgenikiirte voog.

ARIEL: Oletame, et see on kümne parseki kaugusel. Kui see täna plahvataks, saaksime sellest teada alles 32 aasta pärast.[143] Just siis, kui ma oleksin oma teaduskarjääri tipus, võib-olla seletamas sedasama argumenti mõnele doktorandile ja… PÕMM! Kas mul on siis üldse mõtet doktorantuuris selle nimel rabelda?

RHEA: Võiks ka hullem olla. See võis plahvatada 30 aastat tagasi…

[143]Meenutuseks: pikkusühik parsek on võrdne 3,26 valgusaastaga.

ARIEL: See katkestaks mu doktoritöö just poole pealt!

RHEA: Sa ei saa doktorikraadi, kui sa oma projekti ära ei lõpeta!

CALLISTUS: Kui me märkaksime plahvatust nähtavas valguses, jõuaks gammakiirguse voog meieni umbes saja päeva pärast ja kestaks umbes aasta. Mõju biosfäärile oleks katastroofiline.

RHEA: Umbes aasta hiljem jõuaksid meieni röntgenikiired, mille voog kestaks umbes kümme aastat.

ARIEL: See oleks igav õudusfilm. Poleks *final girl*'i,[144] keegi ei jääks ellu. Osoonikiht häviks. UV-kiirgus jõuaks veepinna lähedal oleva fütoplanktonini. Juba ainuüksi mõte sellest tekitab mus masendust.

CALLISTUS: Mõni eluvorm võiks sügaval ookeanis veel tuhat aastat vastu pidada. Evolutsioon leiab alati tee.

ARIEL: *Life 2.0*, film.[145] Lubab vähe, ei anna midagi.

RHEA: Nagu su projektki. Ja mis veel hullem — *coup de grâce*[146] saabuks tuhande aasta pärast: kosmilised kiired pommitaksid meid, või mis iganes meist alles on, tekitades suure energiaga müüoneid[147] ja kahjulikku kiirgust. Väga vähe on seda, mis selle üle elaks.

ARIEL: Järelikult pole mu projekti lõpuleviimisel mingit mõtet!

RHEA: Kuigi midagi sellist on varem juhtunud, on supernoova plahvatus kümne parseki raadiuses äärmiselt ebatõenäoline.

---

[144] *Final girl* — ameeriklase Tyler Shieldsi õuduspõnevik aastast 2015.

[145] Ameeriklase Jason Spingarn-Koffi dokumentaalfilm aastast 2010; 2011. a linastus ka PÖFFil.

[146] Pr "halastav surmahoop".

[147] Müüon — elektronist u 207 korda raskem elementaarosake, mis oma suurema massi tõttu suudab ainesse märksa sügavamale tungida kui elektron. Müüonid, mis kuuluvad kosmilisse sekundaarkiirgusse — kosmosest tulevate suure energiaga osakeste (primaarkiirguse) ja Maa atmosfääri osakeste põrkumisel tekkivasse teisesesse kiirgusse — võivad läbida maapinda ja jõuda maa-alustesse kaevandustesse.

CALLISTUS: Võib olla kord mõne miljardi aasta jooksul. Nii et see võis juhtuda elu varajases faasis, aga praegu pole põhjust muretseda.

ARIEL: Aga saja parseki raadiuses?

RHEA: Võib-olla kord mõne miljoni aasta jooksul. Radioaktiivsed fossiilisotoobid viitavad plahvatusele umbes 3,5 miljonit aastat tagasi.

CALLISTUS: Aga see ei põhjustaks ulatuslikku katastroofi. Meie oleme ju olemas. Ja tõenäoliselt suudame lähiajal kõik kümne parseki raadiuses olevad tähed läbi uurida ning välistada isegi selle imepisikese võimaluse.

ARIEL: Nojah… kas ma peaksin siis muretsema tehisaru apokalüpsise pärast?

CALLISTUS: Ma ei usu.

ARIEL: Siis jääb ainult kliimakriis.

RHEA: Aga mulle tundub, et on aeg tagasi tulla ja muretseda sinu projekti pärast.

CALLISTUS: Iga teadusprojekt on nagu film: kui see tahab huvitav olla, peab seal olema hetk, mil tundub, et kõik on kadunud.

RHEA: Ja just siis surud hambad risti, töötad veel kõvemini ja roomad läbi muda, kui vaja.

CALLISTUS: Või leiad ootamatu, nutika lahenduse.

Vaikus.

ARIEL: Just nii, kapten. Lähen tagasi oma projekti juurde.

ANDROMEEDA JA TEMA 36 ULAKAT PÖIALPOISSI

RHEA: “Andromeeda ja 36 ulakat pöialpoissi”.

ARIEL: See on kohutav pealkiri. Miks seitsmest enam ei piisa? Ja miks nad ulakad on? Mina paneksin “Linnutee ja 14 pöialpoissi”.[148] Palju löövam.

[148] Viide Milky Way šokolaadipakile, milles on neliteist väikest tahvlit. Milky Way on ka Linnutee galaktika ingliskeelne nimi.

CALLISTUS: Mõlemad muinasjutud on omamoodi lummavad.

ARIEL: Mis neil vaestel pöialpoistel siis viga on?

CALLISTUS: M31 ehk Andromeeda on meie kodugalaktika Linnutee lähim naaber — vähem kui megaparseki kaugusel. Kuigi ta on meie naaber ja ilus keerlev spiraal, on tema kaaslased meie omadest üsna erinevad (Savino jt 2025).

ARIEL: Ja nende nimed kõlavad nagu lõputu jada mingist igavast Hollywoodi filmisarjast — Andromeda I, II… kuni XXXIII.

RHEA: Parem kui *Deadpool ja Wolverine III*.[149]

ARIEL: Või siis *Guardians of the Galaxy*[150] I, II jne.

CALLISTUS: Te võite selle küsimuse esitada Rahvusvahelisele Astronoomia Liidule.

ARIEL: Hea küll. Aga mis teeb neist "Ulakad 36"? Pealkiri on muide päris ahvatlev.

RHEA: Ja tähed joondusid…[151] Enamik Andromeeda kaaslasi asub ühes tasandis — Andromeeda Suures Tasandis.

ARIEL: Oodake, ma olen kuulnud, et enamik Linnutee kaaslasi asub samuti ühes tasandis. Tahaksin seda kutsuda Linnutee Suureks Tasandiks, kui Rahvusvahelisele Astronoomia Liit lubab.

CALLISTUS: Mõned väidavad, et selline joondumine ei sobi kokku meie praeguste kosmoloogiliste teooriatega. Simulatsioonides ei kipu tekkima kaaslasi, mis oleksid nii kenasti ühte tasandisse koondunud.

RHEA: Mina väidan — koos paljude teistega —, et need tulemused toetavad tugevalt MONDi.[152]

---

[149] *Deadpool & Wolverine* — USA 2024. a film nn superkangelase žanrist.

[150] *Galaktika valvurid* — USA 2014. a film samast žanrist.

[151] Ingliskeelne väljend *the stars align* tähendab olukorda, kus kõik tingimused on millegi tegemiseks ideaalsed.

[152] Vt märkus 7.

CALLISTUS: Kui mitte arvestada, et ühe hiljutise artikli järgi (Sawala jt 2023) on see ajutine nähtus. Kiirusvälja[153] põhjal otsustades hajuvad Linnutee kaaslased lähitulevikus laiali. Me lihtsalt juhtume neid praegu nägema joondunult — puhas juhus.

ARIEL: Veab, et me just praegu elame. Aga kui ma vaatan M31 kaaslaste joondumist, tekivad mul kahtlused. Ja ma ei saa ikka aru, miks neid ulakateks nimetatakse: ühes tasapinnas olemine on ju pigem väga "arukas" käitumine.

CALLISTUS: *Carpe diem*.[154] Räägime siis sellest ulakusest. Linnutee kääbussatelliidid lõpetasid tähetekke juba ammu, aga Andromeeda omad jätkavad seda siiani. Isegi kui mõned neist langesid M31 ümbrusse alles hiljuti, on viimastele simulatsioonidele tuginedes nende praegust täheteket raske seletada.

ARIEL: Tähetekke jätkumine on siis ulakus. Mina arvan, et see sõltub vaatajast.

CALLISTUS: Me oletasime, et need kaaslased rahunevad mõne giga-aasta jooksul pärast saabumist.

RHEA: Satelliitgalaktikad, kuigi kooskõlamudeli järgi ennustatud ja simulatsioonides kinnitust leidnud, on ikkagi keerukate mittelineaarsete ja gasodünaamilise protsesside tulemus. Meie praegused simulatsioonid ei suuda seda *sub grid*-füüsikat[155] lõpuni jälgida. See on endiselt pigem kunst kui teadus. Ja ometi on nende kahe galaktika, Linnutee ja M31 kaaslaste mitmekesisus ja erinevused lummavad. Me vajame rohkem vaatlusandmeid… ja teooriaid.

CALLISTUS: Midagi jääb ka teile, Ariel.

---

[153] Kiirusväli on vektorväli, mis seob ruumi iga punkti ja hetke kindla kiirusvektoriga, kirjeldades keskkonnas leiduvate osakeste liikumist.

[154] Lad "nopi päeva", ülekantult: "kasuta hetke, naudi elu" (Horatius).

[155] Jutt käib protsessidest või muutustest, mis on liiga väikesed, et neid saaks välja arvutada; piltlikult öeldes vajuvad nad võrgusilmast läbi (ingl *grid* — võre, võrk). Nende käsitlemiseks kasutatakse arvutisimulatsioonides matemaatilisi lähendusi.

ARIEL: Nii et neil muinasjuttudel pole veel lõppu — ei õnnelikku ega õnnetut. Seda põnevamad nad muidugi on.

GALAKTIKATE TIHEDUSPROFIIL

ARIEL: Ma ei mõista, kust see NFW-profiil[156] üldse tuleb.

RHEA: Lihtne vastus on, et see tuleb simulatsioonidest.

ARIEL: Ja sa nimetad seda *mõistmiseks*?

CALLISTUS: NFW-profiil tuleneb kosmoloogilistest N-keha simulatsioonidest, kus osakesed liiguvad Newtoni gravitatsiooni mõjul paisuvas universumis, mida juhib Friedmanni võrrand.

RHEA: Tavaliselt sobib halo tihedusprofiil hästi kokku kahekordse astmefunktsiooniga. Kõige populaarsem ongi NFW-profiil, aga mõni simulatsioon sobib paremini kokku Moore'i profiiliga.[157]

ARIEL: Mul on tunne, et midagi on puudu. Halosid võib leida mitmel viisil. Simulatsioonide seadistamisel on palju parameetreid ja need võivad lõpptulemust mõjutada. Pealegi on halod ise väga erinevad, nii et andmete filtreerimine muudab lõpptulemust.

CALLISTUS: Simulatsioonidest tulenev sobitusvalem on teistsugune mõistmise vorm kui see, millega oleme harjunud klassikalises füüsikas. Aga see on siiski mõistmine. *Intelligo me intelligere*.[158] Võib olla meie arusaam mõistmisest lihtsalt avardub.

RHEA: Nagu universum isegi. Mõned halod arenevad tugevas loodeväljas ja moonduvad. Mõned pole isegi ligilähedaselt

[156]Navarro-Frenki-White'i profiil on üks enim kasutatavaid tumeaine halode struktuurimudeleid. See kirjeldab tumeaine keskmist tihedust galaktikates ja galaktikaparvede halodes kauguse funktsioonina nende keskpunktist. Mudeli töötasid välja Julio Navarro (snd 1962), Carlos Frenk (snd 1951) ja Simon White (snd 1951) (vt Navarro jt 1997).

[157]Inglise astrofüüsiku Ben Moore'i (snd 1966) järgi.

[158]Lad "mõistan, et ma mõistan" (Augustinus). *Tlk*.

sfäärilised. Aga keskmiselt peegeldavad nad Newtoni potentsiaali[159] sfäärilist sümmeetriat.

ARIEL: Väga hea tähelepanek. *Punctus greatus*,[160] nagu Roomas öeldakse.

CALLISTUS: Pigem *magnum punctum*.[161]

ARIEL: Newtoni gravitatsioon on isotroopne ja ka algtingimused on seda, vähemalt statistiliselt. Suures valimis peaks anisotroopsus välja keskmistuma. Aga ülejäänu on ikkagi numbriline tulemus. Kas ma saan seda usaldada ilma selgetest füüsikalistest printsiipidest tuletatud võrranditeta?

CALLISTUS: Ah, te tahate *analüütilist* arusaamist. Mõnikord me lahendamegi võrrandeid numbriliselt. Kas ainult analüütiline lahend läheb arvesse mõistmisena?

RHEA: Mis on üldse analüütiline lahend? sin (x) on funktsioon, millel on nimi, aga lõpuks peame selle ikkagi numbriliselt välja arvutama. Mis siis, kui ma nimetan oma võrrandi lahendi "Rhea funktsiooniks"?

CALLISTUS: Meie järgmises artiklis! NFW-profiili kohta on üks kirjatükk (Carron, Szapudi 2013), milles analüütiline valem tuletatakse statistilise füüsika abil. Selles eeldatakse sfäärilist sümmeetriat ja Newtoni gravitatsiooni ning kasutatakse suurkanoonilist jaotusfunktsiooni[162] näitamaks, et kui potentsiaal keskmes on piiratud, siis on olemas maksimaalse entroopia lahendus.

---

[159] Newtoni potentsiaal on suurus, mis iseloomustab gravitatsioonivälja ja näitab gravitatsioonijõu võimet tööd teha.

[160] Klassikalises ladina keeles oli punkti tähenduses valdavalt kasutusel 2. käändkonna kesksoost sõna *punctum*, kuigi vähesel määral ja eriti keskajast peale pruugiti ka 4. käändkonna meessoost sõna *punctus*; *greatus* on ilmselt inglise sõna *great* — "suur; suurepärane" — "ladinapärastatud" vorm.

[161] Lad "suur (tähtis) punkt".

[162] Suurkanooniline jaotus ehk suurkanooniline ansambel on statistilises mehaanikas avatud termodünaamiline süsteem, mis vahetab keskkonnaga nii energiat kui ka osakesi. Süsteemi ruumala, temperatuur ja keemiline potentsiaal püsivad konstantsed, kuid energia ja osakeste arv võivad muutuda.

ARIEL: Kas nad tuletavad NFW-profiili?

CALLISTUS: Nende analüütiline valem pole päris sama, kuid graafikul on see NFW-profiilist peaaegu eristamatu.

ARIEL: Miks peab keskmes potentsiaali piirama?

CALLISTUS: See on matemaatiline tingimus, et lahendus üldse eksisteeriks. Samas on füüsikaliselt mõistlik eeldada, et mingid füüsikalised protsessid takistavad lõpmatult sügavate potentsiaaliaukude teket — näiteks mustade aukude teket või barüonilisi protsesse.

RHEA: Kui sa kahtled, kas simulatsioonid toovad *mõistmist*, siis mis sa tehisarust arvad? See on praegu meie valdkonnas täielik hitt. Ja ma kujutan ette, et igal pool mujal ka.

ARIEL: Ainult sellepärast, et tehisaru suudab midagi ennustada, ei nimeta ma seda veel mõistmiseks.

CALLISTUS: Mõned väidavad, et piisab sellest, kui tehisaru mõistab — me ju ise lõime ta… aga ma kaldun sinuga nõustuma. Samas on tehisaru mõju mõistmisele veel üsna muutlik ja vaieldav teema.

RHEA: Meie arusaam mõistmisest on arenenud tuhandeid aastaid, alates esimestest Kreeka filosoofidest. Alles üsna hiljuti muutsid kvantmehaanika ja seejärel arvutid põhjalikult meie arusaama sellest, mida tähendab mõista. Mina olen pragmaatik: kui ma suudan midagi ennustada, siis mulle tundub, et mõistan seda — olgu selleks analüütilised arvutused, simulatsioonid või kasvõi tehisaru.

CALLISTUS: Paljud füüsikud näevad seda samamoodi. Aga pea meeles Feynmani[163] kuulsat ütlust: keegi ei mõista kvantmehaanikat.

ARIEL: Ma tsiteerin seda oma eksamil. See on nagu Monopoli *Pääsed tasuta vanglast*-kaart.

CALLISTUS: Minu arvates pidas ta silmas seda, et me ei saa kvantmehaanikast aru vaistlikult — nii nagu mehaanikast, mis tugineb argikogemusele. Võib-olla oleme isegi sündi-

[163]Richard Feynman (1918–1988), USA füüsikateoreetik ja füüsika populariseerija, Nobeli füüsikapreemia laureaat (1965).

nud mingi intuitiivse geomeetria ja mehaanika mõistmisega, vähemalt Pinkeri järgi.[164] Mina näen mõistmist kui radikaalset kompressiooni. Mida rohkem me suudame andmeid kokku suruda, säilitades asja olemuse, seda paremini me seda mõistame.

RHEA: Nii et MP3 tähendab paremat muusika mõistmist kui WAV?[165]

CALLISTUS: Muidugi mitte. MP3 on ainult väike tihendus. Noote sisaldav partituur on palju suurem tihendus ja suudab väljendada harmooniat, kontrapunkti ja rütmi paremini kui WAV või MP3.

ARIEL: Partituur on siiski kadudega tihendus. Seal võib kirjas olla *rallentando*,[166] aga see ei ütle midagi selle kohta, kuidas Glenn Gould, Horowitz või Lang Lang[167] aeglustavad — ei räägi midagi nende puudutusest, dünaamikast, hingamisest.

CALLISTUS: Mis toob meid kuulsa sfäärilise lehma juurde.[168]

RHEA: Mina eelistan punktikujulisi lehmi.

---

[164] Steven Pinker (snd 1954), Kanada päritolu USA psühholoog, Harvardi ülikooli professor.

[165] MP3 on helifailivorming, mis põhineb helisignaali kadudega tihendamise tarkvaral. WAV (*waveform audio file format*) on pakkimata helifaili salvestusvorming.

[166] Itaaliakeelne märge noodikirjas tähendusega "aeglustades, tempot pidevalt vähendades".

[167] Glenn Gould (1932–1982) ja Vladimir Horowitz (1903–1989) olid 20. sajandi legendaarsed pianistid, Lang Lang (snd 1982) on üks praegusaja tuntumaid pianiste.

[168] 1960. aastatel liikvele läinud irooniline metafoor keeruliste nähtuste ülilihtsustavate teadusmudelite kohta. Legendi järgi sai alguse juhtumist, kus üks Ameerika farmer palus kohalikul ülikoolil aidata tal suurendada lehmade piimaandi. Asja uurinud teaduskomisjon leidiski lahenduse, kuid selle eeltingimusena pidid lehmad olema kerakujulised ja elama vaakumis.

ARIEL: *Cow* — see on *cinéma vérité*.[169] Minu lemmik. Ja ometi liiguvad punktikujulised lehmad ja Teslad planeetidevahelistel orbiitidel täpselt ühtemoodi. Kuigi Tesla on praegu märksa ohtlikum.

CALLISTUS: Täpselt — me saame need orbiidid kokku suruda mõneks üksikuks orbiidielemendiks, sõltumata detailidest.

RHEA: Ja ennustada neid üsna suure täpsusega. Mind ei huvita, kas see ennustus on analüütiline, numbriline või tehisarupõhine.

CALLISTUS: Lepime siis kokku, et mõistmisel on erinevaid viise ja tasemeid. Selgitatav tehisaru on inimestele arusaadav. Musta kasti tehisaru võib kasutada läbipaistmatuid algoritme, mida on raske või võimatu mõista. Minu jaoks on see viimane mõistmisest kaugel, isegi kui ta suudab ennustada.

ARIEL: Ma nõustun, et vahe on olemas. Aga mõned nähtused võivad olla ennustatavad just musta kasti tehisaru abil, kui kõik teised, läbipaistvamad meetodid läbi kukuvad.

RHEA: Täpselt. Me ei saa sellest loobuda.

CALLISTUS: Nagu NFW-profiil. Me pole aastakümnete jooksul leidnud sellele sügavuti minevat seletust. Võib olla polegi midagi enamat kui maksimaalse entroopia argument. Ometi aitab see meil universumit mõista, sest see surub paljude uuringute ja tuhandete CPU[170]-tundide tulemused kokku üheks lihtsaks valemiks.

ARIEL: Hm.

RHEA: Ära lase end häirida. Võib olla pead sa lihtsalt sellega harjuma.

ARIEL: Võtan teadmiseks — ja töötan selle kallal.

---

[169] *Cow* (Lehm) on 2021. a *cinéma vérité* stiilis ülesvõetud Andrea Arnoldi dokumentaalfilm lehmast.

[170] Ingl *central processing unit* — arvuti keskseade ehk keskprotsessor, riistvara, mis täidab programmide antud juhiseid ning on peamine vahend, mis sooritab ettenähtud operatsioone.

KOSMILISE VÕRGUSTIKU KORRAPÄRA

ARIEL: Kas poleks põnev, kui universum oleks perioodiline? Nagu enamik meie simulatsioone.

RHEA: Perioodilised ääretingimused on tehnilised tööriistad, et mahutada lõpmatus arvutisse. Päris universumis ei ole muidugi midagi sellist.

CALLISTUS: Ma võtaksin seda mõtet korraks tõsiselt.

RHEA: Ole lahke.

CALLISTUS: Universumil võib olla mittetriviaalne topoloogia. Kui see oleks näiteks toor,[171] siis olekski see perioodiline.

RHEA: Kosmilise mikrolaine-taustkiirguse mõõtmised piiravad selliseid topoloogiaid väga tugevalt — vähemalt horisondi skaalast väiksematel kaugustel.

CALLISTUS: Mäletan, et kunagi tekitasid *pencil beam*[172]-uuringud palju elevust ja isegi vaidlusi. Mõned tõlgendasid neid kui vihjet, et universum võib olla perioodiline umbes 120 h^{-1} Mpc skaalal.[173]

ARIEL: Mis asi on *pencil beam*-uuringud?

RHEA: See on juba ajalugu. 1980. aastate lõpus oli paljude galaktikate spektri mõõtmine avara taevavälja ulatuses liiga kulukas. Polnud veel mitmikobjekti-spektrograafe, nagu on

[171] Mittetriviaalne topoloogia on ruumil, mis ei ole lihtne ega tühi, s.t ruumil, millel on augud, pöörded või sõlmed, mida ei saa tavaliseks siledaks palliks või tasapinnaks venitada. Toor ehk rõngaspind on mittetriviaalse topoloogiaga pöördpind, mis näeb välja nagu sõõrik või ujumisrõngas. See tekib ringjoone pöörlemisel ümber sirge, mis asub ringjoonega samal tasandil, kuid ei lõiku sellega.

[172] Ingl “pliiatsikiir”; nii nimetatakse kitsast ja väga fokuseeritud energia- või osakeste voogu (nt valgus, röntgenikiired või prootonid).

[173] Vt märkus 52.

tänapäeval Subaru PFS.[174] Seega mõõdeti punanihkeid väga kitsas vaateaknas: sisuliselt oli tegu 1D-uuringutega.

Callistus näitab joonist 3.

CALLISTUS: Nutikas idee. Tulemuseks on selline periodogramm — sisuliselt 1D-korrelatsioonifunktsioon.

ARIEL: Ma mäletan, et 2D-korrelatsioonifunktsioonid kaotavad juba palju infot võrreldes 3D-ga. 1D puhul on see ju veel hullem.

RHEA: Täpselt. Peame olema väga ettevaatlikud madalama dimensiooniga korrelatsioonifunktsioonide tõlgendamisel.

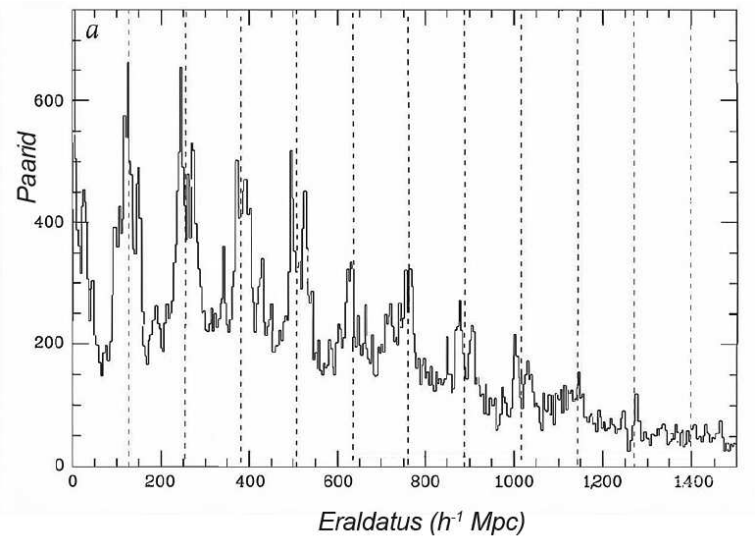
CALLISTUS: Eriti nendes vanades *pencil beam*-uuringutes, kus valikufunktsioon vaateväljas muutus. Ma arvan, et originaalartikkel üldse ei väitnudki, et universum on perioodiline; see oli pelgalt kõige lihtsam tõlgendus, mida meedia oskas pakkuda.

RHEA: Tagantjärele vaadates avastasid nad tõenäoliselt barüonide akustilised võnked.[175]

ARIEL: Footon-barüonplasma kannab barüone potentsiaaliaukudest eemale helikiirusega, mis oli umbes $\frac{1}{\sqrt{3}}$ valguse kiiru-

[174] Subaru primaarfookus-spektrograaf on Hawail Mauna Kea tipus asuv 1998. a valminud 8,2-meetrine teleskoop, mille abil uuritakse väga kaugeid, varase universumi galaktikaid, tumeainet ning universumi paisumist. Primaarfookus (koht, kus valguskiired koonduvad pärast peeglivõi läätsesüsteemi läbimist otse peapeegli või -objektiivi fokaaltasandil, ilma et vahepeal kasutataks lisa-abipeegleid) pakub teiste suurte teleskoopidega võrreldes laiemat vaatevälja ja võimaldab pildistada suuri taevaalasid korraga.

[175] Ingl *baryon acoustic oscillations* (BAO) — universumi barüonehk tavaaine tiheduskõikumised. Suure Paugu järgses ürgplasmas, mis koosnes footonitest, elektronidest ja barüonidest, tekitasid suurema tihedusega alad kiirgusrõhu tõttu helilaineid, mis levisid läbi plasma nagu helilained õhus. Kui universum piisavalt jahtus, nii et elektronid ja prootonid ühinesid neutraalseteks aatomiteks (toimus rekombinatsioon), läksid footonid oma teed ja lained "külmusid" teatud kaugusel paigale (tänapäevases mõõtkavas umbes 490 miljoni valgusaasta kaugusel). See fikseeritud vahemaa on kosmoloogidele omamoodi joonlauaks mitmesuguste kosmoseprotsesside mõõtmisel.

Joonis 3. Ühemõõtmeline korrelatsioonifunktsioon kogu galaktilist lõuna- ja põhjapoolust ühendava, Linnutee tasandiga risti oleva telje punanihete andmestiku kohta. Katkendjooned näitavad skaalasid, mis on 128 h^{-1} Mpc-kordsed (Broadhurst jt 1990).

sest. Pärast rekombinatsiooni jätsid footonid barüonid maha kaugusel, milleni helilained olid selleks hetkeks jõudnud; tegu oli helihorisondiga, umbes 110 h^{-1} Mpc. See skaala on näha nii CMBs kui ka universumi suuremastaabilises struktuuris… Aga oodake, nemad mõõtsid midagi veidi suuremat!

RHEA: Isegi kui nende veapiiridesse uskuda, jäävad *pencil beam*'i tulemused helisfääri skaalale umbes 2σ-se täpsusega. Ma arvan, et barüonide akustilised võnked on kõige tõenäolisem seletus.

CALLISTUS: Ja kui sa satud vaatlema mõnd haruldast lainet — suurimat juhuslikku fluktuatsiooni —, siis pole see kunagi täpselt vaatesuuna suhtes paralleelne. Seetõttu näed sa tõenäoliselt suuremat skaalat kui tegelik helisfäär.

RHEA: Peale selle moonutab barüonide akustilise võnkumise skaalat mittelineaarsus: tihedamad piirkonnad tõmbuvad gravitatsiooni tõttu veidi kokku, hõredamad aga paisuvad (Neyrinck jt 2018).

ARIEL: Mulle lihtsalt tundub, et nad võisid barüonide akustilised võnked avastada kümme aastat enne teisi.

CALLISTUS: *Nimis maturus*.[176] Pead olema teistest ees… aga ainult natuke, muidu ei mõista su avastust keegi.

RHEA: See kõlab ju nagu sinu elulugu, kas pole?

CALLISTUS: Ärme praegu sellesse lasku. Hilja juba.

ARIEL: Palun jätkake! Mu TikToki kanal vajab hädasti uut kõmu.

(*Järgneb*)

[176]Lad (siin) “liiga vara”. *Tlk*.

MARJU MUTSU. Näitleja (ofort, 1975)

LUULET

Peeter Ilus

HARJUTAMINE KAHTLUSE VARJUGA

Kuulsus kui õletuli
põlastusväärne kupüür
edevus kaob ja koltub
süda sees ikka veel tuksub
vastu uut südasuve
metsade hämarasse
Põhjala kargesse randa
vanglamüür laguneb
noorustki täis jälle mälu

edevust otsekui suli
kuulsust müüb raha eest
kahetsuskirja ja viisa
kuludki võtab kanda
kellele eales ei jagu
kellele iial ei piisa
hingegi õgib sul seest
voorust viib unevusse
nimetu kahtluse vari

kellel ei olegi kuju
keegi ta nime ei tea
ümber tal ükstapuha
tali või suvihari
põlgus ehk vana arm
hüva või õieti kuri
kellestki lugu ei pea
nimetu kahtluse vari

minna või kaduma merre
kõrkjaisse läbi luha
laandegi jääda on hea
otsima ööõite välu
unistus paisub kui puri
lendaval purjekal
möödunud aegade tari
alati hellitab mälu
ootust ja uskumist täis
unustust pidi me verre
upubki kahtluse vari
ilma mis meile vaid näis

2022

***

Möödunud öösel ma tundsin
kuidas sügise süda lõi
nii noor veel nii roheline
meelekohtadel natuke kulda
ta une mu ilmale tõi

kus tantsisid ilusad haldjad
ning laulsid mul' kohtumisviit
neist öödest kust enam ei tulda

kuhu tagasi minna ei või
kus uitamas armunud sügis
nii uimav nii sume ja soe

teed näita meil' sügise vari
ja juhata ülesse tõus
mis võetud küll variseb mulda
kuid tagasi õitseme siit
muud iialgi olla ei võigi
muu meile ju üldse ei loe
me tõotus on lõpuni jõus

sest möödunud öösel ma tundsin
kuidas sügise süda lõi

Daugavpils, 2025

TUUSLAR

Jällegi on küüditatud
kevadegi koju jõudnud
meri helgib õitsval rannal
liblikatel asu pole
tuul neid nagu
kauneid müüte
pillub siia sinna
kord nad lendu tõstab
unustab siis jälle
petjapalgeline tuul see
peibutaja meile viivuks
kusagilt toob meelituseks
ninna suve lõhnu

luuletai
miks sa ei küsi
Tuuslar loitsib järjepanu
et sul kõrva sosistada
millal hääbub
hõim kes vanu
kauneid müüte alles hoiab
libliktiiva lehvitused
millal üles äratavad
tule asemel kus miilab
meie kallis armusüsi

vastust Tuuslarilt
sa siiski
ära looda rinnus laul me
ühes läeme
mööda merd ja õitsvat aasa
uitamisse kaotsi unne
unes undki jälle näeme
kutsub seal üks hurmav kaasa
ükstakõik kel alatasa
nimetu ja nähtamatu
sära
veetlev tühjus

PEETER ILUSA (1948) luulet on *Akadeemias* ilmunud varemgi (2021, nr 12, lk 2187–2189; 2022, nr 10, lk 1837–1842; 2023, nr 9, lk 1639–1643; 2024, nr 3, lk 519–524, nr 10, lk 1826–1829; 2025, nr 9, lk 1583–1586).

MARJU MUTSU. Õhtu sõpradega I (ofort, 1972)

RAHVUSLIK KASVATUS EESTI KOOLIDES 1920.–1930. AASTATEL

Õppenõukogu protokolliraamatute alusel

Mann Loper

SISSEJUHATUS

Rahvuslikku kasvatust meie eestikeelses üldharidussüsteemis aastatel 1920–1940 on keskse küsimusena üsna vähe uuritud, nagu ka selle rakendamist koolitöös. Kontekstina on olulised uurimused Eesti hariduselust ja arvukad käsitlused hariduspoliitika, rahvusluse, riigikaitseõpetuse, vähemusrahvuste ja teiste rahvusliku kasvatusega seostuvate teemade kohta (näiteks Pajur 1995; Karjahärm, Sirk 2001; Andresen 2007; Trasberg 2011; Niinemaa 2013; Uuet 2018; Kopõtin 2020). Ajaloo õppekavade arengut on käsitlenud Hillar Palamets (1968) ja hiljem Heiki Haljasorg (2017). Mõlemad rõhutavad Eesti ajaloo osakaalu suurenemist ning ajalooõpetuse seost riigikodaniku kasvatamisega. Kristi Kuke uurimused näitavad, kuidas rahvuslik ajaloonarratiiv kujunes rööbiti kutselise ajalookirjutuse arenguga ning kuidas rahvuslikud tõlgendusmallid jäid hinnangute andmisel keskseks (nt Kukk 2013).

Kaarel Haav on analüüsinud Eesti ühiskonnaõpetuse arengut ning leidnud, et õppekavad seadsid eesmärgiks aktiivse kodaniku kujundamise, kuid jäid institutsioonikeskseks ega avanud piisavalt inimese, ühiskonna ja võimu suhteid (Haav 2011). Anu Sepp,

Katrin Kalamees-Ruubel ja Urve Läänemets on rahvuslikku kasvatust tänapäeva seisukohast käsitledes omakorda rõhutanud, et rahvuslik identiteet kujuneb kogu koolikultuuri ja eri õppeainete koostoimes, mitte üksnes ajalooõpetuse kaudu (Sepp jt 2010).

Kuigi rahvuslikku kasvatust on uuritud hariduspoliitika, õppekavade ja õpikute vaatepunktist, on varju jäänud küsimus, kuidas kongressidel arutletu või õppe-eesmärkidena sõnastatu kooli igapäevases juhtimises ja kasvatustöös kajastus. Õppenõukogude protokollid võimaldavad jälgida, kuidas rahvusliku kasvatuse eesmärke koolides tõlgendati, arutati ja rakendati. Keskendun siinses artiklis sellele, kuidas muutus rahvusliku kasvatuse käsitlemine õppenõukogude protokollides ning kuivõrd on neis jälgitav 1930. aastatel tugevnenud riiklik normeerimine.

Peamine uurimisküsimus on: kuidas kajastavad Eesti koolide õppenõukogude protokollid rahvusliku kasvatuse kujunemist ja muutumist 1920.–1930. aastatel? Selle piires uurin, millal tulevad rahvusliku kasvatusega seotud teemad õppenõukogudes arutusele, milliste koolielu valdkondadega rahvuslikku kasvatust seostatakse ja kuidas muutub praktika pärast 1934. aasta muudatusi.

Rahvuslik kasvatus ja õppenõukogu kui uurimisobjekt

Rahvusliku kasvatuse mõiste mõtestamine lähtub seisukohast, et rahvuslik identiteet on ühiskondlikult kujundatav ja riiklik koolisüsteem on üks tähtsamaid selle kujundamise vahendeid. Ernest Gellneri järgi loob modernne kool ühtse kõrgkultuuri ning rahvaharidus standardiseeritud kultuuriruumi (Gellner 2019: 173–174, 261). Rahvuslik kasvatus seostub seetõttu nii keele, ajaloo ja sümbolite kaudu kujuneva kultuurilise kuuluvuse kui ka riigikodaniku lojaalsusega. Õppekavad, õppeained, õpikud ja pedagoogitöö ei vahenda rahvuslikke tähendusi neutraalselt, vaid kujundavad soovitavat kodanikutüüpi. Seetõttu on rahvuslik kasvatus lahutamatult seotud hariduspoliitikaga.

Käsitan rahvuslikku kasvatust siinkohal eeskätt väikeriigi kultuurilise ja poliitilise kestmise strateegiana, mille põhieesmärkidena sõnastati eesti keele ja kultuuri püsimine ning lojaalsus oma

riigile.[1] Rahvusliku kasvatuse rõhuasetused muutusid vastavalt poliitilisele olukorrale ning kriisiaegadel omandasid need selgemalt normatiivse iseloomu. Niisiis mõistan rahvuslikku kasvatust teadliku ja sihipärase kasvatustööna, mille eesmärk on kujundada positiivne suhe oma rahvuse, keele, kultuuri ja riigiga ning kasvatada lojaalseid kodanikke. Üldhariduskool on rahvusliku kasvatuse keskseid institutsioone, kus ideed ja eesmärgid kohtuvad tegelikkusega.

Õppenõukogude protokollid võimaldavad sissevaadet käsitletava aja koolitöösse. Tegu ei ole ühtlase arhiiviainesega, kuid nad lubavad taastada kooli sisemisi otsustusprotsesse, täiendades mälestusi ja normatiivseid allikaid. Nii 1920. aasta avalikkude algkoolide seadus, 1922. aasta avalikkude keskkoolide seadus kui ka 1931. aastal uuendatud avalike algkoolide seadus määratlesid õppenõukogu kooli kasvatus- ja õpetustöö peamise kollektiivse otsustusorganina.[2] Õppenõukogu pädevusse kuulus kooli õppe- ja kasvatussuuna üle otsustamine, õppe- ja töökavade läbivaatamine ning kohandamine, õpetajate tööjaotus, õppevahendite ja -raamatute valik, õpilaste vastuvõtmine, hindamine, edasiviimine ja koolist vabastamine ning käitumisreeglite kehtestamine. Õppenõukogu otsused allusid koolijuhataja (direktori) järelevalvele,

[1] Selle kohta on heaks näiteks riiklikud õppekavad, milles sõnastati üldhariduse eesmärk laiemalt ja õppeainete kaupa. Näiteks *Algkooli õppekavad* (Tallinn: Haridusministeerium, 1928: 1, 4–5, www.digar.ee/id/nlib-digar:274301); *Keskkooli õppekavad: Gümnaasiumi humanitaar-, reaal- ja majapidamisharu* (Tallinn: Hariduse- ja sotsiaalministeerium, 1930: 5, 11, 15, www.digar.ee/id/nlib-digar:276847); *Keskkooli ja gümnaasiumi 1938. a. õppekavade seletuskirjad* (Tallinn: Haridusministeerium, 1940: 1, 7, 13, 46, 52, www.digar.ee/id/nlib-digar:274312).

[2] Vt "Asutava Kogu poolt 7. mail 1920 a. vastuvõetud avalikkude algkoolide seadus." — *Riigi Teataja*, nr 75–76, 22. V 1920, lk 593–599, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1920/05/22/3; "Riigikogu poolt 7. dets. 1922 a. vastuvõetud Avalikkude keskkoolide seadus." — *Riigi Teataja*, nr 155–156, 16. XII 1922, lk 749–756, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1922/12/16/3; "Riigikogu poolt 2. juunil 1931 vastuvõetud Avalikkude algkoolide seadus." — *Riigi Teataja*, nr 46, 9. VI 1931, lk 613–619, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1931/06/09/3.

aga vajaduse korral ka kohaliku koolivalitsuse või haridusministeeriumi kinnitamisele. Seega kujundasid õppenõukogud kooli kasvatuslikku suunda arvestatava autonoomiaga, olles samal ajal osa riiklikust haridussüsteemist. Seetõttu võimaldavad protokollid jälgida, kuidas riiklikke kasvatuspõhimõtteid koolitöös tõlgendati ja rakendati.

Allikad

Materjali valikul lähtusin esiteks piirkondlikust esindatusest (sh linna- ja maakoolid), teiseks õppenõukogude protokolliraamatute säilivusest (võimalikult suur katvus aastaist 1920–1940) ja kolmandaks kooliastmete ning -tüüpide esindatusest. Ehkki protokolliraamatuid on säilinud palju, piiravad need kriteeriumid siiski valimit, mille moodustavad viisteist õppeasutust, neist kaheksa algkooli, kuus keskkooli või gümnaasiumi, sh nii poiste-, tütarlaste- kui ka ühisgümnaasiumid, ja Rakvere Õpetajate Seminar kui rakendushariduse näide, kokku ligi kuuekümne protokolliraamatuga. Õppenõukogu protokolle analüüsisin kvalitatiivse sisuanalüüsi meetodil, pöörates tähelepanu rahvusliku kasvatusega seotud mõistetele, otsustele ja korduvatele tegevustele. Analüüs ei piirdu seetõttu juhtumitega, kus protokollides kasutatakse otsesõnu mõisteid "rahvuslik" või "isamaaline kasvatus", vaid hõlmab juhtumeid, mida allikates seostati rahva, riigi, isamaa või kodanikukohusega. Võrdlev analüüs võimaldas jälgida nii ajas toimunud muutusi kui ka erinevusi koolide vahel. Kui suurte linnakoolide õppenõukogude protokolliraamatud võivad olla mahukad ja üksikasjalikud, siis väikeste maa-algkoolide puhul on iseäranis 1920. aastate alguse materjal napp ning õppeaastat võib tähistada vaid kaks-kolm üldsõnalist protokolli koolitöö alguse ja lõpu kohta. Arvesse tuleb võtta sedagi, et teemade puudumine protokollidest ei tähenda tingimata praktika puudumist ning protokollitud otsus ei tõesta selle tegelikku mõju õpilastele.

RAHVUSLIK KASVATUS KOOLIDES 1920. AASTATEL

1920. aastate alul räägiti õppenõukogudes rahvuslikust kasvatusest harva otsesõnu, selle asemel arutati kõlbelist kasvatust, kodanikukasvatust, isamaatunnet, korralikku käitumist, karskust ja kohusetunnet. Õppenõukogude protokollide analüüsist ilmneb, et rahvuslik kasvatus oli 1920. aastatel vaatluse all pigem üksikjuhtudena.

Näitena toon 1924. aasta 1. detsembril korraldatud Nõukogude Liidu võimuhaaramiskatse järellainetuse õppenõukogudes. Otseseid osutusi sellega seotud sündmustele oli läbitöötatud aineses pigem vähe, kuskil ei ilmnenud otsesõnalist seost "detsembrimässu" sündmuste ja rahvuslikkuse või isamaalisuse küsimuste arutusele toomise vahel, kuid kaudsed seosed olid olemas. Küll aga arutati otseselt sündmustesse puutuvat. Näiteks korraldati Rakvere Õpetajate Seminaris haidusministeeriumi telefonogrammi alusel leinaaktus "mässukatse" ohvrite matmispäeval 4. detsembril, samuti vahendati Rakvere garnisoni ülema üleskutset õpilastele osaleda Rakveres sündinud kaptenmajor Karl Sterni matustel, kelle Jaan Anvelt oli Tallinnas tänaval mõrvanud.[3] Leinaaktusi korraldati mujalgi, ning järgnevatel aastatel muutus 1. detsembri aktus koolides tavaliseks. Kaaluti ka teistsuguseid reageeringuid. Tartu Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlaste Gümnaasiumi õpetajate ja õpilaste hulgas vaeti võimalust 1. detsembri sündmuste tõttu selle aasta jõulupidudel 18. ja 19. detsembril tants ära jätta, ent kuna olukord riigis oli selleks ajaks normaliseerunud, ei

[3] RA (= Rahvusarhiiv) , EAA.2108.1.3, l. 47, Rakvere Õpetajate Seminar, protokoll nr 44, "R. Õ. S. Õpetajate Nõukogu koosolek", 3. XII 1924; RA, EAA.2108.1.3, l. 47 p, Rakvere Õpetajate Seminar, protokoll nr 45, "Õpetajate Nõukogu koosolek", 6. XII 1924. — Vabadusristi kavaleri Karl Sterni mälestati koos teiste langenutega 4. detsembril Tallinnas, 5. detsembril võeti puusärk Rakveres vastu ja matus toimus 7. detsembril. Ajalehe teatel võttis matustest osa "terve linn", sh koolide õpilased. Vt "Langenud major Sterni laiba vastuvõtmine" ja M-te, "Major Sterni matus". — *Põhja Kodu*, nr 124, 11. XII 1924, lk 3, dea.digar.ee/page/pohjakodu/1924/12/11/3.

peetud seda enam kohaseks, sest see "tunduks käesoleval silmapilgul kunstlikuna".[4] Siiski on näha, et sündmused põhjustasid koolielus arusaadavalt vapustuse, kui selliseid ettepanekuid tehti.

Kui toimunu kooli ka lähemalt puudutas, ei kajasta protokollid kõiki üksikasju. Kirja võidi panna vaid vähim. Näiteks kustutati Tallinna Linna Poeglaste Humanitaargümnaasiumi õpilaste nimekirjast õppenõukogu otsusega õpilane Bernhard Veimer, kes oli vangistatud 1. detsembri riigipöördekatsega seoses.[5] Materjal lubab osutada seosele 1. detsembri sündmuste ja isamaalise kasvatuse küsimuse tõstatamise vahel 1925. aasta veebruaris, kuigi protokoll seda otsesõnu ei rõhuta. 17. veebruari õppenõukogus leiti, et isamaaline kasvatus õpilastele vajab korraldamist "loomulikul teel, kasvatades neis õiglust, julgust, korrapärasust ja püsivust, mis ühtlasi ka isamaalisust õpilastes arendab".[6] Juhtum on samuti heaks näiteks sellest, et korralikku ja hoolsat käitumist peeti isamaalisuse aluseks. Samuti toodi välja meetodid, kuidas rahvuslikku kasvatust edendada:

> Sellejuures peaks õpetaja ärakasutama igat juhust. Kui tunnis nii ka vahetunni ajal, kodumaa ja ta arenemisloo ja tähtsamate tegelaste tundmaõpimiseks ja armastuse suurendamiseks, ka referaadid — kokkuvõtlikult ja võrdlus võeraste rahvustega — oleks soovitavad abinõud.[7]

Samuti tasub siinkohal märkida, et 1925. aastal nõuti keskkoolide lõpetajatelt haridusministeeriumi ringkirjaga kordamisnädalatel kaht kirjalikku tööd — "üldteemi peale, vastavalt kooli

[4]RA, EAA.3460.1.266, l. 115 p–116, siin 116, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, protokoll nr 72, "Pädagoogika nõukogu koosolek", 17. XII 1924.

[5][Tallinna Linnaarhiiv], TLA.44.1.5, l. 20–21 p, siin 20, protokoll nr 5, "Tallinna Linna Poeglaste Humanitaar Gümnaasiumi pedagoogika nõukogu koosolek", 16. XII 1924, vt ais.ra.ee.

[6]TLA.44.1.5, l. 25–28, siin 26 p, protokoll nr 8, "Tallinna Linna Poeglaste Humanitaar Gümnaasiumi pedagoogika nõukogu koosolek", 17. II 1925, vt ais.ra.ee.

[7]TLA.44.1.5, l. 25–28, siin l. 26 p–27, protokoll nr 8, "Tallinna Linna Poeglaste Humanitaar Gümnaasiumi pedagoogika nõukogu koosolek", 17. II 1925, vt ais.ra.ee.

tüübile, ja kodumaa ajaloos".[8] Õppenõukogudel tuli teemad valida eksami toimumise päeval. Tähelepanuväärne on see, et analüüsitud koolides valiti väärtuste, iseseisvuse, kodumaa ja isikliku vastutuse üle arutlema kutsuvaid teemasid, näiteks "Väärtused, mille jaoks maksaks elada" ja "Omal maal õitseb õnne, kodu kasvab kasu parem (Kalevipoeg)";[9] "Mis tähendab iseseisev olla?" ja "Kaotatud aega ei saa tagasi";[10] "Eesti rahvuslik kultuuriline tõusing 19. a. s. alates ja selle tähtsus".[11] Sama suundumust on mõnevõrra märgata ka järgnevate aastate lõpukirjandite teemade puhul, näiteks "Kuidas tõstame kodumaa ilu ja au"[12] ja "Isamaaarmastus eesti lüürikas".[13]

Siiski käsitleti isamaalisust või rahvuslikkust õppenõukogudes 1920. aastatel ennekõike episoodiliselt, kooliharidus lähtumist nendest väärtustest peeti pigem loomulikuks, mitte eraldi rõhutamist vajavaks. Näiteks 1928. aastal, kui ENKSi Tütarlaste Gümnaasiumi õppenõukogus arutati kooli põhikirja, kerkis üles sõna "rahvuslikus" (ja ka "kristlik") väljajätmine sellest põhjendusel, et kooli rahvuslik siht on niigi endastmõistetav. Sellegipoolest otsustati kasutada sõnastust: õppe- ja kasvatustöö toimub "eesti rahvuslikus vaimus".[14]

[8]TLA.44.1.5, l. 31–33, siin l. 32 p, protokoll nr 10, "Tallinna Linna Poeglaste Humanitaar Gümnaasiumi pedagoogika nõukogu koosolek", 5. V 1925, vt ais.ra.ee.

[9]RA, EAA.3460.1.266, l. 131 p, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, protokoll nr 84, "Pädagoogika Nõukogu koosolek", 22. V 1925.

[10]RA, EAA.3460.1.266, l. 132, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, protokoll nr 85, "Pädagoogika Nõukogu koosolek", 28. V 1925.

[11]RA, EAA.4643.1.250, l. 146 p–147, protokoll nr 63, Pärnu Linna Tütarlaste Gümnaasium, "Pedagoogika nõukogu koosolek", 22. V 1925.

[12]TLA.44.1.5, l. 75 p, protokoll nr 12, "Tallinna Linna Poeglaste Humanitaar-Gümnaasiumi Pedagoogika Nõukogu erakorraline koosolek", 18. V 1926, vt ais.ra.ee.

[13]RA, ERA.4131.1.1, l. 37, Vändra Põllumajanduslik Ühisgümnaasium, protokoll nr 44, "Ped. nõukogu koosolek", 23. V 1927.

[14]RA, EAA.3460.1.266, l. 255–255 p, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, protokoll nr 176, "Õpetajate nõukogu koosolek", 12. III 1928.

1920. aastate teisel poolel olid rahvusliku kasvatuse teemad sellisel viisil saanud koolikultuuri osaks. Kooliti on jälgitav, kuidas tähistati Eesti Vabariigi ja 1. detsembri aastapäeva ning emadepäeva. Samuti korraldati õpilastele korrapäraselt ekskursioone kodumaal ning ajalooõpetuses rõhutati Eesti ajaloo tähtsust. Hilisemaga võrreldes eristus käsitletav aeg selle poolest, et see tegevus jäi ennekõike koolipõhiseks — õpetajad otsustasid ise, millal täpselt ja mil viisil nimetatud tähtpäevi tähistada. Kambja 6-klassilise algkooli õppenõukogus oli küsimus arutlusel näiteks 1931. aasta jaanuaris, kui olid kõne all "[a]binõud õpilaste kõlbese kasvatuse mõjutuseks koolitöö kõrval" ja koolijuhataja Karl Kirsi sõnadel järgi aitasid "[i]samaa tunde kasvatust [---] edendada Vabariigi aastapäeva pühitsemine ja mälestamine, kui neid ka lastekohaselt katsutakse korraldada".[15]

Need näited osutavad, et rahvuslikku kasvatust käsitati kui läbivat kasvatuslikku hoiakut, õpetaja igapäevatöö ning koolikultuuri ja -korra osa. Teema kerkis analüüsitud protokollides esile seoses 1. detsembri "mässukatsega" või koolisiseste algatuste ajel ning õpetajad käsitasid rahvuslikkust pigem üldise kasvatuse loomuliku osana kui eraldi riikliku programmiga seotud ülesandena. See langeb kokku ka I rahvusliku kasvatuse kongressil 1927. aastal väljendatud seisukohtadega, kus rahvuslikku kasvatust nähti kogu ühiskonna ülesandena, ning mitmete ajalooõpetajate seisukohtadega.[16]

PÖÖRE 1930. AASTATE KESKPAIGAS

Suurem muutus toimus pärast 1934. aasta haridusreformi ja võimupööret, kui rahvuslik kasvatus muutus süstemaatiliseks

[15]RA, EAA.4565.1.8, l. 28 p–29 p, siin 28 p, protokoll [numbrita], "Kambja 6 kl. algkooli pedagoogika nõukogu, hoolekogu ja vilistlaskogu koosolek", 11. I 1931.

[16]Vt nt 1927. aasta rahvusliku kasvatuse kongressi referaatide juhtmõtteid ja resolutsioone (*Rahvusliku…* 1926); rahvusliku kasvatuse 1927. ja 1935. aasta kongresside kohta vt Loper 2022 ning rahvusliku kasvatuse kohta ajaloo õppekavades aastail 1920–1939 vt Loper 2023.

ja normeeritumaks. Oluline osa selles oli haridus- ja sotsiaalministeeriumi 1934. aasta 29. novembri ringkirjal isamaalise kasvatuse asjas. Ringkirja peamised seisukohad olid, et kool peab süvendama õpilastes lugupidamist oma rahvuse ja isamaa vastu. Selleks tuli õpilastele selgitada eesti rahva ajaloolisi saavutusi, iseseisvuse tähtsust ja seniseid edusamme, aga ka tulevasi ülesandeid rahvuse ja riigi säilitamisel. Samuti tuli kasvatada rahvuslikku kokkukuuluvust ning huvi eesti kultuuri vastu. Oluliseks peeti ka füüsilise töö ja majandusliku tegevuse väärtustamist, sest neid nähti riigi majandusliku iseseisvuse alustaladena. Tähtis on seegi, et ringkiri kohustas arendama lugupidamist Eesti riigi ning selle kultuuri- ja riigitegelaste vastu.[17] Sama aasta lõpul saatis ministeerium välja ka ringkirja kooliruumide kaunistamise kohta, milles soovitati koolidesse paigutada Eesti riigimeeste ja rahvuslike tegelaste portreid, et kujundada õpilaste rahvuslikku ja riiklikku maailmavaadet.[18] Samuti panid seadused, millega kinnitati riiklikud pühad, paika koolikalendri.[19]

Ka õppenõukogude protokollid dokumendivormina muutusid pärast 1934. aasta haridusreformi selgelt normeeritumaks. Vastavalt haridus- ja sotsiaalministeeriumi 1934. aasta 25. septembri ringkirjale ei piisanud enam sellest, kui koolijuhataja oli ringkirju lugenud. Ringkirju tuli tutvustada kogu õppenõukogule, jäädvus-

[17] "Haridus- ja sotsiaalministeeriumi 1934 a. 29. novembri ringkiri nr. 32133 maa- ning linnakooli valitsustele, vähemusrahvuste kultuurvalitsustele ja koolide juhatajaile ning õppenõukogudele isamaalise kasvatuse asjas." — *Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi Teataja*, nr 17, 11. XII 1934, lk 214–215, www.digar.ee/id/nlib-digar:105459.

[18] "Haridus- ja sotsiaalministeeriumi 1934 a. 17. detsembri ringkiri nr. 32246 maa- ning linnakoolivalitsustele, vähemusrahvuste kultuurvalitsustele, koolinõunikkudele ja kõigi koolide ülalpidajaile ning juhatajaile kooliruumide kaunistamise asjas Eesti riigimeeste ja rahvuslikkude tegelaste piltidega." — *Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi Teataja*, nr 18, 24. XII 1934, lk 231–232, www.digar.ee/id/nlib-digar:105460.

[19] "Pühade ja puhkepäevade seadus. 26. veebruaril 1934. a." — *Riigi Teataja*, nr 18, 3. III 1934, lk 314, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1934/03/03/4; "Pühade ja puhkepäevade seadus: Antud Riigivanema poolt dekreedina 14. detsembril 1934." — *Riigi Teataja*, nr 105, 17. XII 1934, lk 1802–1803, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1934/12/17/9.

tada see õppenõukogu protokollis ehk luua dokumentaalne tõend, et ministeeriumi juhised on koolis ametlikult teatavaks tehtud ja täitmiseks vastu võetud.[20] See korraldus muutis ministeeriumi ringkirjade täitmise senisest formaalsemaks ja kontrollitavamaks, mis on iseloomulik haridushalduse tsentraliseerimise tugevdamisele 1930. aastatel.[21] Õppenõukogu otsuseid formuleeriti samuti sõnadega "ringkirja alusel" ning koolid rakendasid nendele viidates muu hulgas ka distsiplinaarabinõusid. Protokollidesse ilmuvad uued märksõnad, nagu *Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi Teataja* korraldused, rahvusliku kasvatuse eeskiri ja kohustuslikud tähtpäevad koolikalendris.

[20] "Hariduse- ja sotsiaalministeeriumi 1934 a. 25. septembri ringkiri nr. 31716 koolivalitsustele, koolinõunikkudele ja koolide juhatajaile Hariduse- ja sotsiaalministeeriumi ringkirjade teadmiseks ja täitmiseks võtmise asjas." — *Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi Teataja*, nr 13, 28. IX 1934, lk 168–169, www.digar.ee/id/nlib-digar:105455.

[21] Kui 1920. aastate haridusseaduste põhjal saab üldistada, et riik kehtestas haridushalduses üldised raamid ja kohalik omavalitsus ning koolid ise teostasid suure osa haldusest, siis 1931. aastaks oli valitsuse tasandi normeeriv osa juba suurenenud. Ehkki omavalitsused säilitasid olulise rolli koolide ülalpidamises ja igapäevases haldamises ka pärast 1934. aasta reformi, vähenes nende otsustusautonoomia, sest koolivõrgu, koolide avamise ja sulgemise, õppekorralduse ning mitmete personali- ja pedagoogiliste küsimuste lõplik otsustus- või kinnitamisõigus koondus järjest rohkem keskvalitsusse. Vt "Asutava Kogu poolt 7. mail 1920 a. vastuvõetud avalikkude algkoolide seadus." — *Riigi Teataja*, nr 75–76, 22. V 1920, lk 593–599, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1920/05/22/3; "Riigikogu poolt 7. dets. 1922 a. vastuvõetud Avalikkude keskkoolide seadus." — *Riigi Teataja*, nr 155–156, 16. XII 1922, lk 749–756, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1922/12/16/ 3; "Riigikogu poolt 2. juunil 1931 vastuvõetud Avalikkude algkoolide seadus." — *Riigi Teataja*, nr 46, 9. VI 1931, lk 613–619, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1931/06/09/3; "Keskkoolide seadus. Antud Riigivanema poolt dekreedina 25. mail 1934." — *Riigi Teataja*, nr 47, 2. VI 1934, lk 901–907, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1934/06/02/3; "Gümnaasiumide seadus. Antud Riigivanema poolt dekreedina 29. mail 1934." — *Riigi Teataja*, nr 47, 2. VI 1934, lk 907–913, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1934/06/02/4.

Samuti on näiteid, et rahvusliku kasvatuse küsimust arutati — küll eelmainitud ringkirja alusel — veel eraldi ja põhjalikumalt. Näiteks Raigastvere koolis märgiti, et õpetajad kasutavad rahvuslikus vaimus kasvatamiseks "sobivad juhused", sest "rahvuslikus vaimus on senigi kasvatatud õpilasi".[22] Sürgavere kool otsustas hankida Konstantin Pätsi, Johan Laidoneri ja Carl Robert Jakobsoni pildid, korraldada referaadikoosolekuid rahvuslikel tähtpäevadel ja rahvuslike tegelaste mälestuspäevadel ning avalik aktus Eesti Vabariigi aastapäeval, juba olid loodud Noorte Kotkaste ja Kodutütarde rühmad.[23] Siinkohal tuleb rõhutada, et maakool ei olnud ainult haridus-, vaid ka kogukonnaorganisatsioon. Ka Loodi 6-klassilise algkooli koolijuhataja Märt Saar (1876–1936) "avaldas soovi, et õppenõuk[ogu] liikmed kõigiti aitaksid kaasa isamaalisele kasvatusele — ka väljaspool kooli".[24] Iseäranis põhjalikult käsitleti küsimust ENKSi Tütarlaste Gümnaasiumi õppenõukogus, kus võeti vastu vastav kava, mis hõlmas nii kooliruumi kujundamist kui ka klassijuhatajatundide sisu. Põhipunktide alla kuulusid näiteks tähtsamate kultuuri-, avaliku elu ja riigitegelaste tähtpäevade puhul nende tegevuse eraldi käsitlemine vastava aine õpetajate poolt, samuti õpilasõhtute korraldamine, kooliruumide sisustamine kultuuri- ja riigitegelaste portreede ja büstidega. Samuti tuli õpilasi innustada rahvuskultuuri saavutusi jälgima ning olema kursis Eesti varasema ajaloo uurimise uute tulemustega. Nähti ette raamatukogu täiendamist eesti rahvuskultuurilise trükisõnaga, nii kohalike kui ka üleriigiliste ekskursioonide korraldamise jätkamist ning hõimurahvaste ja Välis-Eesti teemade käsitlemist, ühtlasi propageerides kirjavahetust nendega.[25]

[22]RA, EAA.5137.1.47, l. 12–12 p, protokoll nr 4, "Raigastvere algkooli õppenõukogu koosoleku kohta", 20. XII 1934.

[23]RA, EAA.4381.1.7, pagineerimata, protokoll nr 14, "Sürgavere algkooli õppenõukogu koosolek", 8. I 1935; RA, EAA.4381.1. 7, pagineerimata, protokoll nr 15, "Sürgavere algkooli õppenõukogukoosolek", 5. II 1935.

[24]RA, EAA.3994.1.3, l. 37–39, siin 39, protokoll nr 5, "Loodi 6kl algkooli õppenõukogu koosoleku üle", 5. III 1935.

[25]RA, EAA.3460.1.267, l. 179 p–180, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, protokoll nr 168, "Õppenõukogu koosolek", 4. II 1935; RA,

Samas leidub näiteid, kus järeldati, et senist tööd ei ole kuigi paljuga enam täiendada, nagu Pärnu Linna Poeglaste Keskkooli ja Gümnaasiumi puhul: "Isamaalis-rahvusliku kasvatuse edendamiseks (HSM-i Teataja № 17 — 1934, ringkiri nr 32133), peale selle mis senini tehtud, peetakse tulusaks korraldada koolidele eesti algupärandite ettekanne kirikuorelil."[26] Lisaks tasub tähele panna, et 1935. aastal korraldas haridus- ja sotsiaalministeerium gümnaasiumeile võistluskirjandi teemal "Milleks kohustab Eesti riiklik iseseisvus meie noorsugu",[27] mille sõnastuses on huvitav nihe võrreldes 1925.–1927. aastate lõputöödega. Kui eksami- ja kirjanditeemad keskendusid moraalile ja kultuurile, siis võistluskirjand toob fookusesse kohustuse.

Seega saab kokkuvõtlikult öelda, et 1934. aasta ei toonud rahvuslikku kasvatust koolidesse, vaid muutis senise tegevuse süsteemsemaks, riiklikult koordineerituks.

RAHVUSLIK KASVATUSTÖÖ

Analüüsitud protokollides saab eristada järgmisi rahvusliku kasvatuse mõõtmeid:

1. sisuline mõõde: mida koolides õpetati, milliste teadmiste, oskuste ja arusaamade kaudu rahvuslik identiteet kujunes;
2. sümboolne mõõde: kuidas rahvuslik kuuluvus koolielus kehastus, kuidas seda kogetavaks tehti ning kinnistada püüti;
3. sotsiaalne ja distsiplinaarne mõõde: käitumisnormid, organisatsioonides osalemise korraldamine ja poliitilise tegevuse piiramine.

Need mõõtmed haakuvad Anthony D. Smithi rahvusliku identiteedi käsitlusega, mille järgi põhineb rahvuslik identiteet ühisel

EAA.3460.1.267, l. 180 p–181 p, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, protokoll nr 169, "Õppenõukogu koosolek", 11. II 1935.

[26]RA, EAA.409.4.3, l. 272–274, protokoll nr 7, "Pärnu Linna Poeglaste Keskkooli ja Gümnaasiumi õppenõukogu koosolek", 15. II 1935.

[27]TLA.44.1.12, l. 13 p–15, siin 14 p, Tallinna Gustav Adolfi Gümnaasium, protokoll nr 9, "Koosolek", 19. III 1935, vt ais.ra.ee.

mälul, müütidel, sümbolitel ja rituaalidel (Smith 1991: 14). Samuti toetab käsitlust Mario Carretero, kes sedastab, et ajalooõpetus loob rahvuslikku identiteeti peale õppesisu ka rituaalide, narratiivide, sümbolite ja emotsioonide kaudu. Carretero rõhutab ka, et ametlikud kooli programmid ei ole neutraalsed, vaid kujundavad kangelasi, vaenlasi, järjepidevust ja rahvuslikku mälu (Carretero 2011: xxiii–xxxv).

Sisuline mõõde

Õppenõukogu protokollid kinnitavad, et rahvuslik kasvatus koolides väljendus sisulisel tasandil eeskätt õppekavasid, ajalooõpetust, kodanikuõpetust ja keeleõpet puudutavates otsustes. Nende kaudu kujundati arusaamu rahvusest, riigist ja kodanikuks olemisest ning anti rahvuslikule kasvatusele kindel õppesisuline raamistik.

Õppenõukogu protokollide puhul peab arvestama, et need kajastavad õppesisu eeskätt siis, kui arutati õppekavasid, töökavasid või õppevahendeid. Seetõttu võimaldavad protokollid jälgida pigem õppesisu kujundamist, mitte selle tegelikku edasiandmist klassiruumis. Viimase kohta leidub nappe märkmeid töökavade täitmise või osalise täitmata jätmise puhul. Samuti ei ole tegu ühtlase materjaliga. Näiteks on Pärsti algkooli protokollidesse kantud üksikasjalikud töökavad, kuid Kambja, Prangli, Sürgavere ja mõnegi keskkooli omad vähemal määral. Ühtlasema ülevaate saab, kui uurida riiklikke õppekavasid ja -materjale, kuid neist jääb arusaadavalt omakorda puudu kohaliku koolitöö tasand.

1930. aastate teisel poolel lisandus laiemas hariduspoliitilises kontekstis tugevam seos kaasaegse poliitilise korraga (Loper 2026), mida õppenõukogude protokollides illustreerivad näited tähtpäevade tähistamisest, õpilasõhtutest, Rahvuskogu kokkukutsumiseks 1936. aastal korraldatud rahvahääletusele kaasa aitamisest ja klassijuhatajatundides riikluse ja patriotismi, kodukaunistamise, Välis-Eesti ning hõimuküsimuse käsitlemisest jm.[28]

[28]RA, EAA.3460.1.267, l. 179 p–180, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, protokoll nr 168, "Õppenõukogu koosolek", 4. II 1935;

Ajalugu kui rahvusliku kasvatuse selgroog

Õppenõukogu protokollid osutavad samuti, et Eesti ajaloost lähtuvat ajalooõpetust peeti rahvusliku kasvatuse keskseks õppeaineks.[29] Esiteks vahendas see rahvuslikku narratiivi ja teiseks andis narratiivile pedagoogilise rutiini, kus kindlaid teemasid käsitleti kindlatel aegadel, haakudes koolikalendri ja riiklike tähtpäevadega. Kuna haridus- ja sotsiaalministeerium suunas koole kindlal viisil tähtpäevi tähistama,[30] tuli peale koolijuhtide ka

RA, EAA.3460.1.267, l. 180 p–181 p, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, protokoll nr 169, "Õppenõukogu koosolek", 11. II 1935; RA, EAA.4381.1.7, pagineerimata, protokoll nr 14, "Sürgavere algkooli õppenõukogu koosolekust", 8. I 1935; RA, EAA.4381.1.7, pagineerimata, protokoll nr 7, "Sürgavere algkooli õppenõukogu koosolek", 19. I 1937; RA, EAA.4381.1.7, pagineerimata, protokoll nr 1, "Sürgavere algkooli õppenõukogu koosolek", 29. IX 1937; RA, EAA.409.4.3, l. 326–328, protokoll nr 7, "Pärnu Linna Poeglaste Gümnaasiumi ja Keskkooli õppenõukogu koosolek", 13. II 1936; RA, EAA.4643.1.430, l. 208–215, protokoll nr 5, "Pärnu Linna Tütarlaste Gümnaasiumi, Pärnu II Gümnaasiumi, Pärnu II Progümnaasiumi ja Pärnu II Reaalkooli õppenõukogu koosolek", 6. IX 1937; RA, EAA.5137.1.52, l. 11 p, protokoll nr 6, "Raigastvere algkooli õppenõukogu koosoleku kohta", 17. XI 1938.

[29] Vt nt RA, EAA.4643.1.250, l. 19 p–31 p, siin l. 21 p, protokoll nr 11, "Pärnu Linna Tütarlaste Reaalgümnaasiumi pedagoogika nõukogu koosolek", 20. XI 1922; RA, EAA.3997.1.10, l. 69–73, protokoll nr 7, "Pärsti 6-kl. algkooli õpet. nõuk. koosolekust", 5. XI 1923; RA, EAA.3997.1.13, l. 7 p–10 p, protokoll nr 4, "Pärsti 6kl. algkooli õpetajate nõukogu koosolekust", 26. XI 1924; RA, EAA.4565.1.7, l. 68–68 p, siin 68 p, protokoll nr 44, "Kambja kõrgema algkooli pedagoogika nõukogu koosolek", 10. XI 1926.

[30] "Hariduse- ja sotsiaalministeeriumi Koolivalitsuse 1934 a. 12. septembri ringkiri nr. 31590 koolivalitsustele ja koolide juhatajaile hõimupäeva pühitsemise asjas." — *Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi Teataja*, nr 12, 17. IX 1934, lk 164, www.digar.ee/id/nlibdigar:105454; "Haridus- ja sotsiaalministeeriumi 1934. a. 9. novembri ringkiri nr. 31998 maa- ja linnakoolivalitsustele, vähemusrahvuste kultuurvalitsustele ning koolide juhatajaile aktuste korraldamise asjas käesoleva aasta 1. detsembril." — *Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi Teataja*, nr 15, 14. XI 1934, lk 199–200, www.digar.ee/id/nlib-

ajaloo- ja emakeeleõpetajatel tähtpäevadel kõnede ja selgitustega esineda või vastavaid üritusi korraldada.[31]

Kõige ilmsem rahvusliku kasvatuse sisuline väljendus on Eesti ajaloo üha tugevam esiletõstmine, mis kajastub näiteks ka Pärsti kooli töökavades, mille ülesehitus struktureeris minevikku selgelt rahvusliku loogika järgi: Eesti ajalugu esitatakse vabaduse kaotamise ja taastamise loona.[32] Kambja kool otsustas, et IV klassis tuleks ajalooõpetuses piirduda Eesti ajalooga, kuid tutvustada ka üldajalugu, V ja VI klassis aga "rõhutada tähtsamaid sündmusi ja kauem peatuda kodumaa ajaloo juures".[33] Mitmes teises koo-

digar:105457; "Haridus- ja sotsiaalministeeriumi 1934 a. 12. novembri ringkiri nr. 32015 maa- ja linnakoolivalitsustele ning koolide juhatajaile aktuste korraldamise asjas Läti Vabariigi aastapäeva puhul." — *Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi Teataja*, nr 15, 14. XI 1934, lk 200, www.digar.ee/id/nlib-digar:105457.

[31]RA, EAA.4565.1.8, l. 25 p–26 p, protokoll nr 34, "Kambja 6 kl algkooli pedagoogika nõukogu koosolek", 26. XI 1930; RA, EAA.3460.1.267, l. 174–176, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, protokoll nr 161, "Õppenõukogu koosolek", 19. XI 1934.

[32]RA, EAA.3997.1.13, l. 7 p–10 p, protokoll nr 4, "Pärsti 6kl. algkooli õpetajate nõukogu koosolekust", 26. XI 1924; RA, EAA.3997.1.13, l. 11 p–14 p, protokoll nr 6, "Pärsti 6kl. algkooli õpetajate nõukogu koosolekust", 15. XII 1924; RA, EAA.3997.1.13, l. 24–30, protokoll nr 5, "Pärsti 6-kl. algkooli õpetajate nõuk. koosolekust", 27. X 1925; RA, EAA.3997.1.13, l. 42 p–46, protokoll nr 8, "Pärsti 6.-kl. algkooli õpetajate nõuk. koosolekust", 23. XI 1926; RA, EAA.3997.1.13, l. 52–60 p, protokoll nr 3, "Pärsti 6-kl. algkooli õpet. nõukogu koosolekust", 5. XII 1927; RA, EAA.3997.1.13, l. 64–69, protokoll nr 1, "Pärsti 6.-kl. algk. õpet. nõukogu koosolekust", 2. XI 1928; RA, EAA.3997.1.13, l. 69–72 p, protokoll nr 2, "Pärsti 6.-kl. algk. õpet. nõukogu koosolekust", 6. XI 1928; RA, EAA.3997.1.13, l. 84 p–88, protokoll nr 3, "Pärsti 6-kl. algkooli ped. nõuk. koosolekust", 4. XI 1929; RA, EAA.3997.1.13, l. 49–94 p, protokoll nr 4, "Pärsti 6-kl. algk. ped. nõuk. koosolekust", 6. XI 1929.

[33]RA, EAA.4565.1.7, l. 68–68 p, siin 68 p, protokoll nr 44, "Kambja kõrgema algkooli pedagoogika nõukogu koosolek", 10. XI 1926.

lis peeti vajalikuks hankida just Eesti ajaloo kaarte, seinapilte ja näitlikku materjali.[34]

Rahvusliku kasvatuse sisuline mõõde avaldub ka kodaniku- ja kõlblusõpetuse eesmärkides. Pärsti algkooli töökavades seati sihiks arendada kohusetunnet, enesevalitsemist, ühistunnet, valmisolekut teenida rahvast ja riiki ning arusaamist sellest, millistel elualadel vajab kodumaa töövõimelisi kodanikke kõige enam. Õpilastes tuli kujundada korraarmastust, ausust, kohusetunnet, viisakust ja kodu- ning isamaa-armastust.[35] Seega kinnitavad õppenõukogu protokollid, et õppesisu eesmärk ei olnud üksnes teadmiste edasiandmine Eesti kohta, vaid ka soovitud kodanikutüübi kujundamine.

Keeleõpe

Eesti keel ja rahvuskultuur moodustavad rahvusliku identiteedi aluse. Nii tähistati koolides August Kitzbergi, Oskar Lutsu, Juhan Liivi, Eduard Bornhöhe ja teiste eesti kultuuritegelaste juubeleid, hangiti koolile Eesti kirjanike portreesid, korraldati eesti kirjandusel põhinevaid ettekandeid. Muidugi esitati Eesti Vabariigi aastapäeva aktustel isamaalisi luuletusi ja koorilaule.[36] Seega

[34]RA, EAA.4381.1.3, pagineerimata, Sürgavere algkool, protokoll nr 27, "Pedagoogika nõukogu koosolekust", 8. IV 1927; RA, EAA.4512.1.6, l. 28 p–29, Prangli algkool Tartumaal, protokoll nr 25, "Prangli algkooli õppenõukogu koosolek", 5. II 1936.

[35]RA, EAA.3997.1.13, l. 64–69, protokoll nr 1, "Pärsti 6.-kl. algk. õpet. nõukogu koosolekust", 2. XI 1928.

[36]Nt RA, EAA.2108.1.2, l. 172 p–173 p, Rakvere Õpetajate Seminar, [protokoll], "R.Õ.S. õpetajate nõukogu koosolek", 23. XI 1923; RA, EAA.3994.1.2, l. 3, protokoll nr 1, "Loodi 4kl. algkooli pedagoogika nõukogu otsusest", 23. I 1926; RA, EAA.3460.1.266, l. 232–232 p, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, protokoll nr 162, "Õpetajate nõukogu koosolek", 10. X 1927; RA, EAA.4565.1.7, l. 47 p–48, protokoll nr 29, "Kambja kõrgema algkooli pedagoogika nõukogu koosolek", 22. II 1926; RA, EAA.4512.1.6, l. 14 p–15, protokoll nr 10, "Prangli algkooli õppenõukogu koosolek", 19. II 1933; TLA.44.1.6, l. 27–30, siin 29 p, protokoll nr 9, "Tallinna linna Poeglaste Humanitaargümnaa-

toetas kirjandusõpetus ajalooõpetuse kõrval rahvusliku kultuurimälu kujundamist.

Õppenõukogu protokollides kajastavad võõrkeelte üle peetud arutelud toonast kultuurilist ja poliitilist orientatsiooni. Teema ise on keerukas ja väljub siinse artikli piiridest, kuid siinkohal tasub meenutada, et liigset suurrahvaste, eriti saksa ja vene mõju eesti kultuurile peeti negatiivseks. Iseseisev Eesti orienteerus koostööle Lääne-Euroopaga ja üheks ihaldusväärsemaks soovitud liitlaseks kujunes Suurbritannia (Karjahärm, Sirk 2001: 350). Juba eestikeelse koolisüsteemi rajamine oli väga tugevasti vähendanud vene keele osakaalu hariduses ja vene keel ei kuulunud käsitletaval ajal üldiselt esimesena õpetatavate võõrkeelte hulka (Andresen 2007: 55, 210–211).

1921. aastal Tallinnas korraldatud ankeetküsitluse põhjal nähti saksa keele õppimise plussidena muu hulgas ligipääsu Lääne-Euroopa kultuurile, rikkalikule ja kättesaadavale kirjandusele ning kõrgharidusele ja teadusele. Miinustena nimetati saksastamise jätkumist ja rahvusliku eneseteadvuse nõrgenemise ohtu. Vene keele puhul toodi pooltargumentidena välja eelkõige geopoliitilist vajadust ja olemasolevat keeleoskust, vastuargumentidena aga vähest rahvusvahelist ja kultuurilist väärtust, "soovimatute ideede" levikut ja väljarände ning Venemaale allutamise ohtu (Kuks 1921). Seda temaatikat leiab ka õppenõukogude protokollidest. ENKSi Tütarlaste Gümnaasiumis arutati 1919. aasta oktoobris riigi poolt pakutud õppesuundade ja -sihtide all esimese võõrkeele küsimust ja rõhutati saksa keele olulisust kui teed Lääne-Euroopa kultuuriga tutvumiseks, ühtlasi väljendati korduvalt soovimatust vene keele tunde korraldada.[37] Eraldi tasub välja tuua 1931. aasta jaanuaris õppenõukogu rõhutatud rahvuslikku motiivi,

siumi Pedagoogika Nõukogu koosolek", 22. II 1927, vt ais.ra.ee; RA, EAA.5137.1.47, l. 35–35 p, protokoll nr 9, "Raigastvere algkooli õppenõukogu koosoleku üle", 15. II 1937.

[37]RA, EAA.3460.1.265, l. 66 p–67 p, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, [protokoll], "Kooliõpetajate nõukogu ja kuratooriumi ühine koosolek", 10. X 1919.

> kuna tänini on teadlikult katsutud meie noorsugu võõrutada ja isoleerida vene mõjust ning osalt sel otstarbel on vene keel koolidest välja tõrjutud, siis ei ole praegu küllaldast alust muutma hakata oma koolis seni maksvat hariduselu suunda.[38]

Seega toimis saksa keel rahvusliku kasvatuse kontekstis kultuurilise vahenduskeelena, mis aitas seostada Eesti rahvuslikku haridust Lääne-Euroopa kultuuriruumiga.

1930. aastatel toimus muutus, kui poliitiliste ja ideoloogiliste kaalutluste tõttu sooviti taas kord vähendada saksa keele valitsevat osa hariduses. Selles kontekstis kerkis esile inglise keel,[39] mille õpetamist esimese võõrkeelena oli soovitud juba 1920. aastate alul, kuid mis jäi praktilistel põhjustel — kvalifitseeritud õpetajate puuduse tõttu — sageli teostamata.[40] Nii otsustati ka ENKSi Tütarlaste Gümnaasiumis 1934. aasta märtsis "kultuurpoliitilistel põhjustel" saksa keel tagaplaanile nihutada.[41] Õppenõukogu protokollides kajastub inglise keele tähtsustamine peale pedagoogilise uuenduse ka kultuurilise ja poliitilise orientatsiooni ühe väljendusena.

Rituaalne ja sümboolne mõõde

Õppenõukogu protokollides kuuluvad aktuste, tähtpäevade ja kooliruumi kujundamise küsimused kogu vaadeldava aja jooksul kõige püsivamate aruteluteemade hulka. Need tegevused näitavad, kuidas rahvuslikku identiteeti kujundati ühiste rituaalide ja sümbolite kaudu. Protokollides kajastuvad riiklike tähtpäevade aktused, seal peetud kõned, isamaalised laulud, vaikushetked ning kooliruumi visuaalne kujundamine, mille kaudu muudeti

[38] RA, EAA.3460.1.267, l. 57–57 p, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, protokoll nr 54, "Õpetajate nõukogu koosolek", 26. I 1931.

[39] Vt nt Balti kultuurikoostöö kohta Rämmer 2016: 136.

[40] "Haridusministeeriumi korraldus algkooli tunnikava tarvitusele võtmise kohta", 4. IX 1920. — *Kasvatus*, nr 18, X 1920, lk 114–115, www.digar.ee/id/nlib-digar:104335.

[41] RA, EAA.3460.1.267, l. 152–152 p, siin 152 p, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, protokoll nr 140, "Õppenõukogu koosolek", 5. III 1934.

rahvuslik sümboolika kooli igapäevase keskkonna loomulikuks osaks.

Riiklikud tähtpäevad kui rahvusliku kogukonna loomise rituaalid

Üks püsivamaid aruteluteemasid oli Eesti Vabariigi aastapäeva aktuste korraldamine. Alates 1920. aastate algusest otsustasid koolid õppenõukogu otsustega korraldada aktusi, mille kava oli üldjoontes sarnane: avakõne, riigihümn, isamaalised laulud (“Eestimaa, mu isamaa”, “Mu ilus isamaa” jt), päevakohased kõned ja õpilaste deklamatsioonid ning õpetajate või koolijuhi ettekanded Eesti ajaloost ja riiklusest, haridusministeeriumi või Riigikogu läkituse ettelugemine ning langenud kangelaste mälestamine. Selline ülesehitus ei olnud pelgalt pidulik vorm, vaid lõi igal aastal korduva rituaali, ühise kogemuse, mille kaudu õpilased võisid tunda end osana Eesti riigist ja eesti rahvusest. Protokollides korduvad samad elemendid aastast aastasse. Oluline on, et aktused ei piirdunud üksnes kooliperega. Eriti maakoolides kutsuti neile sageli ka lapsevanemad, näiteks Raigastvere, Prangli ja Sürgavere koolis korraldati avalikke aktusi kogu ümbruskonnale.[42] Seega kujunes kool ühtaegu nii haridusasutuseks kui ka kohaliku rahvusliku mälu ja kogukondliku identiteedi kandjaks.

Rahvusliku kasvatuse oluline osa oli iseseisvuse eest Vabadussõjas langenute ning 1924. aasta 1. detsembri riigipöördekatse ohvrite mälestamine. Protokollid näitavad, et langenute mälestamist ei käsitatud mitte üksnes tseremoniaalse kohustusena, vaid ka kasvatusvahendina. Näiteks nimetas Pärnu Linna Poeglaste Gümnaasiumi õpetaja Harry Nuth (Nuudi) nelja aasta eest toimunud sündmuste mälestamist “meie moraalseks kohustuseks mitte unustada oma isamaa paremaid poegi”, ja kooli sõjalise õpetuse

[42]RA, EAA.4512.1.6, l. 14 p–15, siin 15, protokoll nr 10, “Prangli algkooli õppenõukogu koosolek”, 19. II 1933; RA, EAA.4381.1.7, pagineerimata, protokoll nr 14, “Sürgavere algkooli õppenõukogu koosolekust”, 8. I 1935; RA, EAA.5137.1.47, l. 20 p –21 p, protokoll nr 3, “Raigastvere algkooli õppenõukogu koosoleku kohta”, 15. XI 1935.

instruktor Arnold Martinson (Martensi) iseloomustas 1. detsembril toimunut kui uue võitlusviisi katset "vallutada vastast, mõjudes talle hingeliselt", ning rõhutas vajadust arendada enesekaitset "rahvuspsühholoogilisest küljest". Noorsugu peaks "rakendama oma jõud loovale tööle, õpiks tõsiselt hindama rahvusliku vabaduse ulatust".[43] Kambja algkoolis mälestati langenud kangelasi Eesti Vabariigi 7. aastapäeva aktusel 1925. aastal õpetajate ja õpilaste kõnede ja vastavate lauludega ning koolile kavatseti muretseda Julius Kuperjanovi pilt. Kuperjanov oli pärit Kambjast ning olnud seal kihelkonnakoolis õpetaja (selle kooli jätkuks oligi Kambja kõrgem algkool), mistõttu ta oli "nii õpetajate kui ka õpilaste südamele kõige ligemal".[44] Mälestusrituaalid sidusid rahvusliku identiteedi ohvrimeelsuse, ajaloolise järjepidevuse ja riigilojaalsusega.

Kui 1920. aastatel arutati õppenõukogudes peamiselt Eesti Vabariigi aastapäeva, emadepäeva ja üksikute mälestuspäevade tähistamist, siis 1930. aastate teisel poolel kujunes välja laiem tähtpäevade süsteem, mida korraldasid seadused ja määrused.[45] Näiteks pidid 1. detsembri mälestusaktused 1934. aastal toimuma nii õpilastele kui ka lapsevanematele, rõhuasetusega rahvuslikul ühtlusel, iseseisvuse väärtusel, optimismil ja usul riigi tulevikku ning koostööl ja lahkhelide ületamisel.[46] Kalendrisse lisandusid Balti riikide, hõimuriikide Soome ja Ungari ning liitlasriigi Poola

[43] RA, EAA.409.4.3, l. 51–58, siin 53, Pärnu Linna Poeglaste Gümnaasium, protokoll nr 6, 19. XII 1928.

[44] RA, EAA.4565.1.7, l. 13–13 p, protokoll nr 2, "Kambja kõrgema algkooli pädagoogika nõukogu koosolek", 21. II 1925.

[45] "Pühade ja puhkepäevade seadus. 26. veebruaril 1934. a." — *Riigi Teataja*, nr 18, 3. III 1934, lk 314, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1934/03/03/4; "Pühade ja puhkepäevade seadus. Antud Riigivanema poolt dekreedina 14. detsembril 1934." — *Riigi Teataja*, nr 105, 17. XII 1934, lk 1802–1803, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1934/12/17/9.

[46] "Haridus- ja sotsiaalministeeriumi 1934. a. 9. novembri ringkiri nr. 31998 maa- ja linnakoolivalitsustele, vähemusrahvuste kultuurvalitsustele ning koolide juhatajaile aktuste korraldamise asjas käesoleva aasta 1. detsembril." — *Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi Teataja*, nr 15, 14. XI 1934, lk 199–200, www.digar.ee/id/nlib-digar:105457.

tähtpäevad ning mitmed haridusministeeriumi soovitatud teemapäevad, nagu näiteks kodukaunistamise päev, metsapäev ja loomakaitsepäev. Erilist tähelepanu pälvisid tähtpäevad, kui sündmusest möödus ümmargune arv aastaid. Samuti muutus aktuste sisu ühtlasemaks, muu hulgas soovitati kasutada Riigi Ringhäälingu raadioülekandeid[47] ning järgida ministeeriumi juhiseid, mis aitas aktuste sisu ühtlustada ning piiras vähemalt osalt kohaliku tõlgenduse ruumi. Näiteks Sürgavere ja Prangli koolikalendrid näitavad, kuidas tähtpäevade tähistamine laienes üksikutest üritustest kogu õppeaastat läbivaks rituaalseks raamistikuks.

Haridusministeerium suunas koole ilmestama kooliruume Eesti riigimeeste, rahvuslike tegelaste ja Vabadussõja kangelaste portreedega. Eesmärk oli kasvatada austust riigi ja rahvuslike eeskujude vastu ning tugevdada rahvuslikku identiteeti.[48] Selle suunise järgi ka tegutseti. Näiteks Prangli kooli arengukavas nähti ette ruumide kaunistamine Eesti riigitegelaste ja kirjanike piltidega ning Sürgavere kool otsustas muretseda Pätsi, Laidoneri ja Jakobsoni seinapildid; Gustav Adolfi Gümnaasiumi õppenõukogu protokolli järgi loeti ette ja võeti teatavaks ringkiri rahvusvärvi-

[47] Nt RA, EAA.4381.1.7, pagineerimata, protokoll nr 14, "Sürgavere algkooli õppenõukogu koosolekust", 8. V 1937; RA, EAA.3994.1.3, l. 48–50, siin 48–49, protokoll nr 1, "Loodi valla 6kl. algkooli õppenõukogu koosoleku üle", 21. XII 1937; RA, EAA.3997.1.23, l. 11 p–12, protokoll nr 6, "Pärsti 6kl. algkooli õppenõukogu koosolekust", 19. II 1937; RA, EAA.4512.1.6, l. 69, protokoll nr 10, "Prangli algkooli õppenõukogu koosolek", 1. XII 1938.

[48] "Haridus- ja sotsiaalministeeriumi 1934 a. 17. detsembri ringkiri nr. 32246 maa- ning linnakoolivalitsustele, vähemusrahvuste kultuurvalitsustele, koolinõunikkudele ja kõigi koolide ülalpidajaile ning juhatajaile kooliruumide kaunistamise asjas Eesti riigimeeste ja rahvuslikkude tegelaste piltidega." — *Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi Teataja*, nr 18, 24. XII 1934, lk 231–232, www.digar.ee/id/nlib-digar:105460.

des laualippude valmistamise kohta.[49] Kooliruum muutus seega üha selgemalt rahvusliku sümboolika kandjaks.

Õppenõukogu protokollid osutavad, et tähtpäevade ja kujundatud kooliruumi kaudu püüti rahvust õpilaste jaoks kogetavaks muuta. Rituaalide kaudu oli võimalik kasvatada ja kinnistada kuuluvustunnet ning kujundada emotsionaalset sidet riigi ja rahvusega (Carretero 2011: xxiii–xxxv). Ka koolivormil oli peale distsiplinaarse ülesande veel sümboolne tähendus, sest selle kujunduses võidi kasutada rahvusvärvidega haakuvaid lahendusi. Koolivormi osa käsitlen lühidalt allpool.

Sotsiaalne ja distsiplinaarne mõõde

Õpilaste käitumise suunamine, koolivälise tegevuse kontroll ja noorteorganisatsioonide tegevus kuulusid õppenõukogu protokollides korduvalt käsitletud teemade hulka. Arutelud näitavad, et rahvuslik kasvatus ei seisnenud üksnes teadmiste või rituaalide kujundamises, vaid ka soovitud käitumise, ühiskondliku kuuluvuse ja riigilojaalsuse arendamises. Kogu distsiplinaarset tegevust ei saa siiski iseenesest käsitada rahvusliku kasvatuse osana. Sellega seostuvad need eeskätt puhkudel, kui käitumisnorme põhjendati kodanikukohuse, isamaalisuse ning rahva või riigi huvidega.

Käitumise normeerimine koolis ja väljaspool

Kooliseadused andsid õppenõukogudele õiguse kehtestada kooli kodukord, hinnata õpilaste käitumist ning rakendada kasvatuslikke ja distsiplinaarseid abinõusid. Seetõttu võis õpilaste käitumine nii koolis kui ka väljaspool seda mõjutada nende käitumishinnet, järgmisesse klassi üleviimist ja koolis püsimist. Käitumine oli

[49] RA, EAA.4512.1.6, l. 47–50 p, protokoll nr 33, "Prangli algkooli õppenõukogu koosolek", 30. III 1937; RA, EAA.4381.1.7, pagineerimata, protokoll nr 14, "Sürgavere algkooli õppenõukogu koosolek", 8. I 1935; TLA.44.1.13, l. 9 p–10 p, siin 10 p, Gustav Adolfi Gümnaasium, protokoll nr 7, "Koosolek", 11. II 1936, vt ais.ra.ee.

kasvatusküsimus, hõlmates kino, pidude, tantsuõhtute, kontsertide ja muude avalike ürituste või asutuste külastamist. Käsitletav väärtusruum eeldas viisakusnormide järgimist, karskust ja üldiselt "korralikku eluviisi", mis puudutas näiteks romantilisi suhteid, head enesevalitsust ja laitmatut kohusetunnet. Lubatud olid kasvatuseesmärkidega kooskõlas olevad ettevõtmised, nagu kontserdid ja tõsisemad sõnalavastused, samas kui simmanid, alkoholiga peod, kino ja muu kergem ning kaasaegne meelelahutus olid sageli täiesti keelatud või lubatud üksnes koolijuhi loal.[50] Käitumishinne ei olnud lihtsalt informatiivne number, vaid sellel oli õpilase edasisele elule ja võimalikele valikutele otsene mõju, mida õppenõukogudes vahel arutati.[51] Siinkohal on oluline, et analüüsitud protokollid näitavad käitumise hindamist peale moraali ka tulevase riigikodaniku rolli seisukohast.

Juba 1920. aastate alul seostati rahvuslikku kasvatust õpilaste iseloomu ja käitumise kujundamisega. Protokollides rõhutati korraarmastust, viisakust, kohusetunnet, täpsust ja avalikku väärikust. Näiteks Pärsti kooli õpetajad märkisid 1922. aasta novembris, et kooli ülesanne ei ole üksnes teadmiste ja oskuste edasiandmine, vaid "viisipäraste kommete" kujundamine ning õpilaste kasvatamine inimesteks, kes elukombeilt sobivad "igasse seltskonda".[52] 1930. aastate keskpaigaks muutus käitumise seos-

[50]RA, EAA.2108.1.3, l. 6–7, Rakvere Õpetajate Seminar, protokoll nr 7, "R.Õ. Seminaari õpetajate nõukogu koosolek", 23. I 1924; TLA.308.1.1, l. 8 p–9, siin 8 p, Nõmme Linna Üldhariduslik Täienduskool, protokoll nr 15, "Pädagoogika nõukogu koosolek", 20. II 1930, vt ais.ra.ee; TLA.308.1.2, l. 21–22 p, protokoll nr 52, "Nõmme ühisgümnaasiumi õppenõukogu koosolek", 28. IX 1933, vt ais.ra.ee; RA, EAA.409.4.2, l. 52–54, Pärnu Linna Ühisreaalgümnaasium, [protokoll], "Pedagoogika nõukogu koosolek", 4. III 1922; RA, EAA.4643.1.310, l. 311–317, protokoll nr 175, "Pärnu Linna Tütarlaste Gümnaasiumi õppenõukogu koosolek", 14. XI 1932.

[51]Vt nt ENKSi Tütarlaste Gümnaasiumi kohta: RA, EAA.3460.1.266, l. 52–54 p, protokoll nr 26, "Õpetajate nõukogu koosolek", 1. X 1923; RA, EAA.3460.1.266, l. 67–69, protokoll nr 36, "Pädagoogika Nõukogu koosolek", 21. XII 1923.

[52]RA, EAA.3997.1.9, l. 13–16, siin l. 14 p ja 15, protokoll nr 8, "Pärsti 6kl. algkooli õpet. nõukogu koosolekust", 9. XI 1922.

tamine riigiga otsesemaks. Kõnekaks näiteks on Prangli kooli 1937. aasta õpilaste kodukord, mille järgi õpilane muu hulgas kohustub meeles pidama, et tema "kui tulevase seltskonna liikme ja riigikodaniku esinemine ning käitumine" ei puuduta mitte üksnes teda ennast, vaid "kogu riigi ja rahva au".[53] Selline sõnastus näitab hästi, kuidas individuaalset käitumist tõlgendati rahvusliku kasvatuse osana: hea kodanik esindas kogu rahvust.

Organisatsioonidesse kuulumine

Õppenõukogu protokollides arutletakse väga palju õpilaste osalemise üle erinevates organisatsioonides. Sellised arutelud põhinesid 1922. aasta keskkooliseadusel ning hilisematel haridusministeeriumi juhistel, mis andsid õppenõukogudele õiguse organisatsioonilist tegevust korraldada.[54] Eelistatud olid kooli juures, s.o selle kontrolli all tegutsevad ringid. 1920. aastatel olid arutlusalusteks organisatsioonideks karskusringid ja lootusringid (kristlikud karskusorganisatsioonid), Eesti Noorte Punane Rist, skaudid ja gaidid.[55] Õpilastele liitumisloa andmisel oli esimene kaalutlus koolivälise tegevuse võimalik mõju õppeedukusele — kehvade hinnete puhul osalemine keelati. Samuti toodi esile, et

[53]RA, EAA.4512.1.6, l. 34–47, protokoll nr 32, "Prangli algkooli õppenõukogu koosolek", 23. III 1937.

[54]"Riigikogu poolt 7. dets. 1922 a. vastuvõetud Avalikkude keskkoolide seadus." — *Riigi Teataja*, nr 155–156, 16. XII 1922, lk 749–756, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1922/12/16/3.

[55]Nt RA, EAA.3460.1.265, l. 130 p–133, siin 132 p, protokoll nr 4, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, "Õpetajate nõukogu koosolek", 9. II 1921; RA, EAA.2108.1.2, l. 65 p–66, protokoll nr 60, "Rakvere Seminaari Õpetajate nõukogu koosolek", 28. II 1921; RA, EAA.2108.1.4, l. 142 p–143 p, protokoll nr 112, "R.Õ.S. õpetajate nõukogu istung", 4. XII 1928; RA, EAA.4565.1.7, l. 11–12, protokoll nr 14, "Kambja kõrgema algkooli pedagoogika nõukogu koosolek", 30. XI 1924; RA, EAA.4512.1.6, l. 1–2, protokoll nr 1, "Prangli algkooli pedagoogika nõukogu koosolek", 1. X 1931; RA, EAA.3994.1.2, l. 31 p–32 p, protokoll nr 12, "Loodi kuuekl. algkooli pedagoogika nõukogu koosoleku üle", 24. III 1930.

koolil ja õpetajail peab olema ligipääs organisatsiooni tegevusele ja sellest ammendav ülevaade.[56]

1930. aastate alul täpsustasid haridus- ja sotsiaalministeeriumi juhised ning uued kooliseadused õppenõukogude õigust korraldada õpilaste organisatsioonilist tegevust. Õpilasringid pidid tegutsema kooli järelevalve all ning poliitiline tegevus oli keelatud, samas kui isamaalisust rõhutati.[57] Koos toimisid riiklik, haridus- ja sotsiaalministeeriumi ja kohalik, kooli õppenõukogu tasand. Ministeerium andis juhiseid, milles riik määratles lubatud ja lubamatu noorsootegevuse piirid ning kehtestas koolidele kohustuse neid piire aktiivselt jõustada. Levinud rakendus

[56]RA, EAA.3460.1.265, l. 65–66, siin 65 p, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, "Kooliõpetajate nõukogu koosolek", 7. X 1919; RA, EAA.3460.1.265, l. 73 p–74 p, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, siin 74–74 p, "Kooliõpetajate nõukogu koosolek", 25. XI 1919; RA, EAA.3460.1.265, l. 130 p–133, siin 132 p, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, protokoll nr 4, "Õpetajate nõukogu koosolek", 9. II 1921; TLA.44.1.5, l. 15 p–18 p, siin 18, protokoll nr 3, "Tallinna Linna Poeglaste Humanitaar Gümnaasiumi pedagoogika Nõukogu koosolek", 28. X 1924, vt ais.ra.ee; TLA.44.1.6, l. 23 p–25, siin 23 p–24, protokoll nr 7, "Tallinna Linna Poeglaste Humanitaargümnaasiumi Pedagoogika Nõukogu koosolek", 16. XII 1926, vt ais.ra.ee; RA, EAA.2108.1.6, l. 12 p–14 p, siin 14 p, protokoll nr 9, "Rakvere Õpetajate Seminari õppenõukogu koosolek", 8. XII 1931.

[57]"Õpilaste organisatsioonide korraldus." — *Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi Teataja*, nr 14, 5. XII 1933, lk 163–164, www.digar.ee/id/nlib-digar:105431; "Hariduse- ja sotsiaalministeeriumi koolivalitsuse 1933 a. 29. novembri ringkiri nr. 31762 maa- ning linnakoolivalitsustele, vähemusrahvuste kultuurvalitsustele ja koolide juhatajaile õpilaste organisatsioonide asjas." — *Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi Teataja*, nr 14, 5. XII 1933, lk 165–166, www.digar.ee/id/nlib-digar:105431; "Õpilaste ringide normaalpõhikiri." — *Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi Teataja*, nr 14, 5. XII 1933, lk 166–169, www.digar.ee/id/nlib-digar:105431; "Keskkoolide seadus. Antud Riigivanema poolt dekreedina 25. mail 1934." — *Riigi Teataja*, nr 47, 2. VI 1934, lk 901–907, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1934/06/02/3; "Gümnaasiumide seadus. Antud Riigivanema poolt dekreedina 29. mail 1934." — *Riigi Teataja*, nr 47, 2. VI 1934, lk 907–913, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1934/06/02/4.

oli õppenõukogu otsusega organisatsiooni liikmesuse keelamine, äärmuslikel, poliitikaga seotud juhtudel aga ka õpilaste koolist eemaldamine. Eristuvad organisatsioonid, mis on väärtustelt "sobivad", nagu eespool nimetatud, ja organisatsioonid, mis on "ebasobivad" — eelkõige kõik poliitilised, iseäranis vasakpoolse suunitlusega ühendused (Nõmmel aga näiteks ka Kaitseliidu orkester).[58] Vahepealsesse alasse jäid spordiringid, vähem sallitud olid ka esinemiskunstidega seotud organisatsioonid.[59]

Tuntud on juhtum Pärnu Linna Ühisreaalgümnaasiumis 1922. aasta veebruaris ja märtsis, kus 125 õpilase streigi tagajärjel sekkus haridusministeerium ministri abi Friedrich Volrad Mikkelsaare (1886–1930) isikus ning juhtumi protsessimine järgnevates õppenõukogudes viis nende õpilaste koolist väljaviskamiseni ja pärast pikki arutelusid õppenõukogus siiski enamiku kooli tagasi võtmiseni. Asi sai alguse sellest, et loodusloo tunnis oli läinud kaduma üks poolvääriskivi ning selles süüdistatud õpilane Andrei Murro kõrvaldati koolist, mis oligi õpilaste streigi põhjuseks. Väljaheidetud õpilaste hulka kuulus ka väidetavasti üks streigi juhtidest, hilisem tuntud õpetaja ja ajaloolane Jaan Konks, keda "kaasõpilased nimetavad [---] kommunistiks" ja kes õppenõukogu hinnangul "[e]i avalda kõigevähematki kalduvust selleks, et end tulevikus paremini ülevalpidada". Vasakpoolne poliitiline tegevus oli ka teiste väljaheidetute puhul põhiliseks põhjenduseks, miks neid kooli tagasi ei võetud.[60]

---

[58]RA, EAA.3460.1.267, l. 80–81, siin 80–80 p, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, protokoll nr 85, "Õpetajate nõukogu koosolek", 25. I 1932; RA, EAA.3460.1.267, l. 87 p–90, siin 88–89, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, protokoll nr 90, "Õpetajate nõukogu koosolek", 4. IV 1931; TLA.308.1.2, l. 21–22 p, protokoll nr 52, "Nõmme ühisgümnaasiumi õppenõukogu", 28. IX 1933, vt ais.ra.ee.

[59]TLA.44.1.4, l. 41 p–42 p, siin 42, protokoll nr 6, Tallinna Linna Poeglaste Humanitaargümnaasium, "Pädagoogika nõukogu koosolek", 16. X 1923, vt ais.ra.ee; RA, ERA.4131.1.1, l. 20–21 p, Vändra Põllumajanduslik Ühisgümnaasium, protokoll nr 26, "Ped. nõukogu koosolek", 15. XII 1925; TLA.308.1.1, l. 39, Nõmme Linna Üldhariduslik Täienduskool, protokoll nr 27, "Protokoll", 27. XI 1931, vt ais.ra.ee.

[60]RA, EAA.409.4.2, l. 54–56, Pärnu Linna Ühisreaalgümnaasium, [protokoll], "Erakorraline pedagoogika nõukogu koosolek", 7. III 1922;

Rakvere Õpetajate Seminaris arutati samuti õpilaste osalemist poliitilistel koosolekutel, noorsotsialistide tegevust ja erinevates ühendustes osalemise tingimusi. Seminar sattus "sotsialismisüüdistusega" ka avaliku tähelepanu alla. 1932. aasta jaanuaris arutati õppenõukogus õpilaste küsimust, keda kahtlustati õppenõukogu loata osavõtus noorsotsialistide ühingu tegevusest, õpilast Villem Sood aga ka poliitilise kihutustöö tegemises kaasõpilaste hulgas. Õpilane heideti koolist välja, sest ta muu hulgas "[t]ekitab ärevat ja vaenulist meeleolu kaasõpilastes", mitme põhjenduse hulgas oli ka näiteks internaadikorra rikkumine.[61] Võimalik, et põhjenduse valikut mõjutas õpilase täisealisus, sest järgnevas arutelus eristati selgelt ala- ja täisealiste õigust poliitilises tegevuses osaleda: alaealistel oli keelatud osa võtta "politilise sihiga" koosolekutest, täisealised õpilased võisid poliitiliste organisatsioonide koosolekutest ja miitingutest osa võtta sellest klassijuhatajale teada andes.[62] Juhtumit arvestades võib oletada, et klassijuhataja hooleks jäi siis ebasobiva tegevuse ja selle võimalike tagajärgede eest hoiatamine.

Organisatsioonimaastik pärast 1934. aastat

1930. aastate keskel muutus õpilasorganisatsioonide maastik märgatavalt. Kui 1920. aastatel oli noorsooliikumine arenenud suuresti kodanikualgatuse korras (Niinemaa 2013: 60), siis 1930. aastate teisel poolel hakkas riik noorteorganisatsioone tugevamalt kontrollima. 1935. aasta märtsi ringkirjas andis ministeerium koolijuhatajatele ja õpetajatele korralduse soodustada skautide, gaidide, noorkotkaste ja kodutütarde tegevust.[63] 1936. aastal kehtestati olulise muutusena noorsoo organiseerimise seadus, mis

RA, EAA.409.4.2, l. 57–62, Pärnu Linna Ühisreaalgümnaasium, "Pedagoogika nõukogu koosolek", 21. III 1922.

[61] RA, EAA.2108.1.6, l. 17 p–19, protokoll nr 12, "Rakvere õpetajate seminari õppenõukogu koosolek", 21. I 1932.

[62] RA, EAA.2108.1.6, l. 19 p–20, siin 20, protokoll nr 13, "Rakvere Õpetajateseminari klassijuhatajate koosolek", 5. II 1932.

[63] "Haridus- ja sotsiaalministeeriumi 1935 a. 11. märtsi ringkiri nr. 32505 maa- ning linnakoolivalitsustele, vähemusrahvuste kultuur-

muutis noorsootöö riigi juhitud süsteemiks: haridusministeerium määras organisatsioonide eesmärgid ja tegevuspõhimõtted, kontrollis nende tegevust, otsustas õpilaste osalemise võimalused, suunas rahastamist ning sidus koolinoorsoo organisatsioonilise tegevuse otseselt kooli kasvatustöö ja riiklike eesmärkidega.[64] Samadele suundumustele osutavad ka õppenõukogude protokollid. 1937. aastal tuli õpilasringide ja -ühingute ning algoolide juurde loodud noorteühingute põhikirjad uuesti kinnitada,[65] mitmes algkoolis kadusid senised lootusringid või muud ühendused, samas kui Noored Kotkad ja Kodutütred jäid püsima.[66] Loodi algkoolis märgiti otsesõnu, et "liigne organisatsioonide kuhjumine mõjub takistavalt edukale tööle", ning koolijuht kutsus õpetajaid üles igati kaasa aitama isamaalisele kasvatusele, ja seda ka väljaspool kooli.[67] See peegeldab riigitasandi suhtumist, et noorsooliikumine oli liiga killustunud (Niinemaa 2013: 63). 1938. aastal muudeti noorsoo organiseerimise seadust, andes haridusministrile õiguse organisatsioone liita. Lisaks määrati kõigi noorsooorganisatsioonide patrooniks Vabariigi President ja üleriigiliste noorsoo-organisatsioonide esindajaks sõjaväe ülemjuhataja.[68]

valitsustele ja koolide juhatajaile noorsoo organiseerimise asjas." — *Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi Teataja*, nr 4, 15. III 1935, lk 50–51, www.digar.ee/id/nlib-digar:105465.

[64]"Noorsoo organiseerimise seadus. Antud Riigivanema poolt dekreedina 7. oktoobril 1936." — *Riigi Teataja*, nr 82, 13. X 1936, lk 1781–1785, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1936/10/13/3.

[65]Nt RA, EAA.3994.1.3, l. 50–51, siin 50, protokoll nr 2, "Loodi valla 6kl. algkooli õppenõukogu koosoleku üle", 26. II 1937.

[66]Nt 1931. aastal tegutses Prangli algkoolis veel lootusring, 1937. a enam mitte: RA, EAA.4512.1.6, l. 1–2, siin 1 p, protokoll nr 1, "Prangli algkooli pedagoogika nõukogu koosolek", 1. X 1931; RA, EAA.4512.1.6, l. 33–34, siin 33 p, protokoll nr 31, "Prangli algkooli õppenõukogu koosolek", 15. II 1937.

[67]RA, EAA.3994.1.3, l. 37–39, siin 39, protokoll nr 5, "Loodi 6kl. algkooli õppenõukogu koosoleku üle", 5. III 1935.

[68]"Noorsoo organiseerimise seaduse muutmise seadus. Antud Riigihoidja poolt dekreedina 23. märtsil 1938." — *Riigi Teataja*, nr 33, 1. IV 1938, lk 917–918, dea.digar.ee/article/AKriigiteataja/1938/04/01/3.

Mis puutub poliitilisse suunitlusse, siis tegemist ei olnud neutraalsusega tänapäevases tähenduses. Rahvusliku kasvatuse piires lubati riigikeskseid ja isamaalisi organisatsioone, samal ajal kui tõrjuti poliitilisi, eriti vasakpoolseid ühendusi. Seda näitlikustavad ka õppenõukogude materjalid. Näiteks ENKSi Tütarlaste Gümnaasiumis rõhutati korduvalt, et poliitiline tegevus ei ole koolis lubatud "ükskõik millisest suunast", samal ajal lubati rahvusliku mõtlemise vajadust selgitavad ettekanded ja Akadeemilise Rahvusliku Koonduse esinemine koolis kiideti heaks.[69]

Kui 1920. aastatel oli rõhk eeskätt üldistel kõlbelistel normidel ja õpetajate kasvatuslikul autoriteedil, siis pärast 1934. aastat muutus kontroll süsteemsemaks. Õppenõukogud kinnitasid üksikasjalikke kodukordi, korraldasid õpilaste osalemist organisatsioonides, suunasid õpilasi pigem noorkotkaste ja kodutütarde tegevusse ning rõhutasid õpetajate kohustust toetada isamaalist kasvatust ka väljaspool kooli. Distsipliini eesmärgiks ei olnud üksnes hea õpikeskkond, vaid ka riigile lojaalse kodaniku kujundamine.

Koolivorm

Distsipliiniga seondub ka koolivormi küsimus. Aastail 1918–1940 üleriigilist koolivormikohustust ei kehtestatud, kuid paljud keskkoolid ja erakoolid võtsid vormi kasutusele kooli otsusega. Õppenõukogu protokollides käsitleti koolivormi eeskätt korra, võrdsuse ja kasvatuse vahendina. Näiteks ENKSi Tütarlaste Gümnaasiumis lükati vanemate komitee esitatud kohustusliku vormi kehtestamise ettepanek 1924. aastal tagasi, kuid 1932. aastal otsustati võtta kasutusele kohustuslik koolivorm, põhjendades seda korra, võrdsuse ja kasvatusliku vajadusega.[70] 1935. aastal

[69] RA, EAA.3460.1.267, l. 94 p–96, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, protokoll nr 94, "Pedagoogika nõukogu koosolek", 23. V 1932.

[70] RA, EAA.3460.1.266, l. 106 p–107 p, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, protokoll nr 59, "Pädagoogika Nõukogu koosolek", 22. IX 1924; RA, EAA.3460.1.267, l. 81 p–83 p, protokoll nr 86, "Õpetajate nõukogu koosolek", 1. II 1932.

täpsustati, et haridus- ja sotsiaalministeeriumi ringkirja suuniste järgi peavad vormi ilustavad triibud olema "võimalikult lipu toonis või märgiga kooskõlas olevas toonis".[71] Rahvusvärve kasutavat vormi võib seejuures tõlgendada rahvusliku kuuluvuse nähtava tähistajana.

*

Siinse uurimuse järeldused sobituvad Mario Carretero jt seisukohaga, et rahvuslik identiteet kujuneb peale õppeainete veel ka kogu kooli institutsionaalse tegevuse kaudu. Õppenõukogu protokollid näitavad seejuures, et pärast 1934. aastat muutus see tegevus senisest märksa ühtsemaks ja riiklikult juhitumaks. Varem esines rohkem õpetajate ja kohalike kogukondade algatusi ning rahvuslik kasvatus avaldus peamiselt koolikultuuri ja kõlbelise kasvatuse kaudu. Pärast 1934. aastat muutus koolielu märksa keskendatumaks: rahvuslik kasvatus sõnastati iseseisva eesmärgina, tähtpäevade tähistamine ühtlustati ning õpilasorganisatsioonides tõusid kesksele kohale Noored Kotkad ja Kodutütred.

Analüüsitud maakoolide õppenõukogude protokollid kinnitavad, et kool toimis kogukonna kultuurikeskusena ning rahvuslik kasvatus toimus kogukonnaga koostöös ja ühtlasi selle suunal. Rahvuslikud tähtpäevad, ekskursioonid kodumaal, paikkondlik ajalugu ja koostöö lapsevanemate ning kohalike organisatsioonidega moodustasid ühtse kasvatusliku terviku.

Kui maakoolides rõhutati kogukondlikku kuuluvust, siis analüüsitud linnakoolide õppenõukogude protokollides tõusevad sagedamini esile õpilaste käitumise, organisatsioonilise tegevuse ja poliitilise lojaalsuse küsimused. Näiteks Gustav Adolfi Gümnaasiumi ning ENKSi Tütarlaste Gümnaasiumi protokollides on silmatorkavalt palju arutelusid selle üle, millistes organisatsioo-

[71] RA, EAA.3460.1.267, l. 197 p–198, siin 197 p, ENKSi Tütarlaste Gümnaasium, protokoll nr 183, "Õppenõukogu koosolek", 2. IX 1935; "Haridus- ja sotsiaalministeeriumi 1935. a. 29. juuni ringkiri nr. 3798 õpilaste vormipeakatete ja vormirõivaste asjas." — *Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi Teataja*, nr 10, 1935, lk 111.

nides õpilased võivad osaleda, millistest pidudest ja üritustest osa võtta ning kuidas vältida vasakpoolsete organisatsioonide mõju. Seda kinnitavad juba 1920. aastatel toimunud arutelud kommunistliku tegevuse ja noorsotsialistide üle. Käsitletud maakoolides selliseid juhtumeid peaaegu ei olnud. Need erinevused võivad osalt olla seotud ka valimi kooliastmelise koosseisuga, mistõttu ei saa maa- ja linnakoolide erinevusi käsitada täielikult piirkondliku mõjuna.

Pärast 1934. aastat hakkasid erinevused vähenema. Reformide normeerivat mõju näitab seegi, et maa- ja linnakoolide õppenõukogude protokollid muutuvad senisest märksa sarnasemaks. Näiteks Sürgavere, Raigastvere, Prangli ja Loodi koolis ning Gustav Adolfi Gümnaasiumis võib aastail 1935–1938 leida peaaegu samasuguseid mustreid: ministeeriumi ringkirjade protokollimine, riiklike tähtpäevade tähistamine, rahvusliku sümboolika kasutamine ning noorteorganisatsioonide tegevuse suunamine. Riiklik rahvusliku kasvatuse poliitika aitas koolide tegevust ühtlustada: nii linna- kui maakoolides lähtuti samadest juhistest, tähistati tähtpäevi ühtemoodi, kasutati samu sümboleid, ning rahvuslik kasvatus muutus kogu koolielu läbivaks korralduspõhimõtteks. 1934. aasta järgne muutus ei tähendanud ainult rahvusliku kasvatuse ideoloogilise sisu tugevnemist, vaid ka selle administratiivset formaliseerimist — riiklikud juhised muutusid protokollitavaks, kontrollitavaks ja eri koolides üha sarnasemalt rakendatavaks.

KOKKUVÕTE

Õppenõukogude pädevuses olnud otsused — alates õppekavade kohandamisest kuni õpilaste käitumise, organisatsioonides osalemise ja vaba aja kasutamise korraldamiseni — näitavad, et koolid edastasid teadmisi, aga toimisid ka olulise sotsialiseeriva ja normeeriva institutsioonina. Kui 1920. aastatel oli rahvuslik kasvatus pigem episoodiline ja sageli sõnastatud "loomuliku kasvatuse" seisukohast, siis 1930. aastate keskpaigast muutus see üha süstemaatilisemaks. Iseäranis 1934. aasta isamaalise kasvatuse juhised andsid koolidele selgema raamistiku ja suurendasid riigi osa kooli kasvatustegevuses.

Rahvuslik kasvatus avaldus õppenõukogu protokollides kolmel omavahel seotud tasandil: õppesisu kujundamises, rituaalides ja sümboolikas ning õpilaste käitumise ja organisatsioonilise tegevuse korraldamises. Analüüsitud mõõtmed ei toiminud eraldiseisvana, vaid moodustasid kasvatuspraktika, mille kaudu koolid kujundasid nii rahvuslikku identiteeti kui ka soovitud kodanikukäitumist. 1930. aastate keskel muutusid kõik kolm mõõdet senisest süsteemsemaks ja riiklikult koordineeritumaks. Võrdlev analüüs näitab ühtlasi, et pärast 1934. aastat hakkasid maa- ja linnakoolide vastava töö erinevused vähenema. Analüüsitud materjal osutab Eesti koolisüsteemi rahvusliku kasvatuse ühtlustumisele ja tugevnevale riiklikule juhtimisele.

Õppenõukogu protokollid osutavad, et rahvuslik kasvatus ei olnud üksnes õppekavades sõnastatud ideaal, vaid see mõjutas koolide juhtimis- ja kasvatustööd. Erinevalt õppekavadest ja normatiivsetest dokumentidest kajastavad need allikad õpetajate arutelusid, otsuseid ja kooli igapäevast juhtimist ning võimaldavad jälgida, kuidas riiklikke kasvatuspõhimõtteid kohalikul tasandil tõlgendati ning kooli igapäevatöös rakendati. Õppenõukogude protokollid näitavad, et koolid toimisid riikliku kasvatuse poliitika olulise rakendusmehhanismina, kus kujundati kõlbelisi hoiakuid, lojaalsust ja kodanikukäitumist ning kus riiklikud kasvatuspõhimõtted omandasid konkreetse koolitöö vormi. 1930. aastate keskpaiga pööre oli ühtaegu ideoloogiline ja administratiivne: varem suuresti koolipõhiselt kujunenud tegevus ei kadunud, vaid seoti järjest selgemalt riiklike juhiste, kohustusliku dokumenteerimise ja ühtlustatud koolikalendriga.

Kirjandus

A n d r e s e n, Lembit 2007. *Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu. IV: Iseseisvusaeg 1918–1940*. Tallinn: Avita

C a r r e t e r o, Mario 2011. *Constructing Patriotism: Teaching History and Memories in Global Worlds*. (Advances in cultural psychology: Constructing human development.) Transl. by Nicolás Bermúdez. Charlotte, N.C.: Information Age Publishing

G e l l n e r, Ernest 2019. *Rahvused ja rahvuslus*. (Bibliotheca Controversiarum.) Tlk Anneli Andresson. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus

H a a v, Kaarel 2011. Poliitikaharidus Eesti koolides 1920–2010. — *Riigikogu Toimetised*, nr 24, lk 135–145, rito.riigikogu.ee/eelmised-numbrid/nr-24/poliitikaharidus-eesti-koolides-1920-2010

H a l j a s o r g, Heiki 2017. *Ajaloo õppeaine eesti õppekeelega üldhariduskoolide õpetamise plaanis, õppekavades ja aineprogrammides 1874–2016: Ajaloolis-analüütiline käsitlus*. (Tallinna Ülikooli sotsiaalteaduste dissertatsioonid 116.) Tallinn: Tallinna Ülikool, etera.ee

K a r j a h ä r m, Toomas, Väino S i r k 2001. *Vaim ja võim: Eesti haritlaskond 1917–1940*. Tallinn: Argo

K o p õ t i n, Igor 2020. *Rahvuse kool: Eesti rahvusarmee ja vähemusrahvused aastatel 1918–1940*. (Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 9.) Tartu: Rahvusarhiiv

K u k k, Kristi 2013. *Väikerahvuste ajalookäsitluste genees ja narratiivid: Eesti võrdluses teiste Põhjala ja Baltikumi mittedominantsete rahvustega 19. sajandist kuni Teise maailmasõjani*. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 32.) Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, hdl.handle.net/10062/33664

K u k s, A[ugust] 1921. Keelte küsimus. — *Kasvatus*, nr 9, lk 130–133, www.digar.ee/id/nlib-digar:104348

L o p e r, Mann 2022. Eesti Vabariigi rahvusliku kasvatuse kongressid 1927 ja 1935: Eeskujud, retseptsioon ja mõju ühiskonnas. — *Tuna: Ajalookultuuri ajakiri*, nr 2, lk 41–59, tuna.ra.ee/wp-content/uploads/tuna-2-2022-loper-ev-rahvusliku-kasvatuse-kongressid.pdf

L o p e r, Mann 2023. "Kasvatada riigikodanlist meelsust. . .": Rahvusliku kasvatuse küsimus ajaloo õppekavade arengus 1920–1939. — *Rahvusarhiivi Toimetised*, nr 5 (36), lk 175–217

L o p e r, Mann 2026. Comparing national history education in Estonia and Latvia in the 1930s. — *Journal of Baltic Studies*, Published online 28. VII 2026, doi: 10.1080/01629778.2026.2708649

N i i n e m a a, Marju 2013. Noorsoo organiseerimine Eesti Vabariigis 1936–1940: Magistritöö. Tartu Ülikool, hdl.handle.net/10062/33687

P a j u r, Ago 1995. Sotsialistist haridusminister Kindralstaabiga väitlemas: 1930. a riigikaitseõpetuse-määruse saamislugu. — *Akadeemia*, nr 2, lk 276–294, www.digar.ee/id/nlib-digar:101558

P a l a m e t s, Hillar 1968. *Ülevaade ajaloo õpetamise arengust: Õppevahend ajaloo-osakonna üliõpilastele*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, www.digar.ee/id/nlib-digar:647750

R a h v u s l i k u kasvatuse kongress Tartus, 2. ja 3. jaanuaril 1927. a.: Referaatide juhtmõtted ja resolutsioonid. [1926]. [Tartu], kivike. kirmus.ee/meta/AR-25299-59866-52633

R ä m m e r, Algo 2016. *Haritlased ja Balti kultuurikoostöö 1920.–1930. aastatel*. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 40.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, hdl.handle.net/10062/55072

S e p p, Anu, Katrin K a l a m e e s - R u u b e l, Urve L ä ä n e m e t s 2010. Haridus ja rahvuslik identiteet ühiskonna sidususe kujundajana. — *Riigikogu Toimetised*, nr 22, lk 136–142, rito.riigikogu.ee/eelmised-numbrid/nr-22/haridus-ja-rahvuslik-identiteet-uhiskonna-sidususe-kujundajana

S m i t h, Anthony D. 1991. *National Identity*. London: Penguin Books

T r a s b e r g, Karmen 2011. *Keskkooli- ja gümnaasiumiõpetajate ettevalmistus Eesti Vabariigis (1918–1940) õpetajakoolituse ajaloolise kujunemise kontekstis*. (Dissertationes pedagogicae Universitatis Tartuensis 15.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, hdl.handle.net/10062/20784

U u e t, Liivi (koost.) 2018. *Haridusministeeriumi sajand: 1918–2018*. Tartu: Rahvusarhiiv

MANN LOPER (1985) on õppinud ajalugu Tartu Ülikooli bakalaureuseõppes 2003–2006 ning ajaloo ja ühiskonnaõpetuse õpetaja magistriõppes 2006–2016, doktoriõppes a-st 2021. Tartu Hansa Kooli ajaloo ja ühiskonnaõpetuse õpetaja 2015–2022, TÜ ajaloo ja arheoloogia instituudi ajaloo nooremteadur a-st 2022, ühtlasi Tartu Miina Härma Gümnaasiumi ajalooõpetaja a-st 2023; proosakirjanik.

MARJU MUTSU. Pilk (ofort, 1976)

ARVUSTUS

MEIE KIRJANDUSUURIMISE PIIRID JA SILLAD

Marin Laak. *Piirid ja sillad: Artikleid kriitikast ja diasporaast*. (EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 11.) Toimetaja Kanni Labi. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2024. 341 lk.

Kui *Akadeemia* peatoimetaja pakkus mulle arvustada Marin Laagi raamatut *Piirid ja sillad*, tekkis huvi üle vaadata kogu Eesti Kirjandusmuuseumi sari "EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost". Ütlen kohe, et nende, seni 12 raamatu uurimine oli väga sisukas ja meeldiv töö.

Mind kui mitme kirjaniku elulooraamatu autorit on huvitanud esmajoones pragmaatiline aspekt: kui palju võiks meie kirjandusuurijate töödest olla kasu tulevaste kirjanikumonograafiate sünniks. Nii tahaksingi oma järgnevate arupidamiste sissejuhatuseks rõhutada, et minu meelest pole kirjandusuurimus mingi "asi iseeneses", vaid tal peaks olema selge väljund kirjanikumonograafiate suunas. Kui käsitletakse vaid "süsteemi", protsessi, suundumusi, uuenemisi, teisenemisi ja avardumisi ning kirjanikud on heal juhul kõigest näitlikud õppevahendid, lõhnab kogu asi minu jaoks liigagi tihti kvaasiteadusliku ekvilibristika, et mitte öelda, skolastika järele.

Õnneks pole EKLA sarjas sellist skolastikat just silmatorkavalt palju ja senised raamatud pakuvad rohkesti uudset materjali, mis võiks kaasa aidata päris mitme kirjaniku tulevaste tervikkäsitluste sünnile.

Ligi veerand sajandit kestnud sarja puhul ongi ehk asjakohane kõigepealt loetleda varasemaid väljaandeid, püüdes mõnel juhul teha ka põgusaid hinnangulisi-teatmelisi märkusi. Ning et olen varem mitut selle seeria raamatut ka tutvustanud, söandan ära tuua mõne oma varasema arvamuse.

1) Sirje Olesk. *Tõdede vankuval müüril: Artikleid ajast ja luulest*. 2002, 323 lk.

> Sirje Oleski arbujatekeskne poeesiavisioon mõjub just soome kirjanduse paralleelide tõttu värskelt ja veenvalt. [---] Seetõttu võib tema artiklikogu lugeda kui eesti 20. sajandi linnulennulist luulelugu, mis on kirja pandud *sine ira et studio* ehk ilma vihata ja eelistusteta (Kull 2002, ka 2015).

2) Piret Noorhani (koost.). *Mnemosyne teenistuses: Kogumik Eesti Kultuuriloolise Arhiivi 75. aastapäevaks.* 2004, 319 lk.

> Lisaksin omalt poolt killukese EKLAs veedetud tundidest: meenub, kuidas me koos Rutt Hinrikusega uurisime luupidega üht Oskar Lutsu käsikirja (vt Kull 2007b) — pliiatsikiri oli aja jooksul kohati muutunud peaaegu loetamatuks, ent lõpuks suutsime siiski kõik dešifreerida. Moraal on üks ja ainuke: arhiiv ootab uusi uurijaid!

3) Kristin Kuutma. *Pärimuskultuurist kultuurisümboliks: Saami etnograafia ja seto eepose saamislugu.* 2005, 247 lk.

4) Sirje Olesk ja Janika Kronberg (koost.). *Ruti raamat: Artikleid, lugusid ja mälestusi. Pühendusteos Rutt Hinrikusele: 7.05.2006*. 2006, 392 lk.

5) Mari Nõmmela. *Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu*. 2008, 352 lk.

6) Krista Aru. *Üks kirg, kolm mõõdet. Peatükke eesti toimetajakesksest ajakirjandusest: K. A. Hermann, J. Tõnisson, K. Toom*. 2008, 479 lk.

> Ajakirjandusliku triloogia kõik kolm peategelast on vägagi vastuolulised, raske iseloomuga kinnisideede-inimesed ning nende puuduste ja varjukülgede loetelu läheks pikale. [---] Ent mainitud varjukülgede põhjaliku avamise juures on Krista Arul ometi korda läinud maalida neist meestest realistlikud, puudustesse mõistvalt suhtuvad ja samas positiivset väärtustavad, kaasakiskuvad isikuportreed (Kull 2009, ka 2015).
>
> See oli minu jaoks ehk isegi sarja kõige huvipakkuvam raamat: tõesti omapärane kolmik, kaasahaaravalt tabatud.

7) Marin Laak ja Sirje Olesk (koost.). *Kirjanduspärand kultuuriloos: Artikleid ja uurimusi 2008–2014. Eesti Kultuuriloolise Arhiivi 85. aastapäevaks*. 2014, 295 lk.

8) Rutt Hinrikus. *Kahe vahel: Artikleid kirjandusest ja elulugudest*. Koost. Marin Laak. 2016, 350 lk.

> Rutt Hinrikus (1946–2023) oli kahtlemata meie kirjandusuurimise üks olulisemaid isikuid (eriti elulugude uurimisele täiesti uue mõõtme andjana), kes vist küll vääriks veel omaette monograafiat. *Ruti raamat* ja *Kahe vahel* on suure osa sellest tööst ära teinud, kuid üks ülevaatlik ja üldloetav elulooraamat temast võiks meil veel olla küll.

9) Janika Kronberg. *Hästi valitud sõbrad: Artikleid Karl Ristikivist ja tema kirjanduslikust ümbrusest*. Ilmunud koostöös Karl Ristikivi Seltsiga. 2016, 233 lk.

> "Hästi valitud sõbrad" sisaldab paremates sissevaadetes just sellist köitvat, kaasahaaravat infot, intrigeerivaid tõdemusi, väiteid ja vihjeid, mis aitavad kirjanduslugu elavdada, ka kujuteldavale lihtlugejale lähedaseks muuta (Kull 2016).

10) Maarja Hollo. *Kõik, mis oli, on suurem ja suurem: Artikleid eksiilist, traumast ja mälust*. 2019, 223 lk.

> Selle pealkirja all on käsitletud peamiselt Bernard Kangro loomingut (nii proosat kui luulet), ja seda mitmest hoopis uudsest vaatenurgast, nii et peale Oskar Kruusi raamatu *Bernard Kangro: Elukäik ja looming* (Kruus 2003) oleme saanud peaaegu et uue monograafilise käsitluse kirjanikust. Varem peamiselt *Keeles ja Kirjanduses* ilmunud artiklid moodustavad tiheda terviku.

11) Marin Laak. *Piirid ja sillad: Artikleid kriitikast ja diasporaast*. 2024, 341 lk.

> Nagu nähtub ilmumisandmetest, on Marin Laak kogu vaadeldava sarja peamisi eestvedajaid (toimetaja, kaasautorina).

12) Eve Annuk. *Elu kui tekst: Artikleid aastatest 1995–2023*. 2025, 348 lk.

> Teos sisaldab kahe kirjaniku, Ilmi Kolla ja Lilli Suburgi põhjaliku lähivaatluse ning pälvis 2026. aastal Eesti Kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali aastapreemia esseistikas. Lilli Suburg on eriti ilmekas näide üsna unustatud autori rehabiliteerimisest, suhtus ju omaaegne kriitika temasse üsna jahedalt. Vrd Anton Jürgenstein: "Tema luuleand jutustustes on kehvapoolne, kompositsioon hõre, keel raskepärane ja saksamaiguline" (1925: 24).

Laiahaardeliste kriitikaraamatutega on sageli nii, et nende head ja vead ei pruugi selguda kohe, vaid alles pikema kasutamise käigus. Tooksingi nüüd näiteks aja jooksul kogunenud pistelisi märkmeid Marin Laagi raamatu kohta.

Esmalt mõni sõna Johannes Semperist ja Johannes Vares-Barbarusest, kelle aastate 1911–1940 kirjavahetuse ilmumist kahes köites pealkirja all *Euroopa, esteedid ja elulähedus* 2020. aastal samuti kirjandusmuuseumi väljaandel (vt Rummo 2020a, 2020b) on esitletud kaaluka

kirjandussündmusena; Marin Laak on kirjutanud teosele pikema saatesõna (siinses raamatus lühendatud kujul lk 137–152).

Pean tunnistama, et see korrespondents valmistas mulle paraja pettumuse, ning kirjutasin oma arvustuses:

> Hasartne klatšimine muudab kirjavahetuse kohati päris põnevaks ajastukroonikaks, aga vahel ka tüütuks nurisemiseks, väiklaseks arveteklaarimiseks ja turueidelikuks tagarääkimiseks; see võib anda halba eeskuju meie päevade blogijatele, Skype'i ja Facebooki sõnameistritele; ausalt öelda tuli minulgi kuri kiusatus oma Skype'i-vestlustest säärane kogumik kokku klopsida (vanemas põlves, kui enesekriitika on juba päriselt kadunud, võib see ka juhtuda!) (Kull 2020).

Lõputult kiruda ja vanduda Eesti Vabariiki ning samas nautida kõiki selle vabariigi hüvesid (arvutu hulk välisreise) — see on kirjavahetuse tuum. Tulevastel uute Semperi ja Barbaruse monograafiate autoritel annab siit otsida sisulisemaid pidepunkte. Kui nimeregistri järgi jälgida eri kirjanike kohta öeldut, leidsin siit üpris vähe olulist. Näiteks August Gailitit piitsutatakse päris põhjalikult, aga oma Gailiti-raamatusse *August Gailit: Lahtiste allikate poole* (Kull 2022) leidsin — patuga pooleks — vaid üheainsa sisulisema katke, mida tsiteerida. Seadmata kahtluse alla kirjavahetuse avaldamist, ei julgeks seda siiski pidada põhjapanevaks kirjandussündmuseks. Ideoloogilise varjundiga küsimärkidest mainiksin vaid üht: kui Marin Laak kinnitab, et Barbarus külastas "vähemalt kahel korral" Nõukogude Liitu (lk 144), siis selline sõnastus paneb kiuslikult küsima: kas neid külastusi võis Eesti Vabariigi ajal ehk siiski olla rohkem?

Kindlasti on põnev lugeda ülevaadet Tartus avaldatud koguteosele *Dünamis I: Mõtteid võitlevast vabariigist* (vt Anni jt 1928) järgnenud kirjanduspoliitilisest skandaalist (lk 52–78). See August Anni(sti), Albert Kivika, Oskar Looritsa ja Peeter Treibergi (Tarveli) toimetatud pahempoolne (?), Eesti Vabariiki üsna jõhkralt mahategev kogumik on tänapäeval rohkem kurioosumi väärtusega, ent võimaldab siiski tõmmata mõningaid õpetlikke rööpjooni praeguseski Eestis laiutava vabariigi institutsioonide lauskriitikaga. *Dünamise* vihane ühiskonnakriitiline publitsistika jättis paraku küll ilukirjanduse hoopis varju ning põhjustas muljetavaldava hulga raevukaid vastureaktsioone. Muide meenutab *Dünamise* lamedalt paljastav kriitika päris kõvasti ka 1940. aasta juunikommunistide ja nende kaasajooksikute ränka "kodanliku diktatuuri" kriitikat; need tõsiusklikud kriitikud sattusid küll väga kiiresti võrreldamatult hullema diktatuuri meelevalda.

Lisaksin Marin Laagi käsitletud materjalile paar täiendust. Heiti Talvik, kelle luuletused "Kui mustavad udud" ja "Ristimine" selles noorte koguteoses trükiti, tajus ilmselt hästi seda piiri, kus asjalik ühiskonnakriitika muutub lammutavaks materdamiseks, ja nii tundub küllalt kõnekas Elo Tuglase tähelepanek kirjas abikaasa Friedebertile 23. veebruaril 1928. aastal: "Talvik on väga pahane, et temalt paar asjakest sellesse imealbumisse [*Dünamis I*] on petetud" (Tuglas 2001: 255).

Paguluses meenutas koguteost Jaan Puhvel, andes sellest tasakaaluka ülevaate (Mõtteid… 1970, ka Puhvel 2001). Muide leidub Puhvelil ühe albumile reageerinu kohta lause: "Barbarus halises mõttevabaduse pärast, hakates tosin aastaid hiljem selle tõeliste kägistajate ninameheks." Ka mainib Puhvel, et ühestki *Dünamise* autorist ei saanud juunikommunisti, ainult Juhan Sütiste teatas uljalt, et "maakera pöördub itta".

Marin Laagi selle koguteose ulatusliku kriitika kriitika annab meile hea pildi 1920. aastatel toimunud vastasseisudest, ent näib mulle siiski mõneti skemaatiline. Minu jaoks pole määravat tähtsust kriitikute jaotamisel "uuteks" ja "vanadeks". Näiteks kaua aega vanameelseks või koguni lausa tagurlikuks minevikumeheks peetud Anton Jürgensteinile on uuemal ajal antud hoopis soodsamaid hinnanguid. Nii on Sirje Kiin oma monograafias *Marie Under: Elu ja luule* (2009: 631) kinnitanud: "Jürgenstein oli esimene kaasaegne arvustaja, kes sõjaaja umbses õhustikus mõistis Underi sensuaalse luule tähendust." Muide, Jürgensteini on Marin Laagi raamatus mainitud vaid seoses osalemisega Kultuurkapitali tegevuses. Või näiteks esseist Juhan Luiga (1873–1927) tundub meie kirjanduslikus mõtteloos hoopis olulisem mõnestki "puhtast" kriitikust, end kipub teoreetikutel tihti kuidagi kahe silma vahele jääma.

Lansseeriksin veel ühe klassifikatsiooni lisaks Marin Laagi mainituile. Olid ju olemas ka literaadid, keda ma nimetaksin nuhtluskriitikuteks (eriti "magistrikriitika" esindajad) ja kellest olen lähemalt kirjutanud nii oma Lutsu-raamatus *Oskar Luts: Pildikesi kirjanikupõlvest* (Kull 2007a) kui ka Gailiti-raamatus; ning ega pääsenud neist ka A. H. Tammsaare. Teisalt, Marin Laagi poolt artiklis "Vana kriitika ja eesti kriitikatraditsiooni Oras" etalonkriitikuna käsitletud Ants Oras (lk 39–51) osutus proosakriitikuna isegi üllatavalt "vanameelseks" ega saanud hästi pihta ei A. H. Tammsaarele, Gailitile ega Lutsule.

Uurides Marin Laagi teose nimeregistrist lähemalt ühe ja teise kirjaniku kohta öeldut, saame siit nende kohta teada siiski üsna vähe. Näiteks Richard Rohu puhul (Orase-artikli alapeatükk pealkirjaga "Vana kriitika, Ants Oras ja Richard Roht: *close reading*", lk 44–47) saame põgusalt teada ühe arvustuse ümber puhkenud väitlusest. Hoopis täieli-

kuma pildi Richard Rohu kriitikatalumatusest (sealhulgas mitmetes erakirjades) on andnud August Pill (vt Pill 1961). Pillile toetudes saaks tulevases Rohu-monograafias kirjutada terve peatüki isepäise autori ja kriitikute suhetest.

Rohkem on mainitud Albert Kivika nime, siin saame temast teatud pildi peamiselt kui väsimatust kriitikust-mõjudeotsijast (eriti Henrik Visnapuu ja Johannes Semperi puhul). Võiks lisada, et mõnel perioodil oli ka Kivikas ehtne nuhtluskriitik, kes põikpäise isekusega ründas nii A. H. Tammsaaret kui ka Gailitit.

Üldiselt meeldivalt asjaliku akadeemilis-esseistliku stiili juures torkasid vahel silma Marin Laagi mõned suuresõnalised paisutused, kui ta näiteks kasutab mõistet "plejaad" (lk 57) või "torm veeklaasis" (lk 108, 314). Eesti mõõtkavas võib muidugi igasugust kirjanduslikku poleemikat soovi korral nimetada tormiks veeklaasis. Ja igaviku seisukohast on kogu eesti kirjanduslugu üks väike torm veeklaasis.

Meie (kirjandus)ajaloo kirjutamisega seoses tahaksin võimendada ühte Rein Taagepera seisukohta: 17. septembril 2024 oma raamatu *Kahepaikne: Mälestusi 1991–2001* (Taagepera 2024) esitlusel Tartu Kirjanduse Majas rõhutas ta, et mõiste "repressioon" on ilmselgelt liiga abstraktne ja lahja, sisuliselt eufemism Nõukogude võimu kuritöödest rääkides. Ka Marin Laagil kohtab "repressioone" (lk 174, 189, 218).

Ent rääkigem lõpuks ometi ka Marin Laagi raamatu voorustest.

Enne 1940. aastat avaldas Johannes Vares-Barbarus koguni üksteist luulekogu ning Laagi sissevaade sellesse luuleilma "Johannes Barbaruse aeg" (lk 79–100) on saanud põhjalik. Kasutatud allikatele lisaksin Leonhard Lapini artikli "Johannes Barbarus konstruktivistliku poeedina" (vt Lapin 1980), mis Laagi käsitlusega kenasti harmoneerub. Nii et tulevased Barbaruse (nagu ka Semperi) monograafiate autorid peaksid mitmete Marin Laagi seisukohtadega tõsiselt arvestama.

Meie kirjanduslikus publitsistikas on palju kordi ette tulnud üleolevat või lausa halvustavat suhtumist 1960. aastatesse, mil olevat toimunud lihtsalt lõplik kohanemine Nõukogude võimuga. Marin Laak näitab seda ajajärku senisest hoopis värvikamana (raamatu keskne artiklite tsükkel "Kirjanduslik diasporaa") ja tema raamatut arvustanud Toomas Haug on selle kokku võtnud nii:

> Kui võtta ette 1960. aastad, mis on Laagi käsitluste nägemusi loov keskpunkt, koos "diasporaa" autorite ja kõigi nähtavate ning varjatud sidemetega ning selle nähtuse üle veel kord mõelda (*rethinking!*), võib-olla alles siis avaneb täielikult selle ajajärgu kor-

> dumatult sügav, elujõuline ja ainulaadne loomus eesti kirjandusloos (Haug 2025: 1139).

Ja kindlasti leiab Marin Laagi raamatust olulisi pidepunkte Tõnu Õnnepalust kunagi kirjutatava monograafia autor. Nii annab *Piiririigi* (1993) retseptsiooni käsitlev artikkel "Kus on siin mats ja kus on vurle?: Emil Tode "Piiririik" kriitikut vihastamas" (lk 307–314) teose vastukajadest otse eeskujuliku ülevaate. "Emil Tode kui autori sooviks on olnud, et teos vähemalt kedagi vihastaks" (lk 314). Mäletan, et "kuluaarides" vihastatigi tõepoolest hoopis rohkem, kui sellest jõudis trükisõnasse. Nii et autori soov läks kuhjaga täide. Veidi hilisem käsitlus "Ajalik ja ajatu "Piiririik"" (lk 124–136) meenutab teose ilmumise ajatausta ning täiendab andmestikku teose levikust ja vastuvõtust. Muide, huvitav oleks lugeda ka Laagi hinnanguid Õnnepalu hilisemate teoste kohta. Peale *Piiririigi* on ju Marin Laak kui kriitik ja Piret Viires kui kirjastaja omavahelise dialoogi vormis arvustanud Õnnepalu 1995. aastal ilmunud teost *Hind* (vt Laak, Viires 1996).

Austraalias elanud Gunnar Neemet (1918–2005), keda meie pagulaskirjanduse ajalugu mainib üsna möödaminnes ning vaid näitekirjaniku ja kunstnikuna, on Laak nüüd käsitlenud peamiselt huvitava luuletajana artiklis "Siiruviiruline tantsijatar sidrunikollasel matil: Gunnar Neeme luule kunstist" (lk 263–275; vt ka ""Kalevipoeg" Lõunaristi all: Gunnar Neeme ja Triinu Kartuse kirjavahetust" (lk 174–187)). Mõndagi uut ja olulist saame teada Ivar Ivaski ja Ilmar Laabani kohta artiklitest "Globaalne Ivar Ivask ja Eesti" (lk 229–242) ning "Eesti sürrealist Ilmar Laaban ja tema tõlked Marie Underi näitel" (lk 277–287) ja veel mujaltki.

Marin Laagi raamatu põhjal saaks koostada lausa lisapeatüki 2008. aastal avaldatud mahukale ülevaateteosele *Eesti kirjandus paguluses XX sajandil* (vt Kruuspere 2008). Samas tunnistab ta, et näiteks pagulaste suhted kodumaaga on keeruline probleemikompleks, "mis seni varjatud allikate arhiividesse jõudmisel alles hakkab konkreetsete näidete kaudu avanema" (lk 218).

Jüri Talveti luulekogu *Unest, lumest* (Tartu: Ilmamaa, 2005) arvustuses "Tsitaadid, õpetlane ja "tillukesed paljad jalad"" on Marin Laak jõudnud "tõsiselt poeetilise elamuseni, mida olen eesti viimase aja luules kogenud harva" (lk 316).

Lõpuks veel mõni pisimärkus. On ebatäpsusi aastaarvudes. Peet Lepiku sünniaastaks on 1935 (mitte 1953 — lk 252). Sirje Oleski 2015. aasta artiklile viidates peaks selles käsitletud ajavahemik olema 1954–1966 (mitte 1964–1966 — lk 253 ja 262). 1956. aastal ei toimunud EKP, vaid NLKP 20. kongress (lk 196). Karl Ristikivi *Imede saar* il-

mus Loomingu Raamatukogus 1966. aastal, mitte 1968 — lk 197, märkus 165; ülalpool on toodud õige aastaarv). Viide Janika Kronbergile lk 318 on jäänud avamata.

Raamatust (lk 28 ja 107, ka nimeregister lk 339) võib jääda mulje, nagu olnuks Inno Vask reaalne isik. Ilmselt on siiski tegemist lihtsalt Valmar Adamsi varjunimega, nagu sellele on osutanud meie tuntuim bibliograaf Vaime Kabur (vt Kabur 2001). Külastasin omal ajal Vaime Kaburit ja ta oli täiesti veendunud, et Inno Vase nime all ilmunud kurikuulus pamflett *Meie kirjandusliku kriitika pankrott* (Tartu: Sõnavara, 1925) on egotsentrikust Adamsi enese sulesepitsus.

Artiklis "Kaks ja ainuke: Pagulaskirjanduse jälgi Loomingu veergudel 1956–1987" võinuks nimetada ka Fanny de Siversi kirjutisi "Reis ja i m a g i n a i r e" (1983, nr 11, lk 1583), "Aust, hinnast ja auhinnast: Prix littéraires 1984" (1984, nr 3, lk 430–431) ja "Prantsuse kassi-kirjandust ja muud loomalugu" (1984, nr 7, lk 1003–1005). Mainides (lk 295) Ants Orase nekroloogi *Loomingus* ("Mälestades Ants Orast"; 1983, nr 5, lk 719; Laagil ekslikult aastaarvuks 1982), võiks lisada, et selle nimetähtede J. P. all ilmunud kirjutise autoriks oli Jaan Puhvel (kahtlustati koguni Juhan Peeglit!).

Võiksin omast kogemusest lisada, et teadmine meie pagulaskirjandusest jõudis Eestisse kohale sedavõrd arvukate "põrandaaluste" kanalite kaudu (kas või Matti Miliuse sajad ümberkirjutused), et tollane "raudne eesriie" oli tõepoolest suuri pragusid täis. Lisaks ka eestikeelsete välisraadiote saated. Kuigi iseseisvusmõte tundus vahel ehk vaid kahtlase virvatulukesena, ei ole okupatsiooniga täielikust leppimisest rääkimine kindlasti õige. Ka Marin Laak on seda veenvalt näidanud.

Laagi raamatul võinuks olla veel üks saatesõna, kus oleks visandatud pilt tema kui kirjandusteadlase ja kriitiku koguloomingust. On ta ju avaldanud hulga kirjandus- ja koguni teatriarvustusi (mõned ka Marin Roose nime all) ja veel hulga artikleid, mis pole käesolevasse kogumikku mahtunud.

Lubatagu lõpuks üks memuaarne kild ja ühtlasi tänuavaldus. Nimelt just tänu Marin Laagile sai minust veerand sajandit tagasi arvutiinimene. Kord Tartu kesklinnas kokku saades (olime juba vanad tuttavad) juhtusin temalt naljaga pooleks lausa provokatiivselt küsima, et kuule, kas sa ei tahaks mulle arvutit kinkida (minu kui vaese vabakutselise jaoks oli arvuti tollal kättesaamatu luksusasi). Vastus jäi pisut ebalevaks, aga üldsegi mitte tõrjuvaks. Ja ime küll, järgmisel päeval toodigi arvuti mulle autoga ukse ette. Õudne mõeldagi, kui palju oleksin ilma selle toreda žestita ajast maha jäänud!

Aivar Kull

Kirjandus

A n n i (= Annist), August, Albert K i v i k a s, Oskar L o o r i t s, Peeter T r e i b e r g (= Tarvel) (toim.) 1928. *Dünamis I: Mõtteid võitlevast vabariigist*. Tartu, kivike.kirmus.ee/meta/AR-19171-52326-54703

H a u g, Toomas 2025. Kivisild on tegelikult alles. — *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 1136–1140, dea.digar.ee/article/AKkeeljakirjandus/2025/12/0/12.3

J ü r g e n s t e i n, Anton 1925. *Eesti kirjandus: Lühike ülevaade kirjanduse arenemisest. 1*. Tartu: Asveto

K a b u r, Vaime 2001. Kes on Inno Vask? — *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 278, www.digar.ee/id/nlib-digar:195606

K i i n, Sirje 2009. *Marie Under: Elu, luuletaja identiteet ja teoste vastuvõtt*. Tallinn: Tänapäev

K r u u s, Oskar 2003. *Bernard Kangro: Elukäik ja looming*. Tallinn: Eesti Raamat

K r u u s p e r e, Piret (toim.) 2008. *Eesti kirjandus paguluses XX sajandil*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus

K u l l, Aivar 2002. Sirje Olesk hoiab kätt kirjanduse pulsil. — *Tartu Postimees*, nr 230, 19. XII, tartu.postimees.ee/1987783/sirje-olesk-hoiab-katt-kirjanduse-pulsil

K u l l, Aivar 2007a. *Oskar Luts: Pildikesi kirjanikupõlvest*. (Eesti kirjanikke.) 2., parand. tr. Tartu: Ilmamaa

K u l l, Aivar 2007b. Oskar Lutsu patukahetsus aastast 1948. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 59–62, www.digar.ee/id/nlib-digar:80128

K u l l, Aivar 2009. Ilmekas kolmikportree eesti ajakirjanikest. — *Tartu Postimees*, nr 117, 19. VI, tartu.postimees.ee/133491/ilmekas-kolmikportree-eesti-ajakirjanikest

K u l l, Aivar 2015. *Kull ja kiri*. Tartu: Ilmamaa

K u l l, Aivar 2016. Portree kirjanikust tema sõprade keskel. — *Tartu Postimees*, nr 211, 22. XI, tartu.postimees.ee/3918621/portree-kirjanikust-tema-soprade-keskel

K u l l, Aivar 2020. Kahe Johannese klatšimaiguline kirjavahetus. — Err.ee, 27.06, kultuur.err.ee/1106705/arvustus-kahe-johannese-klatsimaiguline-kirjavahetus

K u l l, Aivar 2022. *August Gailit: Lahtiste allikate poole*. (Eesti kirjanikke.) Tartu: Ilmamaa

L a a k, Marin, Piret V i i r e s 1996. Olla teine: *Rinnegata e felice! — Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 325–329, www.digar.ee/id/nlib-digar:195017

L a p i n, Leonhard 1980. Johannes Barbarus konstruktivistliku poeedina. — *Sirp ja Vasar*, nr 22, 30. V, lk 8–9, dea.digar.ee/page/sirpjavasar/1980/05/30/8

M õ t t e i d võitlevast vabariigist: Väljavõtteid dr. Jaan Puhveli referaadist New Yorgi kultuuripäevadel. 1970. — *Vaba Eestlane*, nr 25, 3. IV, lk 2 ja 7, dea.digar.ee/page/vabaeestlane/1970/04/03/2

P i l l, August 1961. Mälestusi Richard Rohust. — *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 430–436; nr 8, lk 499–504, www.digar.ee/id/nlib-digar:193280, www.digar.ee/id/nlib-digar:193281

P u h v e l, Jaan 2001. *Ulgvel ja umbes: Poole sajandi hajalauitmeid, esseid ja arvustusi*. (Ilmatargad.) Tartu: Ilmamaa

R u m m o, Paul (koost.) 2020a. *Euroopa, esteedid ja elulähedus: Semperi ja Barbaruse kirjavahetus 1911–1940. 1. köide (1911–1929)*. Toim. Paul Rummo, Abel Nagelmaa, Tiina Saluvere, Ülo Treikelder. Tartu: EKM Teaduskirjastus

R u m m o, Paul (koost.) 2020b. *Euroopa, esteedid ja elulähedus: Semperi ja Barbaruse kirjavahetus 1911–1940. 2. köide (1930–1940)*. Toim. Paul Rummo, Tiina Saluvere, Ülo Treikelder. Tartu: EKM Teaduskirjastus

T a a g e p e r a, Rein 2024. *Kahepaikne: Mälestusi 1991–2001*. (Palju aastaid.) Tartu: Ilmamaa

T u g l a s, Elo ja Friedebert 2001. *Kirjad teineteisele 1917–1947*. Toim. August Eelmäe. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus

AIVAR KULL (1955) on õppinud Tartu Riiklikus Ülikoolis matemaatikat 1974–1975 ning kaugõppes eesti keelt ja kirjandust 1980–1983. Olnud Vanemuise lavatööline 1976–1978, Tartu filmibaasi laohoidja-komplekteerija 1979–1982, reisibüroode grupisaatja; a-st 1982 vabakutseline kirjandus- ja kultuuriloolane ning kirjanduskriitik; Eesti Kirjanike Liidu liige a-st 1996.

ABSTRACTS

ERKI TAMMIKSAAR. **"Passionate and militant, always ready to fight for national and social issues": On Johann Köler's 200th birth anniversary. Part I**

Johann Köler (1826–1899) is a well-known Estonian artist whose rich and exquisite painting heritage has been a worthy object of study for art historians. Estonian professional art begins with Köler. Köler's worldview and participation in the Estonian national movement have been less studied. He has been overshadowed by his well-known contemporaries Friedrich Reinhold Kreutzwald, Johann Voldemar Jannsen, Jakob Hurt and Carl Robert Jakobson. The reason is not difficult to find because they were always on the front pages of the newspapers during their lifetime, unlike Köler who lived in St. Petersburg for most of his life.

Köler was an extraordinary phenomenon in the Estonian national movement because he had lived abroad from 1857 to 1862 and met hundreds, if not thousands of people of different nationalities. Köler received significant support for his anti-(Baltic)German views from his highly intellectual Russian friends who held high positions in the civil service and from nationalists-awakeners, such as the natural scientists and philosophers Yakov Grot, Nikolai and Pyotr Semyonov, Nikolai Danilevski, and Nikolai Strakhov. Köler learned new methods for awakening of Estonians and for their faster emancipation from the leader of the Latvian national movement and his closest comrade-in-arms, Krišjānis Valdemārs.

The central principles of Köler's worldview were to break the 600-year rule of the Baltic Germans in the Baltic governorates of Russia; to raise the educational level of Estonians; to significantly reduce the role of Baltic German clergy in teaching of Estonians so that they would grow up to be Estonians, not Balts; to contribute to the improvement of Estonians' practical work skills and to enable landless peasants to buy out or rent land from landlords at prices set by the state. In

a memorandum submitted to Emperor Alexander II in 1881, he set out his goal of establishing an Estonian governorate in the area inhabited by Estonians and a Latvian governorate in the area inhabited by Latvians, and of establishing the system of Russian courts of justice in them but using Estonian and Latvian as the languages of court proceedings. In his memorandums written to the Russian government in the 1890s, he went even further, wishing, in addition to the establishment of Estonian and Latvian governorates, to have a certain autonomy for them and to use the Estonian and Latvian languages in administration. He was not daunted by the fact that all this would have to come at the expense of wider use of Russian, in both school education and official administration. This was because he saw the future of Estonia as an autonomous part of Russia where the state language would naturally be Russian. In Köler's vision, this did not mean an end to the Estonian patriotism and the Estonian language but rather to the Baltic German rule in the territories of Estonia and Latvia.

*The influence of Köler's nearly 40 years of work (1863–1899) on the development of the Estonian national movement and the emancipation of Estonians was at least as important, if not greater, than that of Hurt and Jakobson. Although Köler remained in the background, his worldview was always in the foreground, represented by his disciple Jakobson. Köler must be considered the first Estonian patriot. (*Auth.*)*

MICHEL FOUCAULT. **Of other spaces**

Foucault gave this presentation ("Des espaces autres") in 1967 to a research group in architecture, but he only allowed its publication in 1984; it was originally published in the journal Architecture, Mouvement, Continuité*, no. 5. This text outlines the concept of heterotopia, which Foucault uses to designate real spaces that operate according to a different logic than "normal" social space. He lists six principles of heterotopias: 1) heterotopias are a constant in every human group, all societies have them, but there is no single universal form of heterotopia; 2) the functions of existing heterotopias may change over time; 3) heterotopias juxtapose several (in-*

*compatible) spaces in a single real place; 4) heterotopias are connected to different organizations of time, heterochronias; 5) heterotopias presuppose a system of opening and closing, a set of rules for isolating them and making them penetrable; 6) heterotopias have a specific function in relation to the rest of space: they either create a space of illusion exposing every real space as even more illusory, or they create a real space that is as perfect as our space is confused. (*Transl.*)*

MICHEL FOUCAULT. **Governmentality**
JÜRI LIPPING. **Afterword**

In his landmark lecture delivered on 1 February 1978 at the Collège de France, Michel Foucault introduces and refines his foundational concept of "governmentality". This lecture, which forms the centrepiece of his course Security, Territory, Population*, outlines a historical and philosophical shift in how power is exercised in the West. Foucault tracks the transition from a traditional model of feudal sovereignty to modern "arts of government" that organize human life, resources, and behaviours. In the classical sovereign model, the primary goal of power was simply to maintain the prince's possession of his realm. The territory was the core object, and the subjects were merely tied to that land. Conversely, the burgeoning literature on the "arts of government" sought to ground power internally and plurally: one can govern a family, a monastery, a province, or oneself. Political government, therefore, became just one specialized form of governance within a broader continuum of managing people and things.*

A central focus of the lecture is Foucault's definition of government as the "right disposition of things". These "things" do not simply mean material objects; rather, they signify a complex intersection of humans and their environment. Governmentality targets men in their relations, bonds, and intersections with wealth, resources, means of subsistence, climate, and geographic conditions. It also encompasses human vulnerabilities, such as epidemics, famines, habits, and ways of acting or thinking. The aim of government is no longer the raw enforcement of laws but rather arranging

things so that specific, convenient ends are achieved through optimization, patience, and tactics. Power becomes productive rather than purely repressive, organizing the "conduct of conduct" by guiding how individuals make choices. Foucault argues that the arts of government remained blocked within a rigid framework during the 17th century due to the overbearing structures of mercantilism and the sovereign state model. Two major catalysts broke this deadlock in the 18th century: demographic expansion and agricultural intensification. The invention of political economy shifted the family from a model of government to a mere instrument within the broader population. The population emerged as a new distinct variable with its own regularities, birth and death rates, cycles of disease, and economic wealth.

*Foucault concludes by tracing the historical "governmentalization of the state", identifying three distinct eras of power: the state of justice (born in the feudal era, ruled by laws and decrees); the administrative state (born in the 15th and 16th centuries, ruled by disciplinary frontier controls and state regulations); and finally, the governmental state. Its primary target is the population; its core knowledge base is political economy, and its fundamental apparatuses are security mechanisms or dispositives designed to monitor, regulate, and optimize biological and social life. Ultimately, Foucault demonstrates that the modern state is not a monolithic, static apparatus of power. Instead, it is a thoroughly "governmentalized" entity, defined by a complex network of tactics that manage the biological life, economic output, and daily conduct of its population. (*Transl.*)*

JAAN EINASTO, GERT HÜTSI, ISTVÁN SZAPUDI, PEETER TENJES. **Dialogues on spinning the cosmic web. Part II**

Spinning the Cosmic Web *presents a comprehensive and up-to-date survey of modern cosmology, tracing the emergence of the cosmic web as the central organising structure of matter in the universe. The book outlines the physical mechanisms that drive the formation of large-scale structure, discusses the*

observational programmes that have revealed its architecture and situates galaxy evolution within this dynamic cosmic environment.

Beyond its pedagogical clarity, the book offers something rarer: a direct and intellectually honest examination of the standard model of cosmology, ΛCDM. *Rather than treating the model as a settled framework, it foregrounds the conceptual tensions, empirical anomalies, and open theoretical questions that continue to shape cosmological research. This critical engagement unfolds through a series of dialogues between three characters — a professor, a pre-tenure postdoctoral researcher, and a graduate student — whose conversations mirror the kinds of discussions that occur in real scientific practice.*

These dialogues illuminate not only the strengths of ΛCDM *but also the uncertainties surrounding dark matter, dark energy, cosmic initial conditions, statistical inference, and the interpretation of large-scale anomalies. By giving voice to the questions a student might genuinely ask, the book provides readers with an unusually transparent view of how cosmologists reason, doubt, and refine their models. It is precisely this interplay between established knowledge and open inquiry that makes Spinning the Cosmic Web valuable for anyone interested in the current state — and future direction — of cosmology.*

The present publication in this and the following issues of Akadeemia *offers Estonian readers the full translation of these dialogues, opening a direct window into the intellectual conversations that shape contemporary cosmology. (*Auths.*)*

PEETER ILUS. **Poetry**

MANN LOPER. **Patriotic upbringing in Estonian schools in the 1920s–1930s: A view through the minute books of teachers' councils**

The article examines how the principles of patriotic upbringing entered the daily activities of schools in the Republic of

Estonia, and how the turnaround in the state's general and educational policy in 1934 changed this. Unlike the studies that focus mainly on curricula, textbooks and national education policy, the article uses the minutes of teachers' councils as a source. These documents allow us to observe the actual decisions of teachers and school heads in organizing teaching, celebrating holidays, monitoring student behaviour and arranging organizational activities.

The term "patriotic upbringing" appears relatively rarely in the minutes of the early 1920s. Instead, they speak about moral and civic education, patriotism, duty, temperance and proper behaviour. Ethnic patriotism was a natural part of general education rather than an independent goal. After the communist coup attempt of 1 December 1924, the ways of strengthening patriotic upbringing began to be discussed with greater awareness, but its "natural" formation through character building, sense of justice, courage, love for order and perseverance was emphasized.

In the 1920s, patriotic upbringing largely developed from the bottom up. Ceremonies on the anniversary of the Republic of Estonia, commemorations of 1 December, Mother's Day, excursions around Estonia and teaching of Estonian history became increasingly common in schools, but their content and organization depended to a significant extent on teachers, school heads and local communities.

The year 1934 did not create patriotic upbringing, but made the existing practice more systematic, more standardized and directed by state authorities. The circular of the Ministry of Education and Social Affairs of 29 November 1934 directed schools to deepen respect for the Estonian people, homeland and state, to introduce national achievements and to develop a sense of belonging, patriotism and respect for cultural figures and statesmen. The implementation of state instructions also became more controllable in a formal way: circulars had to be introduced to the teachers' council and their effectuation recorded in the minutes.

The article distinguishes three interrelated dimensions of patriotic upbringing: substantive, symbolic and ritual, and

social and disciplinary. Through history teaching, a national historical narrative and understanding of Estonian statehood were shaped. Festive meetings, the anthem, patriotic songs, speeches, poetry recitals, commemorative rituals, statesmen's portraits and national colours created an experience of belonging and turned the school into a local carrier of national memory. Simultaneously, students' behaviour, free time and organizational activities were regulated. After 1934, state-centred associations such as Noorkotkad *(Young Eagles) and* Kodutütred *(Home Daughters) were favoured, while political, especially left-wing, organizations were excluded from school life.*

*The main conclusion of the article is that 1934 marked the transition from relatively decentralized patriotic upbringing, initiated by teachers and schools, to a more state-coordinated, harmonized and controlled system. (*Auth.*)*

Review

AIVAR KULL. **The borders and bridges of our literary studies**

Marin Laak. Piirid ja sillad: Artikleid kriitikast ja diasporaast. *[Borders and Bridges: Articles on Criticism and the Diaspora.] (Papers of the Estonian Cultural History Archives on Literature and Cultural History 11.) Ed. Kanni Labi. Tartu: Estonian Literary Museum Scholarly Press, 2024. 341 pp.*

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXXXVI**

*The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (*Edit.*)*

AUTHORS

JAAN EINASTO PhD (1929), cosmologist and astrophysicist, editorial board member of *Akadeemia*

MICHEL FOUCAULT (1926–1984), French philosopher and historian

GERT HÜTSI Dr. rer. nat. (1975), cosmologist and astrophysicist, senior researcher at the National Institute of Chemical Physics and Biophysics

PEETER ILUS (1948), poet and publisher

AIVAR KULL (1955), historian of literature and culture, literary critic

JÜRI LIPPING PhD (1970), freelance philosopher

MANN LOPER MA (1985), doctoral student of history at the University of Tartu, junior researcher at the Institute of History and Archaeology at the University of Tartu, teacher of history at Tartu Miina Härma Gymnasium; prose writer

MARJU MUTSU (1941–1980), graphic artist

HERBERT NORMANN (1897–1961), medical scientist

ISTVÁN SZAPUDI PhD (1966), astronomer at the Institute for Astronomy, University of Hawaii

ERKI TAMMIKSAAR PhD (1969), head of the Centre for Science Studies, Karl Ernst von Baer House, Estonian University of Life Sciences; senior research fellow in history of geography at the University of Tartu

PEETER TENJES PhD (1955), emeritus professor of the Institute of Physics, University of Tartu

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXXXVI

Algus 2018. aasta 6. numbris.

18. aprill [1952]. Tartu raviasutiste peaarstide, nende asetäitjate ja osakonnajuhatajate atesteerimine tervishoiuosakonna juhataja kabinetis.

Atesteerijaks on Eesti NSV tervishoiuministri asetäitja dr. A. Nordberg, kaasistujateks — EK(b)P Tartu Linnakomitee agit[atsiooni-] ja propagandaosakonna juhataja R. Sorrok, Vabariikliku Tartu Kliinlise Haigla kirurg A. Neverov,[3258] tervishoiuosakonna juhataja D. Bagaljuk.

Hiljem lahkuvad Sorrok ja Neverov, asemele tulevad Linna Kliinlise Haigla parteialgorganisatsiooni sekretär R. Rozler, dr. Päi.

Ootan oma järjekorda. Dr. Päi annab, mööda minnes, mõista, et õhkkond on mulle soodne. Väljuvad dr. Põkk, dr. Suubi, dr. Eitelberg. Siis palutakse mind.

Dr. Nordberg ulatab mulle üles tõusmata üle laua käe, palub istuda.

[3258] Aleksander Neverov (Aleksandr N.; 12. IV 1923 Proskuriv (Hmelnõtskõi) Ukraina NSV — ?) õppis S. Kirovi nimelise Sõjameditsiiniakadeemia arstiteaduskonnas Leningradis ja evakuatsioonis Kirovis 1939–1942, lõpetades kolm kursust, ning hiljem taas Kirovis ja Leningradis 1945, seejärel I. Pavlovi nimelises I Meditsiiniinstituudis Leningradis 1945–1949, lõpetades selle, seejärel suunati tööle Eestisse. Teise maailmasõja ajal Punaarmees 1939–1945, tõkkesalga laskurjao komandör Stalingradi rindel 1942, sai haavata, ravil 442. evakuatsioonihospitalis Vologdas 1942–1943, Balti laevastiku elektromehaanikakooli õpperühma kursant Kroonlinnas 1943 ning teenistuses sõjalaevadel ja kaldaüksustes 1943–1945, sai 1945. a haavata, ravil sõjamereväe I hospitalis Leningradis 1945, õpingute kõrval Leningradis töötas kiirabijaama nr 2 sanitari ja velskrina 1945–1949, Vabariikliku Tartu Kliinilise Haigla II kirurgiaosakonna arst-ordinaator a-st 1949, kohakaasluse alusel TRÜ hospitaalkirurgia kateedri vanemlaborant 1951–1952; medal "Lahinguliste teenete eest" 1942.

– Mul on teile üks küsimus, — alustab Bagaljuk vestlust, — kuidas teostate teie Tartu Linna Kliinilises Haiglas meditsiinilise personali kvalifikatsiooni tõstmist?

Seletan, et kvalifikatsiooni tõstmine toimub loengute, lahkdiagnooside ja raskemate haigusjuhtude analüüsi ning vestluste kujul. Loengud peetakse eraldi kõrgemale, keskmisele ja nooremale medpersonalile. Selleks on kindel graafik. Temaatikaks on akadeemik I. P. Pavlovi õpetus ja selle juurutamine haigla töösse, aktuaalsed meditsiinilised küsimused.

– Kas arstidele individuaalseid ülesandeid teete?

– Teen, need teostatakse osakondades, jällegi kindla graafiku järgi.

– Aga milliste teaduslikkude küsimustega tegelete ise? — küsib Nordberg.

– Mind huvitab haavandtõbi. Sama küsimust käsitleb ka minu doktoriväitekiri.

– Kuna teie oma töö kaitsesite?

– 1928. a.

– Kas teie töö on Moskvas ümberhinnatud ja kinnitatud?

– Jah, 1946. a.

– Kas teie poliitikaga kah tegelete? — küsib edasi Nordberg.

– Jah, loen ajalehti, tunnen huvi nii sise- kui ka välispoliitika vastu.

– Kas teie partei ajalugu olete kunagi lugenud? — on järgmine küsimus.

– Olen, kuid üksikasju enam ei mäleta.

– Kas praegu ennast täiendate? — tahab teada Nordberg.

– Jah, kuulan Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu poolt korraldatavaid loenguid partei ajaloo sarjas.

– Kas mõnda originaaltööd ka olete lugenud?

– Olen.

– Noh, konkreetselt näiteks?

– Näiteks Lenini "Sotsiaaldemokraatia kaks taktikat demokraatlikus revolutsioonis".[3259]

– Ja millised need on? — pärib Nordberg.

Silmi ette kerkib lehekülg "Filosoofilisest leksikonist",[3260] mil öeldud: "Proletariaat peab viima lõpuni demokraatliku pöörde, liites endaga talurahva massi selleks, et jõuga murda isevalitsuse vastupanu ja halvata kodanluse kõikuvus. Proletariaat peab teostama sotsialistliku pöörde, liites endaga elanikkonna proletaarsete olluste massi, et jõuga murda kodanluse vastupanu ja halvata talurahva ja väikekodanluse kõikuvus." Kuid mälus on kõik segamini.

Vastan ebakindlalt ja uduselt, kuid sisuliselt siiski õieti.

Üle Nordbergi näo libiseb muige.

– Teie ülikooli juures ei tööta enam? — küsib ta järgnevalt.

– Ei tööta.

– Miks teid vabastati?

– Ma ei tea, mulle saadeti vabastamiskiri koju, seletusi selles ei olnud.

– Nähtavasti eriline austusavaldus?! — muigab taas Nordberg.

– Võib-olla, — muigan vastu, — olen palju aastaid olnud "Eesti Arsti" toimetuse sekretär, Kaitseliidus — esmasabi lektor…

– Tänan, sellest ehk aitab, — lõpetab Nordberg meie vestluse, — poliitikas teie päris kodus ei ole, kuid teie eas meie seda ei nõuagi. Kes Vanal Testamendil on kasvanud, see uut ei õpi. Jätkake siis noorte väljaõpetamist, õppige aga siiski ka ise noortelt.

– Teisiti see polegi võimalik.

[3259] Vt V. I. Lenin. *Sotsiaaldemokraatia kaks taktikat demokraatlikus revolutsioonis*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952. Kirjutatud ja ilmunud 1905.

[3260] "Lühike Filosoofiline Leksikon. Toimetanud M. Rosental ja P. Judin. Tartu 1945, lk. 240." *Herbert Normanni märkus.* Ilmunud veel ka Tartu: Teaduslik Kirjandus, 1941 ja 1946; tlk Rodolf Kulpa ja Leo Anvelt; 1941. aasta väljaannet vt www.digar.ee/id/nlib-digar:431548 (siin järgnev tsitaat lk 240).

Nordberg ulatab mulle taas üle laua käe. Minu atesteerimine on lõpetatud. Ooteruumis on järjekorras dr. L. Vainer…

Väljun õhtupimedusse. Kell Raekoja tornis on 22.35.

Midagi nagu rõhub südant, paled õhetavad. On tunne, et olen saanud järjekordse sügava alanduse osaliseks…

19. aprill. Dr. Päilt kuulen, et Tartu raviasutiste peaarstide, nende asetäitjate ja osakonnajuhatajate atestatsioonikomisjoni otsuse kohaselt 18. aprillist "vastan" Tartu Linna Kliinilise Haigla peaarsti asetäitja nõudeile ravi alal. Minu poliitilised teadmised vajavat aga siiski tõsist süvendamist. Vastus "Sotsiaaldemokraatia kahe taktika" kohta olnud küll õige, kuid ebakindel ja udune. Ära õppida tuleb vähemalt "Partei ajaloo lühikursus".[3261] Soovitavaks peab samuti komisjon, et ma süveneksin meditsiinilisesse statistikasse ja haigla ravitöö analüüsi, mis on peaarsti ravi alal asetäitja otseseks ülesandeks. See on seda enam vajalik, et lähema aasta või kahe jooksul mul tuleb piirduda peaarsti asetäitja ülesannetega Tartu Linna Kliinlises Haiglas.

Kõne all on olnud ka minu kirjutis "Eesti Arstis" 1944: "Tartu Ülikooli Arstiteaduskonna instituudid ja kliinikud Tartu vabastamisvõitluste päevil 1941".[3262]

Arvestades aga minu iga ja tervislikku seisundit, on minusse suhtutud leebelt ja heatahtlikkult.

*

[3261] S.t *ÜK(b)P ajaloo lühikursus*, mille algupärand ilmus 1938, eesti keeles esmatrükis 1940. a sügisel pealkirjaga *Üleliidulise Kommunistliku (enamlaste) Partei ajalugu: Lühikursus* (Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1940), www.digar.ee/id/nlib-digar:975451 (vt nt Alfons Lõhmus, ""ÜK(b)P ajaloo lühikursuse" eestikeelse tõlke ilmumise puhul ja ÜK(b)P Keskkomitee määrus parteipropaganda korraldamisest ühenduses "ÜK(b)P ajaloo lühikursuse" ilmumisega trükist teisel aastapäeval". — *Postimees*, nr 45, 20. XI 1940, lk 3, dea.digar.ee/article/tartukommunist/1940/11/20/22.1).

[3262] Vt Herbert Normann, "Tartu Ülikooli Arstiteaduskonna instituudid ja kliinikud Tartu vabastamisvõitluste päevil 1941". — *Eesti Arst* 1944, nr 3/4, lk 97–147.

Liigun aeglaselt Aleksander Läte (Lossi) tänavat mööda üles Linna Kliinilise Haigla poole. Tunnen tugevnenud ängistust rinnus: atesteerimisega seoses olnud ärritused ja ebameeldivused on andnud närvkonnale järjekordse hoobi.

Äkki näen vastu tulevat A. Nordbergit.

Tervitan, jään seisma.

– Pigistab, — tähendan seejuures tahtmatult.

– Ma näen jah, et liigute "üks samm edasi, kaks sammu tagasi",[3263] naeratab Nordberg.

– Mitte kaks, vaid kolm sammu tagasi, — parandan tema sõnu.

Nordberg soovib head aega ja liigub edasi.

(*Järgneb*)

[3263] "V. I. Lenini 1904. a. ilmunud teos, milles on välja töötatud uut tüüpi marksistliku partei organisatsioonilised põhimõtted, mis hiljemini said bolševistliku partei organisatsioonilisteks alusteks." *Herbert Normanni märkus.* Eesti k *Üks samm edasi, kaks sammu tagasi: Kriis meie parteis* (Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1947; 2. tr Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952).

MARJU MUTSU. Õhtu sõpradega II (ofort, 1972)